STUDI E DOCUMENTI

DI

STORIA E DIRITTO

PUBBLICAZIONE PERIODICA

DELL' ACCADEMIA DI CONFERENZE STORICO-GIURIDICHE

ANNO IX - Fascicolo 2°-3°

(Aprile-Settembre 1888)

ROMA

TIPOGRAFIA VATICANA

1888

S. SILVIAE AQVITANAE

PEREGRINATIO AD LOCA SANCTA

S. SILVIAE AQVITANAE

PEREGRINATIO AD LOCA SANCTA

ANNIS FERE 385-388

Simul ac sanctae Silviae Aquitanae Peregrinatio ad loca sancta una cum fragmentis Hilarianis in lucem prodiit [1], viri docti eam lubentissime humanissimeque exceperunt; sibique, pro sua quisque provincia, studii argumentum proposuerunt. Omnibus siquidem illud inventum maximi pretii visum est, tum ad Palaestinae, Syriae, Aegypti et Synai topographiam declarandam, tum ad antiquos sacrorum ritus cognoscendos. Neque minoris refert Peregrinationis et stilum et dictionem animadvertere, quum eo conscripta sit sermone, qui saeculo quarto inter patricios et aulicos in usu erat, alius profecto ab excultiore illo, quem in libris viri docti adhibebant.

Haec omnia me induxerunt, ut codicem arretinum in manum resumerem, itinerarium sacrum reviserem, et quicquid negligentiae esset vel non boni (primo enim decursu pedem offendere facile contingit) ex archetypo exemplo corrigerem, secundisque curis prelo committerem, editionemque, ut in votis erat, ad unguem deducerem. Qua in recensione perficienda mihi adstiterunt clarissimus vir Ioh. Baptista de Rossi et Iosephus Gatti, sodales coniunctissimi.

[1] S. Hilarii, Tractatus de mysteriis et Hymni, et s. Silviae Aquitanae, Peregrinatio ad loca sancta: quae inedita ex codice Arretino deprompsit Ioh. Franciscus Gamurrini. Accedit Petri diaconi, Liber de locis sanctis. Romae 1887 (*Biblioteca dell' Accademia storico-giuridica*, vol. IV): cf. *Studi e Docum. di storia e diritto* anno V (1884) p. 81, anno VI (1885) p. 145.

Neque propterea editio princeps utilitate iam et pretio carebit. Ibi enim Peregrinationi coniunguntur s. Hilarii Pictavensis Tractatus de Mysteriis et tres Hymni, de quibus viri eruditi commentationes fecerunt, ut ecclesiae latinae antiquissimus rhythmos et modulatio statueretur. Accedit etiam Petri Diaconi casinensis liber de locis sanctis; qui quum partes Peregrinationis deperditas in compendium redactas exhibeat, nobis opem fert, ut totius operis nobilissimi summam quodam modo noscere possimus. De his omnibus et de iis quae ad tempus et auctorem spectant, in eiusdem voluminis praefatione abunde disputavi.

Sententiam meam, Peregrinam s. Silviam Aquitanam fuisse et iter fecisse imperante Theodosio magno, multi probaverunt, nemo refutavit. Quare nihil immutandum esse duxi; licet suspicio mihi suborta sit, hoc iter peractum esse aliquot annis ante eos terminos, quos iam definivi. Tempus maiorem fortasse afferet lucem: utinam interim quae desunt atque vehementer desiderantur e latibulis bibliothecarum feliciter prodeant.

J. F. Gamvrrini

S. SILVIAE AQVITANAE

PEREGRINATIO AD LOCA SANCTA

(*Multa desunt*)

. . . .

ostendebantur iuxta scripturas [1]. Interea ambulantes pervenimus ad quendam locum, ubi se [2] tamen montes illi, inter quos ibamus, aperiebant et faciebant vallem infinitam ingens planissima [3] et valde pulchram, et trans vallem apparebat mons sanctus Dei Syna. Hic autem locus, ubi se montes aperiebant, iunctus est cum eo loco, quo sunt memoriae concupiscentiae. In eo ergo loco cum venitur, ut tamen commonuerant deductores sancti illi, qui nobiscum erant, dicentes: Consuetudo est, ut fiat hic oratio ab his qui veniunt, quando de eo loco primitus videtur mons Dei; sicut et nos fecimus. Habebat autem de eo loco ad montem Dei forsitan quattuor milia totum per valle illa, quam dixi ingens.

Vallis [4] autem ipsa ingens est valde, iacens subter latus montis Dei, quae habet forsitan (quantum potuimus videntes estimare, aut

[1] Ostendebantur iuxta scripturas loca, quae *Concupiscentiae sepulcra* sunt appellata (Num. XI, 34): erant ea sepulcra rupibus excisa secus iter a civitate Faran ad montem Sinai, in ipso transitu immo exitu montium, qui vallem Sinai claudunt ad favonium. Id ex orationis contextu clare deducitur, atque ex Petro Diacono, qui praescripta nunc abscissa folia vidit, et quicquid ad topographiam spectat fideliter exemplavit. Idem postea in reditu amplius his verbis explicat ipsa: « Vidimus etiam in extrema iam valle ipsa memorias concupiscentiae... hoc est ubi exeuntes de valle illa grande, reingressi sumus via qua veneramus inter montes illos, quos superius dixeram ».

[2] Cod. *sex*, quam lectionem servavit Petrus diaconus.

[3] Omnia ad fidem codicis. Quum non possimus arbitrari, monachum amanuensem eiusmodi errores commisisse, atque vernaculos modos inseruisse, scientes, quae fides quae diligentia in libris transcribendis apud Casinenses fuerit; existimanda plurimi nobis sunt omnia, quae suum codicis antiquissimi modum servent, et simplicitatem, qua pia femina libellum exarabat, vel dictabat.

[4] Vallis hodie vocatur *el-Rahah*, sed alias describitur. Affirmant enim vallem non ingentem esse sed exiguam, nec quattuor sed fere duobus millibus passuum in latum, quae latitudo in longum duplicatur. Est ergo intelligendum ex eorum sermone, qui eam co-

ipsi dicebant) in longo milia passos forsitan sedecim, in lato autem quattuor milia esse appellabant. Ipsam ergo vallem nos traversare habebamus, ut possimus montem ingredi. Haec est autem vallis ingens et planissima, in qua filii Israel commorati sunt his diebus, quod[1] sanctus Moyses ascendit in montem Domini, et fuit ibi quadraginta diebus et quadraginta noctibus. Haec est autem vallis, in qua factus est vitulus: qui locus usque in hodie ostenditur; nam lapis grandis ibi fixus stat in ipso loco. Haec ergo vallis ipsa est, in cuius capite ille locus est, ubi sanctus Moyses, cum pasceret pecora soceri sui, iterum locutus est ei Deus de rubo in igne [2]. Et quoniam nobis ita erat iter, ut prius montem Dei ascenderemus, qui hinc paret, unde veniebamus melior ascensus erat: et illuc denuo ad illud caput vallis descenderemus, id est ubi rubus erat, quia melior descensus montis Dei erat [3]. Inde itaque ergo hoc placuit, ut visis omnibus, quae desiderabamus, descendentes a monte Dei, ubi est rubus veniremus: et inde totum per mediam vallem ipsam, qua iacet in longo, rediremus ad iter cum hominibus Dei, qui nobis singula loca, quae scripta sunt, per ipsam vallem ostendebant, sicut et factum est. Nobis ergo euntibus ab eo loco, ubi venientes a Faran feceramus orationem, iter sic fuit, ut per medium transversaremus caput ipsius vallis, et sic plecaremus nos ad montem Dei. Mons autem ipse per giro quidem unus esse videtur; intus autem quod ingrederis, plures sunt, sed totum mons Dei appellatur, specialis autem ille, in cuius summitate est hic locus, ubi descendit maiestas Dei, sicut scriptum est, in medio illorum

mitabantur, de tota valle sinaitica duabus contiguis coniuncta vallibus *(Ouadi-el-Ledja, et Ouadi-el-Deir)*: nisi malimus eam vallem pulcherrimam hic memorari, quae civitatem Faran et vallem *el-Rahah* interiacet, cui nomen est *Ouadi-Feiran*, quaeque in longitudinem usque ad kilom. viginti sive ad millia romana sexdecim circiter producta perhibetur. Quum profecto ambas eadem die Peregrina traiecisset, possimus ne vereri, ne quaedam animum eius subisset confusio, utrum in scribendo alteram pro altera valle commutarit, an ex duabus fecerit unam?

[1] Sic codex, omnibus litteris.

[2] Rubus ardens, quem vidit Moises, eo in loco est, ubi monasterium sanctae Catharinae dicatum etiam nunc a peregrinis celebratur. Quum ille in capite vallis notetur, intelligendus nobis est in extrema valle *el-Rahah* positus ad latus montis Horeb.

[3] Ad assequendum verticem montis, qui nunc *Diebel Mousa* vocatur, peregrinantes e monasterio s. Catharinae proficisci solent: hoc iter etiam Antoninus martyr a. 570 *(De loc. sanct.* cap. XXXVIII) suscepit, quod a nostra satius eligitur in reditu. Quae autem altera pars sit, qua tunc melior ascensus erat, non bene declaratur.

| omnium est. Et cum hi omnes, qui per girum sunt, tam excelsi sunt, quam nunquam me puto vidisse: tamen ipse ille medianus, in quo descendit maiestas Dei, tanto altior est omnibus illis, ut cum subissemus in illo, prorsus toti illi montes, quos excelsos videramus, ita infra nos essent, ac si colliculi permodici essent. Illud sane satis admirabile est, et sine Dei gratia puto illud non esse, ut cum omnibus altior sit ille medianus, qui specialis Syna dicitur, id est in quo descendit maiestas Domini, tamen videri non possit, nisi ad propriam radicem illius veneris, ante tamen quam eum subeas [1]: nam posteaquam completo desiderio descenderis inde, et de contra illum vides, quod, antequam subeas, facere non potest [2]. Hoc autem, antequam perveniremus ad momnte Dei, iam referentibus fratribus cognoveram: et postquam ibi perveni, ita esse manifeste cognovi. 32

Nos ergo sabbato sera [3] ingressi sumus montem, et pervenientes ad monasteria quaedam, susceperunt nos ibi satis humane monachi, qui ibi commorabantur [4], praebentes nobis omnem humanitatem. Nam et aecclesia ibi est cum presbytero: ibi ergo mansimus in ea nocte, et inde maturius die dominica cum ipso presbytero et monachis, qui ibi commorabantur, cepimus ascen-

[1] Haec montis Sinai descriptio nos primo aditu putare inducit montem esse s. Catharinae, qui ceteros omnes jugi sinaitici praeeminet altior. Verum quum singula, quae leguntur quaeque sequuntur, animadvertamus, haec praesertim ad specialem eius montis conformationem carpere licet: « totus petrinus sit, ita ut nec fruticem habeat — in medio illorum omnium est — videri non possit nisi ad propriam radicem illius veneris — super valle tota — ». Quae omnia, cum ab antiquis tum ab hodiernis peregrinis descripta atque confirmata, ad montem s. Catharinae praesertim spectare videntur. Nec illud nos fugiat, rubum ardentem in montis Horeb descensu positum esse, ubi Justinianus monasterium construi iussit: quod traditionem cultumque vetustiorem illorum locorum servasse pro certo apud fere omnes habetur. Attamen rem tantam sine visu vel speciali notitia, ad quam assequendam mihi libri, quos consulto, non sufficiunt, judicare non audeo: ambigit quidem animus, utrum mons s. Catharinae, ut potius videtur, qui est ex omnibus altissimus, an mons Moisis sacra nunc munitus traditione sit deligendus.

[2] Sic codex: fortasse emendandum *potes*.

[3] Tempus huius ascensionis incidit paulo ante kal. Januarias. Nam Peregrina festum Epiphaniae in Arabia Aegypti civitate celebravit, ad quam ut e monte Sinai perveniret, ei saltem duodecim dierum spatium consumpsisse oportuit.

[4] Ni fallor, haec monasteria, sive λαύραι, sunt ea, quae paulo post Saraceni in regionem illam incursantes deturbaverunt, ubique sanctos monachos crudeliter interfecerunt, cuius rei testis atque scriptor fidelis nobis superest Ammonius monachus (*Relatio de SS. patribus Sinaitis*). Hodie locus tantum ostenditur exiguis parietinis infectus, vocaturque *Deïr-el-Arbaïn* sive coenobium quadragenorum, ad memoriam quadraginta martyrum monachorum.

dere montes singulos, qui montes cum infinito labore ascenduntur: quoniam non eos subis lente et lente per girum, ut dicimus in cocleas, sed totum ad directum subis ac si per parietem; et ad directum descendi necesse est singulos ipsos montes [1], donec pervenias ad radicem propriam illius mediani, qui [2] est specialis Syna. Hac sic ergo, iubente Christo Deo nostro, adiuta orationibus sanctorum, qui comitabantur, et sic cum grandi labore, quia pedibus me ascendere necesse erat (quia prorsus nec in sella ascendi poterat), tamen ipse labor non sentiebatur. Ex ea parte autem non sentiebatur labor, quia desiderium, quod habebam, iubente Deo, videbam compleri. Hora ergo quarta [3] pervenimus in summitatem illam montis Dei sancti Syna, ubi data est lex, in eo id est loco, ubi descendit maiestas Domini in ea die, qua mons fumigabat. In eo ergo loco est nunc ecclesia non grandis [4], quoniam et ipse locus, id est summitas montis, non satis grandis est; quae tamen aecclesia habet de se gratiam grandem. Cum ergo, iubente Deo, persubissemus in ipsa summitate, et pervenissemus ad hostium ipsius ecclesiae, ecce et occurrit presbyter veniens | de monasterio suo, qui ipsi ecclesiae deputabatur, senex integer et monachus a prima vita, et ut hic dicunt ascitis, et quid plura? qualis dignus est esse in eo loco. Occurrerunt etiam et alii presbyteri, nec non etiam et omnes monachi, qui ibi commorabantur iuxta montem illum, id est qui tamen aut imbecillitate aut aetate non fuerunt impediti. Verum autem in ipsa summitate montis illius mediani nullus commanet: nichil enim est ibi aliud, nisi sola ecclesia et spelunca, ubi fuit sanctus Moyses. Lecto ergo ipso loco omnia de

[1] Omnes consentiunt sibi manibus pedibusque contendendum, ut montis Moisis rupes asperrimas scopulosque graniticos scandere valeant.

[2] Cod. prius *que*, deinde supra scripto puncto emendatum *qui*.

[3] Hora quarta diei ab ortu solis, mense decembri ad gradum 28, congruit undecimae nostrae ante meridiem.

[4] Ecclesiam in summo montis Sinai locatam Antoninus martyr memorat l. c. « Inde « ascendimus millia continuo tria in summo montis cacumen, in quo est oratorium mo- « dicum habens pedes sex (= m. 1,78) in longitudine, similiter et in latitudine. In quo « nullus manere praesumitur ». At si ecclesia ita parva instar sacelli fuisset, apta non esset locutio: « non satis grandis est, quae tamen ecclesia habet de se gratiam gran- « dem ». Quare propter crebras incursiones Saracenorum eam destructam fuisse, deinde ipso in loco monachos aediculam, quemadmodum Antoninus vidit, restituendam curavisse arbitramur.

libro Moysi, et facta oblatione ordine suo, hac sic communicantibus nobis [1], iam ut exiremus de ecclesia, dederunt nobis presbyteri loci ipsius eulogias, id est de pomis, quae in ipso monte nascuntur. Nam cum ipse mons sanctus Syna totus petrinus sit [2], ita ut nec fruticem habeat, tamen deorsum prope radicem montium ipsorum, id est seu circa illius, qui medianus est, seu circa illorum, qui per giro sunt, modica nerrola [3] est: statim sancti monachi pro diligentia sua arbusculas ponunt, et pomariola instituunt, vel orationes [4], et iuxta sibi monasteria, quasi ex ipsius montis terra aliquos fructus capiant; quos tamen manibus suis elaborasse videantur. Hac sic ergo posteaquam communicaveramus, et dederant nobis eulogias sancti illi, et egressi sumus foras hostium ecclesiae, tunc cepi eos rogare, ut ostenderent nobis singula loca. Tunc statim illi sancti dignati sunt singula ostendere. Nam ostenderunt nobis speluncam illam, ubi fuit sanctus Moyses, cum iterato ascendisset in montem Dei [5], ut acciperet denuo tabulas, posteaquam priores illas fregerat peccante populo, et cetera loca, quaecumque desiderabamus, vel quae ipsi melius noverant, dignati sunt ostendere nobis. Illud autem vos volo scire, dominae venerabiles sorores, quod [6] de eo loco, ubi stabamus, id est in giro parietes ecclesiae, id est de summitate montis ipsius mediani, ita infra nos videbantur esse illi montes, quos primitus vix ascenderamus, iuxta istum medianum, in quo stabamus, ac si essent illi colliculi. Cum tam ita infiniti essent, ut non me putarem aliquando altiores vidisse, nisi quod hic medianus eos nimium praecedebat. Egyptum autem et Palestinam et mare rubrum et mare illut parthenicum, quod mittit Alexandriam, nec non et fines Saracenorum infinitos ita subter nos inde videbamus, ut credi vix possit [7]: quae tamen singula nobis illi sancti demonstrabant.

[1] Sane quidem de comunione eucharistica agitur.

[2] Antoninus martyr l. c.: « Mons Sina petrosus est, raro habens terram, et in circuitu eius cellulae multae servorum Dei: similiter et in Horeb ».

[3] Nerrola, rivulus, ex voce arabica *nahr*, sive ex graeca νάω, Νηρεύς; atque in *Gloss.* Dugangii v. *Nero* eadem significatione reperies.

[4] Intellige *proseuchas*, idest aediculas inter pomaria a monachis confectas, quibus etiam ethnici utebantur.

[5] Exod. cap. XXXIII, v. 20-23.

[6] Cod. *qui de*, duabus litteris abrasis.

[7] Bene addidit: « inde videbamus, ut credi vix possit ». Caelo tamen sereno e summo monte s. Catharinae mare rubrum et Aegyptus fortasse et mare mediterraneum prospiciun-

34 Completo ergo omni desiderio, quo festinaveramus | ascendere, cepimus iam et descendere ab ipsa summitate montis Dei, in qua ascenderamus, in alio monte [1], qui periunctus est, qui locus appellatur in Choreb: ibi enim est ecclesia. Nam hic est locus Choreb, ubi fuit sanctus Helias propheta, qua [2] fugit a facie Achab regis, ubi ei locutus est Deus dicens: « quid tu hic Helias? » sicut scriptum est in libris regnorum [3]. Nam et spelunca, ubi latuit sanctus Helias, in hodie ibi ostenditur ante hostium ecclesiae, quae ibi est [4]: ostenditur etiam ibi altarium lapideum, quem posuit ipse sanctus Helias ad offerendum Deo, sicut et illi sancti singula nobis ostendere dignabantur. Fecimus ergo et ibi oblationem et orationem impensissimam, et lectus est ipse locus de libro regnorum: id enim nobis vel maxime ea desideraveram [5] semper, ut ubicumque venissemus, semper ipse locus de libro legeretur. Facta ergo et ibi oblatione, accessimus denuo ad alium locum, non longe inde ostendentibus presbyteris vel monachis, id est ad eum locum, ubi steterat sanctus Aaron cum septuaginta senioribus, cum sanctus Moyses acciperet a Domino legem ad filios Israel [6]. In eo ergo loco, licet et tectum non sit, tamen petra ingens est per girum habens planitiem supra se, in qua stetisse dicuntur ipsi sancti: nam et in medio ibi quasi altarium de lapidibus factum habet. Lectus est ergo et ibi ipse locus de

tur, si fidem ipsis monachis in loco degentibus adhibeamus (Sigoli, *Viaggio al monte Sinai*, Illust. V, p. 176, Firenze 1829); qua de re etiam consuli potest Robinson, *Biblical Researches in Palestine* vol. I p. 110 (ed. 1856): et Guerin, *La terre sainte*, vol. I p. 354. Mare autem parthenicum, (Παρθένικον πέλαγος) sive Isiacum, quod inter Pelusium et Alexandriam porrigitur, Gregorius Nazian. Orat. XIX, et Ammianus Marcel. XIV, 8, XXII, 15 nominant.

[1] Haec verba notanda sunt: « in alio monte, qui ei periunctus est ». Nam intelligi potest, sive montem ipsum duas pinnas, ut vere mons Moisis illas fert, quae etiam Sinai et Horeb vocantur, habere: sive de transitu, ut est probabilius, e monte s. Catharinae in alium, in Horeb, quum ambo parvo inter se intervallo sejungantur, ut in perpetuo jugo prolongari videantur.

[2] Sic cod. et saepe pro *quando*.

[3] Regnorum: Βασιλείων Septuaginta, l. III, c. 19 v. 9.

[4] Nunc parva ecclesia ss. Heliae et Heliseo ibi dicata manet, et spelunca visitur: quam Antoninus commemorat l. c. « Et ascendimus in monte continuo milia tria, et venimus ad speluncam, ubi absconditus fuit Helias propheta, quando fugit ante Jezabel. Ante ipsam speluncam surgit fons, qui irrigat montem ». Ex his verbis ecclesia, de qua hic agitur, tempore Antonini destructa esse videtur.

[5] Sic cod., fortasse: *desiderii fuerat*.

[6] Exod. c. XXIV, v. 9-14. Locus atque traditio jamdiu oblivione obruta sunt.

libro Moysi, et dictus unus psalmus aptus loco: hac sic facta oratione descendimus inde.

Ecce et coepit iam esse hora forsitan octava, et adhuc nobis superabant milia tria [1], ut perexiremus montes ipsos, quos ingressi fueramus pridie sera; sed non ipsa parte exire habebamus, qua [2] intraveramus, sicut superius dixi, quia necesse nos erat et loca omnia sancta ambulare et monasteria, quecumque erant ibi, videre, et sic ad [3] vallis illius, quam superius dixi, caput exire, id est huius vallis, quae subiacet monti [4] Dei. Propterea autem ad caput ipsius vallis exire nos necesse erat, quoniam ibi erant monasteria plurima sanctorum hominum, et ecclesia in eo loco, ubi est rubus: qui rubus usque in hodie viret [5], et mittet virgultas. Ac sic ergo, perdescenso monte Dei [6], pervenimus ad rubum, hora forsitan decima. Hic autem *est* rubus, quem superius dixi, de quo locutus est Dominus Moysi in igne, qui est in eo loco, ubi monasteria sunt plurima, et ecclesia in capite vallis ipsius. Ante ipsam autem ecclesiam hortus est gratissimus, ha|bens aquam optimam abundantem, in quo horto ipse rubus est [7]. Locus etiam ostenditur ibi iuxta, ubi stetit sanctus Moyses, quando ei dixit Deus [8]: « solve corrigiam calciamenti tui » et cetera. Et in eo ergo loco cum pervenissemus, hora decima erat iam, et ideo quia iam sera erat, oblationem facere non potuimus. Sed facta est oratio in ecclesia, nec non etiam et in horto ad rubum: lectus est etiam locus ipse de libro Moysi iuxta consuetudinem: et sic quia sera erat gustavimus nobis locum [9] in horto ante rubum cum sanctis ipsis; ac sic ergo fecimus ibi mansionem. Et alia die maturius vigilantes, rogavimus presbyteros, ut et ibi fieret oblatio, sicut et facta est.

35

[1] Tria millia passuum e monasterio (hodie s. Catharinae) ad speluncam Heliae computantur, ut ex Antonino percipimus, et peregrini testantur omnes.

[2] Cod. *quia*. — [3] Cod. *aut*. — [4] Cod. *montis*. — [5] Cod. *vivet*.

[6] Mons Dei est etiam Horeb, qui una cum Sinai idem sacrum et solemne, secundum s. Scripturam et christianam traditionem, constituit.

[7] Locus, ubi rubus fuisse fertur, nunc extat in sanctiore parte ecclesiae, in abside sub choro monachorum; subeuntesque, jussu Dei revocato, discalceati ingrediuntur. Hoc sacellum opere argenteo caelato exornatum imperatrici Helenae tribuitur: sed perperam, vivere enim in horto ante ecclesiam ipsum rubum audimus.

[8] Exod. c. III, 5. Septuaginta: λῦσαι τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου. Et vulgata idem: « solve calceamentum de pedibus tuis ».

[9] Sic codex; fortasse: *gustavimus aliquantulum*, vel quid simile.

Et quoniam nobis iter sic erat, ut per valle illa media, qua tenditur per longum, iremus, id est illa valle, quam superius dixi, ubi sederant filii Israel, dum Moyses ascenderet in montem Dei, et descenderet; itaque ergo singula, que*m*admodum venimus per ipsam totam vallem, semper nobis sancti illi loca demonstrabant. Nam in primo capite ipsius vallis, ubi manseramus, et videramus rubum illum, de quo locutus est Deus sancto Moysi in igne, videramus etiam et illum locum, in quo steterat ante rubum sanctus Moyses, quando ei dixit Deus: « solve corrigiam calciamenti tui, locus enim, in quo stas, terra sancta est ». Ac sic ergo cetera loca, quemadmodum pròfecti sumus de rubo, semper nobis ceperunt ostendere. Nam et monstraverunt locum, ubi fuerunt castra filiorum Israel his diebus, quibus Moyses fuit in montem. Monstraverunt etiam locum, ubi factus est vitulus ille: nam in eo loco fixus est usque in hodie lapis grandis. Nos etiam, quemadmodum ibamus, de contra videbamus summitatem montis, qu*a*e inspiciebat super ipsa valle tota: de quo loco sanctus Moyses vidit filios Israel habentes choros his diebus, qua fecerant vitulum. Ostenderunt etiam petram ingentem in ipso loco, ubi descendebat sanctus Moyses cum Jesu filio Nave, ad quam [1] petram iratus fregit tabulas, quas afferebat [2]. Ostenderunt etiam, quemadmodum per ipsam vallem unusquisque eorum abitationes [3] habuerant, de quibus abitationibus usque in hodie adhuc fundamenta parent, quemadmodum fuerunt lapide girata: ostenderunt etiam locum, ubi filios Israel iussit currere sanctus Moyses de porta in porta [4], regressus ad montem. Item ostenderunt [5] nobis locum, 36 ubi incensus est vitulus ipse iubente sancto Moyse, quem | fecerat eis Aaron. Item ostenderunt torrentem illum, de quo potavit [6] sanctus Moyses filios Israel, sicut scriptum est in Exodo. Ostenderunt etiam nobis locum, ubi de spiritu Moysi acceperunt septuaginta viri. Item ostenderunt locum, ubi filii Israel habuerunt concupiscentiam escarum. Nam ostenderunt nobis etiam et illum locum, qui appellatus est incendium, quia incensa est quedam pars castrorum: tunc qua orante sancto Moyse cessavit ignis [7]. Ostenderunt etiam et illum locum, ubi eis pluit manna,

[1] Cod. *quem*. — [2] Exod. c. XXXII, 19: « Confregit eas (tabulas) ad radices montis ». — [3] Cod. prius *habitationes*, deinde *h* deletum. — [4] Exod. c. XXXII, 27. — [5] Cod. v. *torrentem* deleta. — [6] Cod. *portavit*. — [7] Num. c. XI, 3.

et coturnices. Ac sic ergo singula, quaecumque scripta sunt in libris sanctis Moysi facta fuisse in eo loco, id est in ea valle, quam dixi subiacere monti Dei, id est sancto Syna, ostensa sunt nobis: quae quidem omnia singulatim scribere satis fuit, quia nec retinere [1] poterant tanta, sed cum leget affectio vestra libros sanctos Moysi, omnia diligentius pervidet, quae ibi facta sunt. Haec est ergo vallis, ubi celebrata est pascha, completo anno profectionis filiorum Israel de terra Egypti, quoniam in ipsa valle Israel commorati sunt aliquandiu, id est donec sanctus Moyses ascenderet in montem Dei, et descenderet primum et iterato; et denuo tandiu ibi immorati sunt, donec fieret tabernaculum, et singula, quae ostensa sunt in montem Dei. Nam ostensus est nobis et ille locus, in quo confixit Moyses [2] primitus tabernaculum, et perfecta sunt singula, quae iusserat Deus in montem Moysi, ut fierent. Vidimus etiam in extrema iam valle ipsa memorias concupiscentiae; in eo autem loco, in quo denuo reversi sumus ad iter nostrum, hoc est ubi exeuntes de valle illa grande, reingressi sumus via, qua veneramus, inter montes illos, quos superius dixeram [3]. Nam etiam ipsa die accessimus et ad ceteros monachos valde sanctos, qui tamen pro etate aut inbecillitate occurrere in monte Dei ad oblationem faciendam non poterant: qui tamen nos dignati sunt in monasteriis suis advenientes valde humane suscipere. Ac sic ergo visa loca sancta omnia, quae desideravimus, nec non etiam et omnia loca, quae filii Israel tetigerant eundo vel redeundo ad montem Dei: visis etiam et sanctis viris, qui ibi commorabantur, in nomine Dei regressi sumus in Faran [4]. Et licet semper Deo in omnibus gratias agere debeam, non dicam in his tantis et talibus quae circa me

[1] Sic cod. — [2] Cod. *mos esset.*

[3] Vide superius initium huius peregrinationis. Transitus, qui describitur, hodie vocatur *Nakb-el-Haouna* (transitus venti). Ita GUERIN, *La terre sainte*, vol. II p. 359: « *Elle consiste en un ravin des plus pittoresques, resserré entre deux murailles parallèles de gigantesques rochers de granit rouge. C'est comme le vestibule des montagnes, qui forment l'ensemble de massif sinaïtique, entrée solennelle et imposante, dont tous les voyageurs parlent avec admiration. On entre de là dans l'Ouadi-Gharbeh, et puis dans l'Ouadi-Solaf* ».

[4] Pharan civitas memorata a Ptolomaeo l. III, c. 17 titulo κώμη, vicus: sed πόλις ab Euseb. De nomin. loc. hebr. ad Φάραν, et a Steph. Byz. ad v. Erat etiam sedis episcopalis saec. IV et V. Antoninus eam praetergressus est e Sinai Aegyptum petens (l. c. c. XL): « Nobis autem visum est per Egyptum reverti, et venimus itaque in Pharan civitatem ».

conferre dignatus est indignam et non merentem, ut perambularem omnia loca, quae mei meriti non erant: tamen etiam et illis omnibus sanctis nec sufficio gratias agere, qui meam parvitatem dignabantur in suis monasteriis libenti animo suscipere, vel certe 37 per omnia loca | deducere, quae ego semper iuxta scripturas sanctas requirebam. Plurimi autem ex ipsis sanctis, qui in montem Dei vel circa ipsum montem commorabantur, dignati sunt nos usque in Faran deducere, qui tamen fortiori corpore erant.

Ac sic ergo cum pervenissemus Faran, quod sunt a monte Dei milia triginta et quinque [1], necesse nos fuit ibi ad resumendum biduo immorari. Ac tertia die inde maturantes venimus denuo ad mansionem, id est in desertum Faran [2]; ubi et euntes manseramus, sicut et superius dixi. Inde denuo alia die facientes aquam, et euntes adhuc aliquantulum inter montes pervenimus ad mansionem, quae erat iam super mare, id est in eo loco, ubi iam de inter montes exitur, et incipitur denuo totum iam iuxta mare ambulari [3]; sic tamen iuxta mare, ut subito fluctus animalibus pedes cedat; subito etiam et in centum et in ducentos [4] passus, aliquotiens etiam et plus quam quingentos passus de mari per heremum ambuletur: via enim illic penitus non est, sed totum heremi sunt arenosae [5]. Faranit*ae* autem, qui ibi consueverunt

Quam Makvisi geographus arabus (saec. XV) totam vidit eversam, ut solummodo eius ruinas cerneret in colle inter duos montes. Id comprobatur parietinis, quae rarae in colle *El-Maharrad* supersunt prope montem *Serbal* in valle, quae adhuc nomen retinet *Ouadi Feiran.*

[1] Idem intervallum in Petro Diac. (l. c.) notatur, quum peregrina Pharan perveniens iter ad Sinaim tenderet. E loco, ubi Pharan extitisse putatur, ad monasterium Sinaiticum kilom. quadraginta circiter adnumerantur: idque situm civitatis funditus deletae non parum sustentat.

[2] Desertum Pharan, quod habitavit Ismael (Gen. XXI, 21), recte in valle *Feiran* collocatur. Ibi statio Israel (Exod. XVI, 1, 26) inter Elim et Sinai, quae et dicitur desertum Sin. In reditu e Sinai iterum permansit Israel in solitudine Pharan (Num. X, 12).

[3] Haec mansio, ad mare rubrum, collocari non potest nisi in exitu montium in *Wady-Lakam* ad meridiem montis *Hamman-Faraoun*: quo transgresso vallis *Gharandel* aperitur, ubi mansionem Elim (Exod. XV, 27, XVI, 4) fuisse plurimi conveniunt (Robinson o. c. I, pag. 69). Et recte: nam id Peregrina nos docet, ut in Petro diacono habemus: « Per triduum de sinistro heremus est infinitus, usque in locum, qui dicitur Arandara *(Garandel)* Arandara autem est locus, qui appellatus est Helim ».

[4] Cod. *ducentis.*

[5] A valle *Gharandel* usque ad *Suez* terra deserta et valde laboriosa porrigitur, mari rubro et montibus *(Diebel el-Tih)* interclusa: ei nomen est in Exodo desertum Sur, c. XV, 22; item in Num. XXXIII, 8, desertum Ethan; de quo triduum a nostra Peregrina émenso vide Petrum Diac. l. c.

ambulare cum camelis suis, signa sibi locis et locis ponent; ad quae signa se tendent, et sic ambulant per diem. Nocte autem signa cameli attendunt. Et quid plura? diligentius et securius iam in eo loco ex consuetudine Faranitae ambulant nocte, quam aliquis hominum ambulare potest in his locis, ubi via aperta est. In eo ergo loco de inter montes exivimus redeuntes, in quo loco et euntes inter montes intraveramus: ac sic ergo denuo plicavimus nos ad mare. Filii etiam Israel revertentes ad montem Dei Syna usque ad eum locum [1], reversi sunt per iter quod ierant: id est usque ad eum locum, ubi de inter montes exivimus, et iunximus nos denuo ad mare rubrum, et inde nos iam iter nostrum, quo veneramus, reversi sumus: filii autem Israel de eodem loco, sicut scriptum est in libris sancti Moysi, ambulaverunt iter suum [2]. Nos autem eodem itinere et eisdem mansionibus, quibus ieramus reversi sumus in Clesma [3]. In Clesma autem cum venissemus,

[1] Verba: « *reversi sunt per iter quod ierant, id est usque ad eum locum* » amanuensis omiserat, eaque postea in calce paginae adscripsit.

[2] Hic asseritur filios Israel e solitudine Sinai reversos esse per eamdem viam, quam tenuerant usque ad hunc locum, ut inde peterent terram repromissionis. Qui locus esse videtur in deserto Pharan (Num. X, 12) vel Sin (Num. XXXIII, 36): verum si nostram Peregrinam sequeremur, prope montem *Hamman-Faraoun* eam mansionem poneremus. Hanc opinionem non parum contentionis suscitaturam perspicio; sed utpote veneranda antiquitate suffultam non audeo refellere.

[3] Clysma castrum et portus in fine sinus Heroopolitani (Ptol. IV, 5; Lucian. in Pseudomant. Cosmas Indicopl. in Montfaucon Collect. n. Patrum T. II, p. 194) dictum postea ab Arabis *Kolzum*, hodie *Suez*. Nonnulli eamdem civitatem esse, ac Arsinoen, adfirmarunt: sed ab ea distinguendam esse animadvertit primus Cellarius (II, p. 831). Satis abunde de Clysmate Peregrina refert in Petro diac. ut infra videbis, eiusque situm in loco *Suez* confirmat. Nam in fine maris erythrei ab ea collocatur ad quingentos passus e monte secus mare sito, qui alius esse non potest, quam mons *Athaca*. Propter quod scribit filios Israel ad mare pergentes montem excelsum imminentem in mare habuisse dextrorsum: quod quum montem *Athaca* optime designet, excludit omnino montem *Geneffeh*, qui ad septentrionem regionis extensus illis fugientibus sinistrorsum necessario esse debebat. Nam prope Clysma filios Israel mare rubrum transisse antiqui consentiunt (Euseb. de l. et n. hebr. ad v. Βεελσεφών; Philostorg. Hist. III, c. 6; Greg. Turon. Hist. Franc. I, c. 10). Antoninus m. (c. XLI) e Sinai Clysma petivit, et venit ad ripam, ubi transierunt filii Israel, et exierunt de mari. Item omnes, qui de Aegypto egrediuntur, ut ad Sinaim se conferant, iter habent per *Suez*. Quamquam res per se ipsam ita patet, ut jam nos de Clysmate in *Suez* situ ambigere non possimus, atque in narratione ulteriore fiet luculentior: tamen non me fugit pedem offendere videri in epigraphen miliariam nuper repertam a cl. v. E. Naville in loco *Tell-el-Maschuta* medio in isthmo; quae milliaria novem tantum inter civitates Heroopolim et Clysma statuit graecis et latinis numeris — DD. NN. VICTORIBVS | MAXIMIANO ET SEVERO | IMPERATORIBVS ET | MAXIMINO ET CONSTANTI*no* | NOBILISSIMIS CAESARIBV*s* | AB ERO IN CLVSMA | M̅ VIIII Θ — Hunc lapidem denuo edidit Th. Mommsen cl. v. (Ephem. epigr. V, p. 12 n. 18, et p. 570 n. 1327), quum animadvertisset illud intervallum Itinerario Antonini non congruere, in quo milia LXVIII inter eas urbes constituuntur: qua-

necesse nos fuit denuo, et ibi denuo resumere; quoniam iter heremi arenosum valde feceramus.

Sane licet terra*m* Gesse iam nosse*m* [1], id est qua primitus ad Egyptum fueram [2]; tamen ut perviderem omnia loca, quae filii Israel exeuntes de Ramesse [3] tetigerant euntes, donec pervenirent usque ad mare rubrum (qui locus nunc de castro, quod ibi est, appellatur Clesma), desideri ergo fuit, ut | de Clesma ad terram Gesse exiremus, id est ad civitatem, quae appellatur Arabia [4], quae civitas in terra Gesse est: nam inde ipsum territorium sic appellatur, id est, terra Arabiae, terra Jesse, quae tamen terra Egypti pars est, sed melior satis quam omnis Egyptus est. Sunt ergo a Clesma, id est a mare rubro, usque ad Arabiam civitatem mansiones quattuor [5] per heremo: sic tamen per heremum, ut cata mansiones monasteria sint cum militibus et praepositis, qui nos deducebant semper de castro ad castrum. In eo ergo itinere sancti qui nobiscum erant, hoc est clerici vel monachi, ostendebant nobis singula loca, quae semper ego iuxta scripturas requirebam. Nam alia in sinistro, alia in dextro de itinere nobis erant, alia etiam longius de via, alia in proximo. Nam michi credat volo affectio vestra, quantum tamen pervidere potui, filios Israel sic ambulasse, ut quantum irent dextra, tantum reverterentur

propter difficultatem, qua erat implicatus, effugiens, alterum Clysma opportune fingere ad lacum *Timsâh* non dubitavit. Sed huius non indigemus: quod lapis in via militari positus, quae deducta erat ex Hero Clysma versus, totum spatium itineris non indicaret, sed moneret IX millibus passuum a civitate Hero distare locum, quo erat adfixus. Locus autem, ubi castri romani rudera E. Naville perspexit, non longe a Phitom extitisse videtur, si nostram prope et fideliter insequeremur.

[1] Cod. « *terra gesse iam nosse* ». Gessen regio orientalis Aegypti Arabiam versus a Pharaone filiis Jacob tradita (Gen. XLV, 10, XLVI, 28, 34, XLVII, 1, 4, 6, 27).

[2] Per Aegyptum peregrinata est anno superiore, cuius rei ex Petro Diac. quamdam informationem habemus.

[3] Ramesse urbs aedificata a filiis Israel (Exod. I, 11) in Gessen, in optimo terrae loco (Genes. XLVII, 11), dicta una cum Phitom urbs tabernaculorum: e qua mirum liberationis iter ipsi susceperunt. Num. XXXIII, 3: « Profecti igitur de Ramesse ».

[4] De hac civitate Arabia nulla mentio fit in scriptoribus antiquis ante saeculum quintum. Ea quidem in Iulii Honorii Cosmographia nominatur (Geographi lat. min. ed. Reise p. 27): « Arabia oppidum, Fossa Traiani oppidum ». Et in Hieroclis Synecidemo (p. 48) inter civitates praefecturae secundae Augustanicae Arabia recensetur: « Λεοντώ, Ἀθρίβης, Ἡλίου, Βούβαστος, Φάρζιθος, Ἀραβία, Κλύσμα κάστρον ». In notitia quoque Episcopatuum eiusdem praefecturae legitur (p. 81): Ἀραβίου pro Ἀραβίας.

[5] Mansiones quattuor per heremum plus minus viginti millibus passuum inter se sejungebantur, ita ut conficerent in toto millia LXXX vel LXXXX, scilicet illud viae spatium quod inter Clysma et Arabiam intercedit.

sinistra: quantum denuo in ante ibant, tantum denuo retro revertebantur: et sic fecerunt ipsum iter, donec pervenirent ad mare rubrum. Nam et Epauleum [1] ostensum est nobis, de contra tamen, et Magdalum fuimus. Nam castrum est ibi nunc habens praepositum cum milite, qui ibi nunc praesidet pro disciplina romana [2]. Nam et nos iuxta consuetudinem deduxerunt inde usque ad aliud castrum, et Ioebelsephon [3] ostensum est nobis: immo in eo loco fuimus. Nam ipse est campus supra mare rubrum, iuxta latus montis, quem superius dixi [4], ubi filii Israel, cum vidissent Egyptios post se venientes, exclamaverunt [5]. Oton [6] etiam ostensum est nobis, quod est iuxta deserta loca, sicut scriptum est: nec non etiam et Socchoth [7]. Socchoth autem est clivus modicus in media valle, iuxta quem colliculum fixerunt castra filii Israel: nam hic est locus, ubi accepta est lex paschae. Pithona [8] etiam civitas, quam *a*edificaverunt filii Israel, ostensa est nobis in ipso itinere: in eo tamen loco ubi iam fines Egypti intravimus, relinquentes iam terras Saracenorum [9]: nam et ipsud

[1] Primum mari rubro proximum Epauleum Ἐπαύλεον collocatur, ut septuaginta nomen hebraeum verterunt Phihahiroth, quod interpres latinus retinuit. Exod. XIV, 2: « Reversi castrametentur e regione Phihahiroth, quae est inter Magdalum et mare contra Beelsephon: in conspectu eius castra ponetis super mare ». Interpunctionem quidem codicis ita accepimus: « Epauleum ostensum est nobis, de contra tamen et Magdalum fuimus ». Sed ad eam corrigendam adducimur ex graeca versione: ἀπέναντι τῆς ἐπαύλεως, id est *contra villam.* Eusebius quoque (o. c. ad v.) ex Iroth filios Israel mare rubrum transfretasse scribit.

[2] Cod. prius *romanorum*, deinde correctum *romana.*

[3] Sic codex: fortasse *inde Belsephon.*

[4] Beelsephon campus erat supra mare rubrum juxta latus montis *Athaca*, cuius descriptionem ex chartis codicis nunc descissis Petrus Diac. nobis servavit: quapropter ad laevam itineris partem a peregrina visebatur, quae communi tramite deflexa locum ipsum adiit: ergo ad eius dexteram extabat Phihahiroth, quum in Exodo scriptum esset (XIV, 9): « in Phihahirot contra Beelsephon ».

[5] Exod. XIV, 10: « Levantes filii Israel oculos, viderunt Aegyptios post se: et timuerunt valde: clamaveruntque ad Dominum ».

[6] Oton videlicet Etham, in Exod. XIII, 20: « Profectique de Socoth castrametati sunt in Etham, in extremis finibus solitudinis ».

[7] Σοκχωθά, prima mansio filiorum Israel e Ramesse: difficile et incertum expedire de qua valle hic quaestio agatur; non longe ut videtur a Phitom, fortasse *Wady Tumilat.*

[8] Pithon, Phiton, septuaginta Πειθώ. Exod. I, 11: « Aedificaveruntque urbes tabernaculorum Pharaoni Phitom et Ramessen ». Censent viri eruditi esse Πάτουμον Herodoti (l. II, c. 158), quam praeterlabatur fossa a Neco et Dario ex Rubastio Nili alveo in mare rubrum deducta: cuius fossae etiam nunc vestigia manent. Quam ob rem si Phitom non longe a loco *Tell-el-Maschuta* collocemus, ubi reperta est inscriptio miliaria, de qua superius, nos in errore versari non arbitremur.

[9] Traiecerat terras Saracenorum, desertum Arabiae, e Clysma ad Phitom, quae ab Herodoto (l. c.) dicta est civitas Arabiae, ut νόμον Heroopolitanum ingrederetur.

nunc Phitona castrum est. Heroum [1] autem civitas, quae fuit illo tempore, id est ubi occurrit Ioseph patri suo Iacob venienti, sicut scriptum est in libro Genesis, nunc est come [2], sed grandis, quod nos dicimus vicus. Nam ipse vicus ecclesiam habet et martyria et monasteria plurima sanctorum monachorum: ad quae singula videnda necesse nos fuit ibi descendere iuxta consuetudinem, quam tenebamus. Nam ipse vicus nunc appellatur Hero: 39 quae tamen Hero | a terra Iesse miliario iam sextodecimo est [3], nam in finibus Egypti est: locus autem ipse satis gratus est, nam et pars qu*a*edam fluminis Nili ibi currit [4]. Ac sic ergo exeuntes de Hero pervenimus ad civitatem, quae appellatur Arabia, quae est civitas in terra Iesse. Unde scriptum est dixisse Pharaonem ad Ioseph: « In meliori terra Egypti colloca patrem tuum et fratres in terra Iessen, in terra Arabiae » [5].

De Arabia autem civitate quattuor milia passus sunt Ramessen [6]. Nos autem, ut veniremus ad mansionem Arabiae, per media Ramesse transivimus: quae Ramessen civitas nunc campus est, ita ut nec unam habitationem habeat. Paret sane, quoniam et ingens fuit per girum, et multas fabricas habuit; ruinae enim ipsius, quemadmodum collapsae sunt, in hodie infinitae parent. Nunc autem ibi nichil aliud est, nisi tantum unus lapis ingens thebeus [7], in quo sunt duae statuae exclusae [8], ingentes, quas dicunt esse sanctorum hominum, id est Moysi et Aaron: nam

[1] Heroum civitas, Ἡρῶων πολίς, iuxta quam, ut in Septuaginta legitur, Joseph obviam ivit patri suo — κάθ' Ἡρωώπολιν εἰς γῆν Ραμεσσῆ. Textum autem hebraeum et vulgata tantum habent: « occurreret in Gessen (vel Goeschen) ». Male E. Naville (*The Store city of Pithom* London, 1885). Heroopolim unam urbem fecit cum Phitom.

[2] Cod. *comes:* gr. κώμη.

[3] Ex Itinerario Antonini scimus fuisse millia LXVIII a Clysmate ad Heroopolim, nunc millia XVI esse ab Heroopoli ad terram Gessen, quae pro civitate Arabia recte intelligi potest: quare a Clysmate ad Arabiam millia fuerunt LXXXIIII, quattuor mansionibus (v. supra, p. 112 nota 5) separata.

[4] Quae Nili fluminis pars? Profecto amnis Traiani a Babylone ad Heroopolim deductus, de quo Ptolomaeus l. IV, c. 5: Ἡρωώνπολις δι' ἧς καὶ Βαβυλῶνος πόλεως Τραϊανοῦ ποταμὸς ῥεῖ.

[5] Vulgata: « in terram Gessen »; sed Septuaginta: « ἐν γῇ Γεσὲμ Ἀραβίας ».

[6] Quatuor millia antequam Arabiam pervenirct, duodecim ab Heroopoli.

[7] Ingens lapis thebeus, sive e Thebaidos fodinis porphyreticis erutus, sive ad similitudinem eorum factus, quos in ruinis Thebarum viderat ipsa.

[8] Monumentum pharaonicum fuisse censeo, in quo fortasse quidam ex regibus cum Osiride erat effictus: sed eo tempore christiana pietas plura mirabilia Aegypti monumenta ad sanctae scripturae tempora et homines referebat.

dicent, eo quod filii Israel in honore ipsorum eas posuerint. Et est ibi praeterea arbor sicomori, quae dicitur a patriarchis posita esse: nam iam vetustissima est, et ideo permodica est, licet tamen adhuc fructus afferat. Nam cuicumque commoditas [1] fuerit, vadent ibi, et tollent surculos, et prode illis est. Hoc autem, referente sancto episcopo de Arabia, cognovimus. Nam ipse nobis dixit nomen ipsius arboris, quemadmodum appellant eam gr*a*ece, id est dendros alethiae, quod nos dicimus arbor veritatis [2]. Qui tamen sanctus episcopus nobis Ramessen occurrere dignatus est: nam est iam senior vir, vere satis religiosus ex monacho, et affabilis suscipiens peregrinos valde bene: nam et in scripturis Dei valde eruditus est. Ipse ergo cum se dignatus fuisse vexare, et ibi nobis occurrere, singula ibi ostendit, seu retulit de illa statua [3], quas dixi, ut etiam et de illa arbore sicomori. Nam et hoc nobis ipse sanctus episcopus retulit, eo quod Farao quando vidit, quod filii Israel dimiserant eum; tunc ille, priusquam post illos occuparet, isset cum omni exercitu suo intra Ramesse, et incendisset eam omnem, quia infinita erat valde, et inde post filios Israel fuisset profectus.

Nobis autem fortuitu hoc gratissimum evenit, ut ea die, qua venimus ad mansionem Arabia, pridie a beatissimo die epiphania [4] esset; nam eadem die vigiliae agend*a*e erant in ecclesia. Ac sic ergo aliquo biduo ibi tenuit nos sanctus episcopus, sanctus et vere homo Dei, notus mihi iam satis | de eo tempore, a quo ad Thebaidam fueram [5]. Ipse autem sanctus episcopus ex monacho est: nam a pisinno in monasterio nutritus est, et ideo aut tam eruditus in scripturis est, aut tam emendatus in omni vita sua, ut et superius dixi. Nos autem inde iam remisimus milites, qui nobis pro disciplina romana auxilia pr*a*ebuerant, quamdiu per loca suspecta

40

[1] Codex ita se habet: « *Nam cuicumque in quo moditas fuerit* ». Scribendum fuit: *quomoditas*, et delendum *in*.

[2] In margine adnotatum est: — δενδρος αληθιας. — Palaeographia ad saec. XV spectare videtur: suspicor manum Poggii, qui per aliquot dies in Abbatia casinensi codices adsidue pervestigavit: verum et Petrus diac. graecam linguam didicerat.

[3] Sic. cod. Neque vero erant statuae, sed opus anaglyphum in eodem lapide.

[4] Sic cod. pro vigilia Epiphaniae. Hunc beatissimum diem dicit, ob eam quoque causam, quod tunc Graeci ea ipsa die Natalem Domini celebrabant, ideoque vigiliae nocturnae agendae erant in ecclesia.

[5] Hic et paulo post ipsa memorat suam in Thebaidem peregrinationem, quae obvenit, quum primum in Aegyptum se contulisset.

ambulaveramus. Iter autem, quo ei [1] iam, ager publicus [2] erat per Egyptum, quod transiebatur per Arabiam civitatem, id est quod mittit de Thebaida in Pelusio, et ideo iam non fuit necesse vexare milites. Proficiscentes ergo inde totum per terram Gessen, iter fecimus semper inter vineas quae dant vinum, et vineas quae dant balsamum, et inter pomaria et agros cultissimos et hortos: primo [3] iter habuimus totum super ripam fluminis Nili [4] inter fundos frequentissimos, quae fuerant quondam villae filiorum Israel. Et quid plura? pulchriorem territorium puto me nunquam vidisse, quam est terra Iessen. Ac sic ergo ab Arabia civitate iter facientes per biduo totum per terram Gessen pervenimus Tatnis: in ea civitate, ubi natus est sanctus Moyses. Haec est autem civitas Tathnis, quae fuit quondam metropolis Pharaonis [5]. Et licet ea loca, ut superius dixi, iam nossem [6], id est quando Alexandriam vel ad Thebaidem fueram, tamen quia ad plenum discere volebam loca, quae ambulaverunt filii Israel, proficiscentes ex Ramesse usque ad montem Dei sanctum Syna; ac sic necesse fuit etiam denuo ad terram Gessen reverti, et inde Tathnis. Proficiscentes ergo de Tathnis, ambulans per iter iam notum perveni Pelusio: et inde proficiscens denuo, faciens iter per singulas mansiones Egypti, per quas iter habueramus, perveni ad fines Palestinae. Et inde in nomine Christi Dei nostri, faciens denuo mansiones aliquod per Palestina, regressa sum in Helia, id est in Ierusolimam.

Item transacto aliquanto tempore, et iubente Deo, fuit denuo voluntas accedendi usque ad Arabiam, id est ad montem Nabaú [7]:

[1] Id est *ivi.*

[2] Viae publicae et militaris mentio fieri videtur; quae via e Thebaide deducta transibat per Arabiam civitatem, alveo pelusiaco probabiliter adpositam, inde ad Pelusium perveniebat.

[3] Cod. *primos.*

[4] Iter super ripam fluminis Nili, scilicet alvei pelusiaci, qui extremus est in parte orientali, atque in νομῶ Arabiae: fuit enim Terra Iessen a Ramesse usque ad Tathnis.

[5] Tani et Tathnis, Zoan et Tsan in sacris chartis, prope ostium taniticum posita ad orientem ipsius alvei. Fuit sedes Pharaonis tempore Moysis (Num. XIII, 23), etiam postea (Isaia, XIX, 11, 13), ubi Moyses natus esse et miracula fecisse putatur (Psalm. LXXVII, 12, 43 « prodigia sua in campo Taneos »). Magna erat urbs tempore Augusti (Strab. XVII, pag. 802) atque titulo μεγάλη in Steph. Byz. (ad v. Τάνις) legitur. Rudera eius mirabilia etiam nunc visuntur (Cf. Smith, Diction. ad v. *Tanis).*

[6] Cod. *nosse.*

[7] Septuaginta Ναβαύ, hebr. et vulg. Nebo; mons supra Jordanem contra Jerichum in sexto miliario urbis Esbus (Eus. et Hieron. ad voc. *Abarim* et *Nabau).* Nonnulli eum ani-

in eo loco, in quo iussit Deus ascendere Moysen, dicens ad eum: « Ascende in montem Arabot, montem Nabaú, qui est in terra Moab contra faciem Iericho: et vide terram Chanaan, quam ego do filiis Israel in possessionem, et morere in monte ipso, in quem ascenderis »[1]. Itaque ergo Deus noster Iesus, qui sperantes in se non deseret, etiam et in hoc voluntati meae effectum praestare dignatus est. Proficiscens ergo Ieruso|lima faciens iter cum sanctis, id est presbytero et diaconibus de Ierusolima et fratribus aliquantis, id est monachis, pervenimus ergo usque ad eum locum Iordanis, ubi filii Israel transierant, quando eos sanctus Iesus filius Nave Iordanem traiecerat, sicut scriptum est in libro Iesu Nave. Nam et locus ille ostensus est nobis, quasi modice altior, ubi filii Ruben et Gad et dimidia tribus Manasse fecerant aram, in ea parte ripae, qua est Iericho[2]. Transeuntes ergo fluvium pervenimus ad civitatem, quae[3] appellatur Libiada[4], quae est in eo campo, in quo tunc filii Israel castra fixerant. Nam et fundamenta de castris filiorum Israel et habitationibus ipsorum, ubi commorati sunt, in eo loco in hodie parent. Campus enim ipse est infinitus subter montes Arabiae super Iordanem. Nam hic est locus, de quo scriptum est:[5] « Et ploraverunt filii Israel Moy-

41

madverterunt in *Jebel Attarus*, sed ad veritatem maxime videntur accedere Pierotti *(Carta biblica e stor. d. Palestina)* et Dux de Luynes *(Voyage à la Mer Morte)* in monte *Diebel Neba*.

[1] Deut. XXXII, 49. Vulgata: « Ascende in montem istum Abarim, id est, transitum, in montem Nebo, qui est in terra Moab contra Iericho: et vide terram Chanaan, quam ego tradam filiis Israel obtinendam, et morere in monte »; et v. 50: « Quem conscendens etc. »

[2] Jos. c. IV, 12. Filii Ruben, et Gad et dimidia tribus Manasse armati praecedebant filios Israel: non quidem illi fecerant aram, sed singuli de singulis tribubus (c. IV v. 4, 8) sumpserunt de medio Jordanis alveo duodecim lapides, quos Josue posuit in Galgala. Qui lapidum acervus ostendebatur tempore s. Hieronymi (Peregrinatio s. Paulae § 14) et Theodosii (circa a. 530, § 16: « A Jordane ad Galgala stadiis quinquaginta »).

[3] Cod. *qui*.

[4] Livias iuxta Iordanem, antea dicta *Betaramphtha*, ab Herode in honorem Augusti Livias cognominata (s. Hier. in Eus. ad v. *Betharam)*: in planitie erat posita (Hier. l. c. ad v. *Abarim:* « Ascendentibus de Liviade in Esbun »), quod confirmatur: « Libiada, quae est in eo campo, in quo tunc filii Israel castra fecerant ». Distabat quinque millia a Iordane, duodecim ab Hierico (Theod. De terra sancta c. XIX: Greg. Turon. De glor. mart. l. I c. 18): propterea quod millia septem ab Hierico ad Iordanum computarentur. Ibi scatebant aquae calidae, dictae thermae Moysis, in quibus leprosi mundabantur (Theod. l. c., et Anton. m. l. c. c. X, a quo Libias vocatur Salamaida).

[5] Planities Libiadis tempore Moysis appellabantur *Campestria Moab*, sive Moabitarum. Quod hic dicitur, ad locum respicit Deuter. XXXIV, 8: « Fleveruntque eum filii

sen in Arabot Moab et Iordane contra Iericho quadraginta diebus ». Hic etiam locus est, ubi post recessum Moysi statim Iesus filius Nave repletus est spiritu scientiae: imposuerat enim Moyses manus suas super eum, sicut scriptum est. Nam ipse est locus, ubi scripsit Moyses librum Deuteronomii [1]: hic etiam est locus, ubi locutus est Moyses in aures totius ecclesiae Israel verba cantici usque in finem huius, qui scriptus est in libro Deuteronomii [2]. Hic est ipse locus, ubi benedixit sanctus Moyses homo Dei filios [3] Israel singulatim per ordinem ante obitum suum. Nos ergo cum venissemus in eodem campo, peraccessimus ad locum ipsum, et facta est ibi oratio: lecta etiam pars quaedam Deuteronomii in eo loco, nec non etiam et canticus ipsius, sed et benedictiones, quas dixerat super filios Israel. Et iterato post lectione facta est oratio, et gratias Deo agentes movimus inde. Id enim nobis semper consuetudinis erat, ut ubicumque ad loca desiderata accedere volebamus, primum ibi fieret oratio; deinde legeretur lectio ipsa de codice, diceretur etiam psalmus unus pertinens ad rem, et iterato fieret ibi oratio. Hanc ergo consuetudinem iubente Deo semper tenuimus, ubicumque ad loca desiderata potuimus pervenire. Ac sic ergo, ut ceptum opus perficeretur, cepimus festinare, ut perveniremus ad montem Nabaú. Euntibus nobis commonuit presbyter loci ipsius, id est de Libiade, quem [4] ipsum nobiscum rogantes moveramus de mansione, quia melius ipsa loca noverat. Dicit ergo nobis ipse presbyter: si vultis videre aquam, quae fluit de petra, id est quam dedit Moyses filiis Israel sitientibus, potestis videre; si tamen volueritis laborem vobis imponere, ut de via camsemus [5] | forsitan miliario sexto. Quod cum dixisset, nos satis avidi optati sumus ire: et statim divertentes a via, secuti sumus presbyterum, qui nos ducebat. In eo ergo loco ecclesia est pisinna subter montem non Nabaú, sed alterum interiorem; sed nec ipse longe est de Nabaú: monachi autem plurimi commanent ibi vere sancti, et quos hic ascites vocant.

42

Israel in campestribus Moab triginta diebus » (non quadraginta). Item graeca versio: « τραάκοντα ἡμέρας. »

[1] Deut. c. XXXI, 9.

[2] Canticum Moysis. Deut. XXXII: « Audite caeli etc. »

[3] Cod. *homo de filio*. Cf. Deut. XXXIII, 1.

[4] Cod. *quae*.

[5] Gloss. Isid. *Campsat*, flectit.

Hi ergo sancti monachi dignati sunt nos suscipere valde humane, nam et ad salutationem suam permiserunt nos ingredi. Cum autem ingressi fuissemus ad eos, facta oratione cum ipsis, eulogias nobis dare dignati sunt, sicut habent consuetudinem dandi his, quos humane suscipiunt. Ibi ergo inter ecclesiam et monasteria, in medio fluit de petra aqua ingens pulchra valde, et limpida saporis optimi. Tunc interrogavimus nos etiam et illos sanctos monachos, qui ibi manebant, quae esset haec aqua talis et tanti saporis. Tunc illi dixerunt: haec est aqua, quam dedit sanctus Moyses filiis Israel in hac heremo [1]. Facta est ergo iuxta consuetudinem ibi oratio, et lectio ipsa de libris Moysi lecta, dictus etiam psalmus unus; et sic simul cum illis sanctis clericis et monachis, qui nobiscum venerant, perexivimus ad montem. Multi autem et ex ipsis monachis sanctis, qui ibi commanebant iuxta aqua ipsa, qui tamen potuerunt imponere sibi laborem, dignati sunt nobiscum ascendere montem Nabaú. Itaque ergo proficiscentes de eodem loco, pervenimus ad radicem montis Nabaú, qui erat valde excelsus, ita tamen ut pars eius maxima sedendo in asellis possit subiri: modice autem erat acrius, quod pedibus necesse erat subiri cum labore, sicut et factum est.

Pervenimus ergo ad summitatem montis illius, ubi est nunc ecclesia non grandis in ipsa summitate montis Nabaú. Intra quam ecclesiam, in eo loco ubi pulpitus est, vidi locum modice quasi altiorem tantum hispatii habentem, quantum memoriae solent habere. Tunc ergo interrogavi illos sanctos, quidnam esset hoc, qui responderunt: hic positus est sanctus Moyses ab angelis, quoniam, sicut scriptum est, sepulturam illius nullus hominum scit [2]: quoniam certum est eum ab angelis fuisse sepultum. Nam memoria illius, ubi positus sit, in hodie non ostenditur: sicut enim nobis a maioribus, qui hic manserunt, ubi ostensum est, ita et nos vobis monstramus: qui et ipsi tamen maiores ita sibi traditum a maioribus suis | esse dicebant. Itaque ergo mox facta est oratio, et omnia quae in singulis locis sanctis per ordinem consueveramus 43

[1] Fons et coenobia, quae describuntur sexto miliario a Libiade, in *monte interiore* longius a Iordane sita, mihi coniectura valde probabili videntur esse *Ain Musa (fons Moysis)* ad septentrionem montis Nebo *(Iebel Nebah)*. Consule tabulam mare mortuum describentem in opere Ducis de Luynes, *Voyage à la Mer morte.*

[2] « Nullus hominum scit » Deut. XXXIV, 5.

facere, etiam et hic facta sunt: et sic cepimus egredere de ecclesia. Tunc autem qui erant loci notores, id est presbyteri vel monachi sancti, dixerunt nobis: si vultis videre loca, quae scripta sunt in libris Moysi, accedite foras hostium ecclesiae, et de summitate ipsa, ex parte tamen ut possitis hinc parere, attendite et videte: et dicimus vobis singula, quae sunt loca haec, quae parent. Tunc nos gavisi satis, statim egressi sumus foras. Nam de hostio ipsius ecclesiae [1] vidimus locum, ubi intrat Iordanis in mare mortuum: qui locus subter nos, quemadmodum stabamus, parebat. Vidimus etiam de contra non solum Libiadam, quae circa Iordanem erat, sed et Iericho, que trans Iordanem tantum eminerat, excelsus locus ubi stabamus, id est ante hostium ecclesiae. Maxima etiam pars Palestinae, quae est terra repromissionis, inde videbatur, nec non et omnis terra Iordanis, in quantum tamen poterat oculis conspici. In sinistra autemparte [2] vidimus terras Sodomitum omnes, nec non et Segor: quae tamen Segor sola de illis quinque in hodie constat. Nam et memoriale ibi est, de ceteris autem illis civitatibus nichil aliud apparet, nisi subversio ruinarum [3],

[1] Frons ecclesiae ad solis occasum vertebatur: inde, e supercilio Phasga, sive Nebo, Iordanem in mare mortuum se inferre, sicuti subtus esset, peregrina conspiciebat, e contra autem Libias et Hierico extabant.

[2] Intellige partem australem, qua vidit etiam Segor, quae dicta Zoar fuit civitas Arabiae Petreae (Ioseph. Bell. Iud. l. IV, c. 27), ad mare mortuum (Steph. Byz. ad v. Ζοάρα) ex quinque civitatibus Sodomitarum sola reservata (Hier. Nom. Hebr. ad v. Segor: « quae usque nunc ostenditur »): praesidium militum tempore romani imperii habuit, nec non sedem episcopalem (Le Quien *Or. Christ.* III, p. 738). De eius ubicatione et ruinis valde disputarunt viri docti, qui fere omnes sitam fuisse arbitrantur ad extremum mare Asphaltitidis, ac si ipsum mare esset inter Hiericho et Zoaram (Euseb. o. c. ad v. Θαλάσσα). Verum si e Nebo Segor conspiciebatur, in australi maris extremitate extare non potuisse necesse est. Scimus e vertice Nebo Dominum Moysi terram promissionis usque Segor ostendisse (Deut. XXXIV, 3:) nec non s. Paulam e supercilio *Caphar Barucha* ita contemplatam esse Engaddi et Segor, ut in eodem ipso conspectu Segor esset contra Engaddi. Neque igitur prorsus refellenda est opinio Ducis de Luynes, viri doctissimi (*Voyage à la mer morte* p. 358, et I-III praef.), qui duas civitates eodem nomine extitisse arbitrabatur, alteram non longe ab ostio Iordanis, alteram ad maris extremitatem. Ad hoc si tandem illud accedere velimus, quod D. Tristam se reperisse adfirmat, vestigia antiquae civitatis in colle ab Arabis dicto *Zi'ara* adhuc manere sub monte Nebo occidentem versus (Falcucci, *Il mar morto* p. 373), de re nondum bene explorata in eamdem sententiam ire non recusabo. Quid? Testem habemus Antoninum m. qui non longe a Nebo nos docet fuisse Segor (cap. X): « De Iordane usque ad locum illum, in quo Moyses de corpore exivit, sunt milia octo, et exinde non multum longe ad Segor, in quibus locis sunt multi eremitae ». Haec quidem omnia coniurant, ut nos ad Zoaram collocandam in superiore littore orientali maris mortui adducamur.

[3] Ruinas subversae pentapolis alii etiam auctores memorant, quibus adimendae fidei E. Falcuccius apprime studuit (o. c. p. 375 et seqq.). Confer Strabonem l. XVI, p. 764:

quemadmodum in cinerem conversae sunt. Locus etiam, ubi fuit titulus uxoris Loth, ostensus est nobis; qui locus etiam in scripturis legitur. Sed mihi credite, dominae venerabiles, quia columna ipsa iam non paret, locus autem ipse tantum ostenditur: columna autem ipsa dicitur mari mortuo fuisse quooperta[1]. Certe locum *cum* videremus, columnam nullam vidimus, et ideo fallere vos super hanc rem non possum. Nam episcopus loci ipsius, id est de Segor[2], dixit nobis, quoniam iam aliquot[3] anni essent, a quo non pareret columna illa. Nam de Segor forsitan sexto miliario ipse locus *est*, ubi stetit columna illa, quod nunc totum cooperit aqua. Item de dextra parte ecclesiae a foras tamen accessimus, et ostensae sunt nobis inde a contra duae civitates, id est Esebon[4], quae fuit regis Seon regis Amorreorum, quae nunc appellatur Exebon: et alia Og regis Basan, quae nunc dicitur Sasdra[5]. Item de eodem loco ostensa est nobis a contra Fogor[6], quae fuit | civitas regni 44 Edom. Hae autem civitates omnes, quas videbamus, in montibus erant positae, infra autem modice deorsum planior locus nobis videbatur. Tunc dictum est nobis, quia in isdem diebus, qua sanctus Moyses vel filii Israel contra illas civitates pugnaverant, castra ibi fixa habuissent: nam et signa ibi parebant castrorum. Sane illa parte montis, quam dixi sinistra, quae erat super mare mortuum, ostensus est nobis mons praecisus valde, qui dictus est ante Agri specula[6]. Hic est mons, in quo posuit Balac filius Beor

« κατοικία δὲ ἀνατετραμμένας σποράδεν ». Ios. Fl. Bell. Iud. V, c. 5: « πέντε μὲν πόλεων ἰδεῖν σκιάς ». Tacit. Hist. V, c. 7: « Campi, quos ferunt olim uberes, magnisque urbibus habitatos, fulminum iactu arsisse, et manere vestigia ».

[1] Id est *cooperta.*

[2] Non fortuito episcopum Segor ibi adesse puto, sed montem Nebo ascendisse, ut nostram feminam venerabilem viseret et salutaret: qua de re modestiae causa silentium ipsa tenuit.

[3] Cod. prius *aliquod;* deinde em. *aliquot.*

[4] Esebon urbs Sehon regis Amorrhaeorum (Num. XXXII, 37; Deut. II, 26, 30, 32) hodie *Hasban:* distabat a Iordane millia viginti, e monte Nebo tantum sex. Illa verba « quae nunc appellata Exebon » videntur fere ex Eusebio deprompta: ἢ καλεῖται νῦν Ἐσβοῦς.

[5] Sasdra civitas Basan, sive Batanaeae, erat profecto in eius provinciae finibus australibus posita, prorsus, ni fallor, ignota: nisi malimus eamdem esse, ac *Salcham.* Deut. c. III, v. 10.

[6] Fogor inter civitates Edom vel Idumaeae non reperitur in sacris chartis: legimus tamen in Hieronymo (Nomin. Hebraic.): « Bethfogor, urbs filiorum Ruben trans Iordanem iuxta montem Fogor contra Hiericho, sex millibus supra Libiadem ». Et in Deuter. III, 10: « Mansimus in valle (in campestribus Moab) contra Fanum Phogor ».

[7] In cod. *agrisecula,* errore amanuensis. Hier. in Eus. o. c.: « Agrispecula, mons est Moabitarum, in quibus adduxit Balac, filius Sephor, Balaam divinum ad maledicendum Israel

Balaam divinum ad maledicendos filios Israel: et noluit Deus ita permittere, sicut scriptum est. Ac sic ergo visis omnibus, quae desiderabamus, in nomine Dei revertentes per Iericho, et iter omne, quod iveramus, regressi sumus in Ierusolimam.

Item post aliquantum tempus volui [1] ad regionem Ausitidem [2] accedere propter visendam memoriam sancti Iob gratia orationis [3]. Multos enim sanctos monachos videbam inde venientes in Ierusolimam ad visenda loca sancta gratia orationis: qui singula referentes de eisdem locis, fecerunt magis desiderium imponendi michi laboris, ut etiam usque ad illa loca accederem: si tamen labor dici potest, ubi homo desiderium suum compleri videt. Itaque ergo profecta sum de Ierusolima cum sanctis, qui tamen dignati sunt itineri meo comitatum praestare, et ipsi tamen gratia orationis. Habens ergo iter ab Ierusolima usque ad Carnéas eundo per mansiones octo. Carneas autem dicitur nunc civitas Iob, quae ante dicta est Dennaba in terra Ausitidi, in finibus Idumeae et Arabiae [4]. In quo itinere hiens vidi super ripam

super verticem, qui propter vehemens praeruptum vocatur excisus, et imminet mari mortuo haud procul ab Arnone ».

[1] In cod. post *volui*, supra lineam, *eqe:* fortasse *ego.*

[2] Ausitidis: sic Septuaginta verterunt nomen regionis Utz, vel Hus. Iob, I, 1: « Vir erat in terra Hus ».

[3] Saeculo quarto peregrinatio ad sepulcrum Iob devote suscipiebatur, ut ex omelia quinta Ioh. Chrysostomi ad populum Antiochenum compertum habemus.

[4] Nil dubium, quin Carnaea sit Carnaim-Asteroth, teste Eusebio, Onom. ad v. quod vertit Hieronymus: « Carnaim-Astaroth, Carnaim nunc vicus est grandis in angulo Batanaeae, et appellatur Carnaea trans fluenta Iordanis: traduntque ibi fuisse Iob ». Sed verba Eusebii sunt haec: « χώρη μεγίστη τῆς Ἀραβίας, καὶ ἥτις ἐστιν ἡ Βατανία λεγουμένη ». Idem Eusebius: « Astaroth, antiqua civitas. . . . . . regionis Bataneae, et sex millibus ab Adra urbe Arabiae separata est. Porro Adra a Bostra vigintiquinque millibus distat ». Haec sufficerent, ut nobis distinguere liceat Carnaim a Bostra vel Bosor, quas unum et idem faciunt hodie quidam eruditi viri; quorum praecipuas sententias collegit cl. v. Vincentius De-Vit in suo Onomastico ad v. *Astaroth* et *Bosor.* Verum non me fugit gravem inde quaestionem exoriri, quam tamen leviter perstringam. Eusebius clare seiungit Bostram metropolim Arabiae (ad v. Βοσὸρ; Ammian. Marcell. l. XIV, 27: « civitas ingens Arabiae ») a Carnaim vico in angulo Batanaeae: mensuram quoque itineris inter eas statuit, nam millia unum et triginta per Adram intercedere scribit. Neque illud videtur probabile, unam civitatem duobus nominibus eodem tempore notari, quum suum proprium nomen utriusque civitatis in libris monumentisque reperiatur. Ceterum de ea singularitate quidem Peregrina non tacuisset, quippe quae antiquum vici nomen Dennaba revocasset, quod in Sept. legitur et in Euseb. in v. Δαναβά. Ex dictis praeterea deducere possumus civitatem Carnaeam in finibus fuisse Batanaeae et Arabiae: ea enim quae apponuntur, « in finibus Idumeae et Arabiae » non ad loci veritatem spectant (Idumaea enim in regione meridionali Iudaeae porrigebatur), sed ex eo additamento libri Iob, quod in versione graeca legitur atque in vetere latina, est depromptum. Longius a Iordane quam Bostra Carnaea extabat: quod non modo ex Eusebio,

fluminis Iordanis vallem pulchram satis, et amenam, habundantem vineis et arboribus: quoniam aquae mult*ae* ibi erant, et optimae satis. Nam in ea valle vicus erat grandis, qui appellatur nunc Sedima [1]. In eo ergo vico, qui est in media planitie positus, in medio loco est monticulus non satis grandis, sed factus sicut solent esse tumbae, sed grandes [2]: ibi ergo in summo ecclesia est, et deorsum per girum ipsius colliculi parent fundamenta grandia antiqua. Nunc autem in ipso vico turbae aliquantae commanent. Ego autem cum viderem locum tam gratum, requisivi, quisnam locus esset ille tam amenus. Tunc dictum est michi: haec est civitas regis Melchis, et haec quae dicta est ante Salem, unde nunc, corrupto sermone, Sedima appellatur ipse vicus [3]. Nam in isto colliculo, | qui est medio vico positus, in summitatem ipsius 45 fabricam, quam vides, ecclesia est: quae ecclesia nunc appellatur gr*a*eco sermone, opu melchis [4]. Et haec nam hic est locus, ubi optulit Melchisedech hostias Deo puras, id est panes et vinum, sicut scriptum est eum fecisse [5].

Statim ergo, ut haec audivi, descendimus de animalibus: et ecce occurrere dignatus est sanctus presbyter ipsius loci, et clerici; qui nos statim suscipientes duxerunt suso ad ecclesiam. Ubi cum venissemus, statim iuxta consuetudinem primum facta est

sed etiam ex itineris intervallis deduci potest. Octo enim mansiones Hierosolymis Carnaeam numerabantur, quum tres tantum Hierosolymis Scithopolim, per quam iuxta Iordanem transibatur, sufficerent: ergo aliae quinque superabant, ut Carnaeam accederetur. Sed civitas Bostra a Iordane trium aut quatuor dierum spatio disiuncta erat (De-Vit in v. *Bosor*): una igitur vel duae supererant mansiones ad Carnaeam usque orientem versus, aliud licet iter a viatoribus sumeretur. Hodie Bostra retinet in regione *Haouran* locum et nomen *Botzra*, ubi plurima monumenta graeca atque latina sunt reperta (Waddington, *Inscript. gr. et lat. de la Syrie* n. 1910 et seqq.): quamobrem Carnaeam id est Asteroth Carnaim, si rem ex superioribus sententiis conficiamus, ad montes *Haouran*, qui tunc in limitibus Batanaeae Arabiam definiebant, positam esse constat.

[1] Vicus *Sedima* omnino ignotus: verum idem fuisse videtur, qui ab Hieronymo (Nomin. Hebr. in v. *Salem)* appellatus est *Solumias* in octavo lapide a Scythopoli (hodie *Basan)*.

[2] Cod. *grandis*.

[3] Optime ad rem congruunt verba Hieronymi (Epist. ad Evangelium): « Salem autem non, ut Iosephus et nostri omnes arbitrantur, esse Ierusalem; . . . . . sed oppidum iuxta Scythopolim, quod usque hodie appellatur Salem, et ostenditur ibi palatium Melchisedech, ex magnitudine ruinarum, veteris operis ostendens magnificentiam ». Chron. Paschale (de Melchisedech): « Εἰς τὸ πέραν τοῦ Ἰορδάνου εἰς Σαλὴμ πόλιν, οὗ τὴν κώμην ἐθεασάμην ». Ex quo videretur non *citra* sed *ultra* Iordanem oppidum Salem extitisse.

[4] Opu Melchis pro Ὄρος Μελχίς, littera mutata propter formae similitudinem.

[5] Genes. XIV, 18-20.

oratio: deinde lectus est ipse locus de libro sancti Moysi, dictus est etiam psalmus unus competens loco ipsi: et denuo facta oratione descendimus. Cum ergo descendissemus, ait nobis ille sanctus presbyter iam senior et de scripturis bene instructus (id est qui ipsi loco praeerat ex monacho, cui presbytero et episcopi plurimi, quantum postmodum cognovimus, vitae ipsius testimonium grande ferebant, — nam hoc de ipso dicebant, dignus qui praesit in hoc loco, ubi sanctus Melchisedech ad venientem sanctum Abraam hostias Deo puras primus optulit), cum ergo descendissemus, ut superius dixi, de ecclesia deorsum, ait nobis ipse sanctus presbyter: Ecce ista fundamenta in giro colliculo isto, quae videtis, hae sunt de palatio regis Melchisedech [1]. Nam inde adhuc sic si quis subito iuxta sibi vult facere domum et fundamenta, inde contiget, aliquotiens et de argento et heramento modica frustella ibi invenit. Nam et certa via, quam videtis transire inter fluvium Iordanem et vicum istum, haec est qua via regressus est sanctus Abraam de *ca*ede Chodollagomor [2] regis gentium, revertens in Sodomis, qua ei occurrit sanctus Melchisedech rex Salem. Tunc ergo quia retinebam scriptum esse babtizasse sanctum Iohannem in Enon iuxta Salim [3], requisivi de eo, quam longe esset ipse locus. Tunc ait ille sanctus presbyter: ecce hic est in ducentis passibus [4]; nam si vis, ecce modo pedibus duco vos ibi. Nam haec aqua tam grandis et tam pura, quam videtis in isto vico, de ipso fonte venit. Tunc ergo gratias ei agere coepi, et rogare, ut duceret nos ad locum, sicut et factum est. Statim ergo cepimus ire cum eo pedibus totum per vallem amenissimam, donec perveniremus usque ad hortum pomárium valde amenum, ubi ostendit nobis in medio fontem aquae optim*a*e satis et pur*a*e, quia semel integrum fluvium dimit-

[1] De ruderibus palatii Melchisedech tempore s. Hieronymi extantibus, eum auctorem secuti, diximus supra in Salem.

[2] Cod. *quod ollagomor.* Gen. XIV, 17.

[3] Ioann. III, 23: « Erat autem et Ioannes baptizans in Aennon (LXX et Euseb. Αἰμων) iuxta Salim: quia aquae multae erant illic ». Hieronymus in Eus. (Nom. Hebr.): « Aenon iuxta Salim, ubi baptizabat Ioannes, sicut in Evangelio cata Ioannem scriptum est: et ostenditur nunc usque locus in octavo lapide Scythopoleos ad meridiem iuxta Salim et Iordanem ».

[4] Ducentis passibus a Salim; Aenon autem duobus millibus distabat a Iordane. Anton. m. cap. IX: « In illa parte Iordanis est fons, ubi baptizabat Ioannes: inde usque ad Iordanem millia duo ».

tebat [1]. Habebat autem ante se ipse fons quasi lacum, ubi parebat fuisse operatum sanctum Iohannem baptistam. Tunc dixit nobis ipse sanctus presbyter: in hodie hic hortus aliter non appellatur, gr*a*eco sermone, nisi copostu agiu iohanni [2], | id est quod vos di- 46 citis latine, hortus sancti Iohannis. Nam et multi fratres sancti monachi de diversis locis venientes tendunt se, ut laventur in eo loco. Denuo ergo et ad ipsum fontem, sicut et in singulis locis, facta est oratio, et lecta est ipsa lectio: dictus etiam psalmus competens: et singula quae consuetudinis nobis erant facere, ubicumque ad loca sancta veniebamus; ita et ibi fecimus. Illud etiam presbyter sanctus dixit nobis: eo quod usque in hodierna die semper cata pascha quicumque essent baptizandi in ipso vico [3], id est in ecclesia, quae appellatur opu Melchisedech, omnes in ipso fonte baptizarentur: sic redirent mature ad candelas cum clericis et monachis dicendo psalmos vel antiphonas, et sic a fonte usque ad ecclesiam sancti Melchisedech deducerentur mature omnes, qui fuissent baptizati. Nos ergo accipientes de presbytero eulogias, id est de pomario sancti Iohannis baptistae, similiter et de sanctis monachis, qui ibi monasteria habebant in ipso horto pomario, et gratias semper Deo agentes, profecti sumus iter nostrum, quo ibamus.

Ac sic ergo euntes aliquandiu per vallem Iordanis super ripam fluminis ipsius, quia ibi nobis iter erat aliquandiu, ad subito vidimus civitatem sancti prophetae Heliae, id est Thesbe [4], unde ille habuit nomen Helias thesbites. Inibi est ergo usque in hodie spelunca, in qua sedit ipse sanctus, et ibi est memoria sancti Gethae, cuius nomen in libris Iudicum legimus [5]. Ac sic ergo et

[1] Consideratis in tabula geographica octo millibus ad meridiem Scythopoleos, et duobus ab Iordane, fons, de quo agitur (si tamen fluminis cursum sumere dextrorsum debemus), mihi videtur esse *Ain Kerum* vel *Ain Kaun:* atque inter fontem et flumen ponendus est tum colliculus Salim, tum via publica.

[2] Copostu agiu iohanni: = κῆπος τοῦ ἁγίου Ἰοάννου.

[3] Tempore paschali, die sabbato sancto, ex veteri more Ecclesiae, catechumeni necessariis fidei capitibus informati baptizabantur.

[4] Vidit civitatem Thesben trans Iordanem in regione Galaad (III Reg. 17, 1) non longe, ut ex ipsa narratione constat, a Salim.

[5] Memoria, id est sepulcrum, sancti Gethae: cuius nominis ne vestigium quidem in libro Iudicum, neque in ceteris libris sanctis reperitur. De Gedeon arbitrari non possumus, quum sepultus esset in Ephrata (Iudic. VIII, 33): sed omnino de Iephte putandum est, qui « mortuus est et sepultus in civitate sua Galaad » (Iud. XII, 7). Galaad quidem non fuit

ibi gratias Deo agentes iuxta consuetudinem, perexivimus iter nostrum. Item euntes in eo itinere vidimus vallem de sinistro nobis venientem amenissimam, quae vallis erat ingens mittens torrentem in Iordanem infinitum: et ibi in ipsa valle vidimus monasterium cuiusdam fratris nunc id est monachi. Tunc ego [1], ut sum satis curiosa, requirere cepi, quae esset haec vallis, ubi sanctus monachus nunc monasterium sibi fecisset: non enim putabam hoc sine causa esse. Tunc dixerunt nobis sancti, qui nobiscum iter faciebant, id est loci notores: haec est vallis Corra [2], ubi sedit sanctus Helias thesbites temporibus Achab regis, qua famis fuit, et iusso Dei corvi escam portaba*nt*, et de eo torrente aquam bibebat. Nam hic torrens, quem vides de ipsa valle percurrentem in Iordanem, hic est Corra. Ac sic ergo nichilominus Deo gratias agentes, qui nobis non merentibus singula quae desiderabamus dignabatur ostendere; itaque ergo ire cepimus iter nostrum, sicut singulis diebus. Ac sic ergo facientes iter singulis diebus ad subito de latere sinistro, unde e contra partes Fenicis videbámus, apparuit nobis mons [3] ingens et altus infinitum, qui tendebatur in longo

Unum folium sive duae pagellae discissae sunt

civitas sed regio; Thesbe autem, de qua agitur, civitas in regione Galaad. Adde quod in Florilegio edito ex Cod. Casinensi saec. IX-X (Bibl. Casin. I, pag. 94) scriptum est: « Iethe iudex Israel » pro Iephte.

[1] Cod. prius *ergo ego*, deinde *ergo* deletum.

[2] Chorra torrens (hebr. *Carith*), de quo Elias aquam bibebat (Reg. III, 17, v. 4). Euseb. in v. Χοῤῥά, et Hieronym. « Chorath torrens trans Iordanem, in quo absconditus est Elias, e regione eiusdem fluminis ». Χοράτ appellatur ab Epiphanio (Adv. Haeres. l. II, p. 593, ed. Petavii). Neminem fugerit gravem difficultatem hic subire. Si sequamur Eusebium, Chorra trans Iordanem ponendum est; si Peregrinam, in dubium vocamur. Illa enim secus Iordanis ripam ambulans septentrionem versus ad suam laevam partem vidit vallem atque torrentem, quae procul dubio sita erant inter Salim et Scythopolim. Nodum non expedit sed maxime intricat Iosephus, qui dicit (Ant. l. XIV, c. 6; De bello I, cap. 5: cf. Cellarium Geogr. II, p. 461): Pompeium praeterita Pella et Scythopoli pervenisse Coreas, ubi tendenti in mediterranea Iudaeae est initium. Nam Pompeius, Iordanem non praetergressus, actis rebus circa Alexandreum castellum, profectus in austrum castra posuit apud Hierichuntem. Quare ex Iosephi verbis narratio Peregrinae aliquam excusationem adversus Eusebium suscipit: praeterea si Chorra, mittens se in Iordanem, non longe a Scythopoli fluebat, facile nobis esset in *Ialud* flumine illud agnoscere.

[3] Fortasse, cum Peregrina Phoenices partes contra videret, mons Antilibanus ei apparuit, quem sinistrorsum reliquit.

[1] qui sanctus monachus vir ascitis necesse habuit post tot annos, quibus sedebat in heremum, movere se, et descendere ad civitatem Carneas, ut commoneret episcopum vel clericos temporis ipsius, iuxta quod ei fuerat revelatum, ut foderent in eo loco, qui ei fuerat ostensus, sicut et factum est. Qui fodientes in eo loco, qui ostensus fuerat, invenerunt speluncam, quam sequentes fuerunt forsitan per passus centum, quo et subito fodientibus illis adparuit lapis: quem lapidem cum perdiscoperuissent, invenerunt sculptum in coperculo ipsius, Iob: cui [2] Iob ad tunc in eo loco facta est ista ecclesia, quam videtis. Ita tamen ut lapis cum corpore non moveretur in alio loco, sed ibi, ubi inventum fuerat, corpus positum esset, et ut corpus subter altarium iaceret. Illa autem ecclesia, quam tribunus nescio qui faciebat, sic stat inperfecta usque in hodie. Ac sic ergo nos alia die mane rogavimus episcopum, ut faceret oblationem, sicut et facere dignatus est, et benedicens nos episcopus profecti sumus. Communicantes ergo, et ibi gratias agentes Deo semper, regressi sumus in Ierusolimam, iter facientes per singulas mansiones, per quas ieramus tres annos [3]. 47

Item in nomine Dei, transacto aliquanto tempore, cum iam tres anni pleni essent, a quo in Ierusolimam venisse*m:* visis etiam omnibus locis sanctis, ad quos orationis gratia [4] me tenderam: et ideo iam revertendi ad patriam animus esset; volui iubente Deo et [5] ad Mesopotamiam Syriae accedere ad visendos sanctos monachos, qui ibi plurimi et tam eximiae vitae esse dicebantur, ut vix referri possit: nec non etiam et gratia orationis

[1] Deperiit quidem propter folii abscissionem descriptio peregrinationis a transitu Iordanis prope Scythopolim usque ad Carnaeam. Hoc tantum scimus, Peregrinam ad civitatem Carnaeam pervenisse, eique episcopum narrare, quomodo inventum fuerit sepulcrum Iob. Verum de corpore et sepulcro Iob omnia incerta sunt: credebatur olim eius corpus una cum lipsanis Tobiae et Sarae primum Romam, deinde Roma Ticinum, fuisse allatum (Bolland. m. Maius I, pag. XXVI).

[2] Cod. *qui.*

[3] Per mansiones Palestinae peregrinata est tres annos, eundo et redeundo Hierosolymam, in qua diutius versabatur, ut omnia viseret loca sancta.

[4] Cod. *gratiam.*

[5] Cod. *ut et.*

ad martyrium sancti Thomae apostoli, ubi corpus illius integrum positum est, id est apud Edessam; quem se illuc missurum, postea quam in caelis ascendisset, Deus noster Iesus testatus est per epistolam, quam ad Aggarum [1] regem per Ananiam [2] cursorem misit: quaeque epistola [3] cum grandi reverentia apud Edessam civitatem, ubi est ipsud martyrium, custoditur. Nam mihi credat volo affectio vestra, quoniam nullus christianorum est, qui non se tendat illuc gratia orationis: quicumque tamen usque ad loca sancta, id est in Ierusolimis accesserit: et hic locus de Ierusolima vicesima et quinta mansione [4] est. Et quoniam de Anthiocia propius est Mesopotamia [5], fuit mihi iubente Deo oportunum satis, ut quemadmodum revertebar Constantinopolim (quia per Anthiociam iter erat), inde ad Mesopotamiam irem, sicut et factum est Deo iubente.

48 | Itaque ergo in nomine Christi Dei nostri profecta sum de Antiochia ad Mesopotamiam, habens iter per [6] mansiones seu civitates aliquot provinciae Siri*ae* Celen [7], quae est Anthiociae: et inde ingressa fines provinciae Augustofratensis [8], perveni ad civitatem Gerapolim [9], quae est metropolis ipsius provinciae, id est Augustofratensis. Et quoniam haec civitas valde pulchra et opulenta est atque abundans omnibus, necesse me fuit ibi facere

[1] Aggarus pro Abgarus. De eius regis ad Christum atque de Christi ad eum epistola, exagitata est perpetua notissimaque controversia: sed praeter Eusebium (H. E. l. I c. 10), qui ex tabulario urbis Edessae apographum earum excepit, et s. Ephrem (Op. I, p. 362), nullus alius saeculo quarto huius rei testis nobis supererat; quapropter illud, quod in peregrinatione legimus, pretiosissimum esse videtur, etiamsi epistolis ipsis non augeat fidem.

[2] Ananias Abgari regis erat cursor tabellarius, cuius nomen in Eusebio legitur, ex quo vel ex episcopi edesseni relatione Peregrina illud desumpsit.

[3] Codex hoc in loco corruptus profert: « *cursorem. misit quoque epistolam cum grandi reverentia* ».

[4] Octo et decem mansiones erant ab Hierosolymis ad Antiochiam iuxta Itiner. Burdig., septem autem ab Antiochia Edessam.

[5] Cod. *Mesopotamiam.*

[6] Cod. prius *seu*, deinde emend. *per.*

[7] Coele Syria provincia inter Libanum et Antilibanum aliquando etiam Syria Coele scribitur, praesertim saeculo quarto (De Vit. Onomast. ad h. v.)

[8] Augustofratensis, provincia flumine Euphrate ad orientem limitata, erat antea eadem ac Commagene regio Syriae et appellabatur Euphratensis: sed in Epitome Aur. Vict. legitur Augustophratensis.

[9] Hierapolis civitas « capacissima » (Amm. Marc. I, 23, 2; Procop. B. P. I, 2, 9), sub Constantino metropolis facta est provinciae Euphratensis (Malal. Chron. c. 13). Religione christiana augescente Hierapolis nomen antiquum Bambyces sibi vindicavit, hodie autem dicta *Kará Bambuche* vel *Buýuk.*

stativam: quoniam iam inde non longe erant fines Mesopotamiae. Itaque ergo proficiscens de Ierapolim, in quintodecimo miliario [1], in nomine Dei perveni ad fluvium Eufraten; de quo satis bene scriptum est, esse flumen magnum Eufraten, et ingens, et quasi terribilis est; ita enim decurrit habens impetum, sicut habet fluvius Rodanus, nisi quod adhuc maior est Eufrates [2]. Itaque ergo quoniam necesse erat eum navibus transire, et navibus nonnisi maioribus, ac sic immorata sum ibi forsitan plus media die: et inde in nomine Dei transito flumine Eufraten, ingressa sum fines Mesopotamiae Siriae.

Ac sic denuo faciens iter per mansiones aliquot, perveni ad civitatem, cuius nomen in scripturis positum legimus, id est Batanis [3], quae civitas usque in hodie est. Nam et ecclesia cum episcopo vere sancto et monacho et confessore [4] habet, et martyria aliquanta. Ipsa etiam civitas habundans multitudine hominum est [5]: nam et miles ibi sedet cum tribuno suo. Unde denuo proficiscens, pervenimus in nomine Christi Dei nostri Edessam: ubi cum pervenissemus, statim perreximus ad ecclesiam et ad martyrium sancti Thomae [6]. Itaque ergo iuxta consuetudinem factis orationibus, et cetera quae consuetudo erat fieri in locis sanctis: nec non etiam et aliquanta ipsius sancti Thomae ibi legi-

[1] In tabula Peutingeriana notantur millia XXIV. Iuxta Anthemusiam in Mesopotamia, cuius in territorio Bathnae sitae erant (Amm. Marc. XIV, 3, 3), Euphrates traiiciebatur tempore Strabonis (l. XX, p. 74).

[2] Ex hac comparatione fluminis Euphratis cum Rhodano colligere licet Peregrinam ex Gallia esse profectam, atque ad venerabiles dominas in monasterio apud Rhodanum degentes scripta sua mittere constituisse.

[3] Batanis, Bathnae in Osdroëna, quae et Batnis in Tab. Peut. Male hic Peregrina civitatem Bathnas cum regione Batanaeae vel Basan miscet, similitudine nominis in errorem delapsa. Bathnae quidem millibus quinque ab Euphrate dissitae erant, quod a Hierapoli millia XXI distabant (Itin. Anton. p. 191). « Batne... ab Euphrate flumine brevi spatio disparatur » (Amm. Marc. XIV, 3, 3).

[4] Eo tempore officio episcopi Bathnarum fungebatur Abraamius, qui multa pertulit sub Valente, ideo confessor nominatur; praeterea monachum ante fuisse quam episcopum nunc comperimus. Extant ad eum Basilii epistolae duae (315 et 326). Cf. Le Queen, *Or. Christ.* II p. 971. Tillemont, *Mémoires pour l'Hist. Eccl.* VI, p. 577.

[5] Amm. Marc. XIV, 2, 3: « Refertum mercatoribus opulentis ».

[6] Edessa urbs provinciae Osdroënae uno die disiuncta a Bathnis (Procop. B. Pers. II. 12): ibi corpus sancti Thomae maxime colebatur, adque eius honorem ecclesia insignis aedificata erat atque sacrata. Distinguit Peregrina ecclesiam a martyrio sancti Thomae, nam aliquanto post eius adventum, anno 394 translatum est sepulcrum in ecclesiam a Cyro episcopo (Chron. Edessen. ed. ab Assemanno Bibl. Orient. I p. 399): ante igitur eum annum accidit eius peregrinatio.

mus [1]. Ecclesia autem ibi, quae est ingens et valde pulchra et nova dispositione, ut vere digna est esse domus Dei [2]; et quoniam multa erant, quae ibi desiderabam videre, necesse me fuit ibi stativa triduana facere. Ac sic ergo vidi in eadem civitatem martyria plurima; nec non et sanctos monachos commanentes, alios per martyria, alios longius de civitate in secretioribus locis habentes monasteria. Et quoniam sanctus episcopus ipsius civitatis, vir vere religiosus et monachus, et confessor [3], suscipiens me libenter ait michi: quoniam video te, filia, gratia religionis tam magnum laborem tibi imposuisse, ut de extremis porro terris venires ad haec loca [4]: itaque ergo, | si libenter habes, quaecumque loca sunt hic grata ad videndum christianis, ostendimus tibi. Tunc ergo gratias agens Deo primum, et sic ipsum rogavi plurimum, ut dignaretur facere, quod dicebat. Itaque ergo duxit me primum ad palatium Aggari regis [5]: et ibi ostendit michi archiotepam [6] ipsius ingens simillimam, ut ipsi dicebant, marmoream tanti nitoris, ac si de margarita esset: in cuius Aggari vultu parebat de contra vere fuisse hunc virum satis sapientem et honoratum. Tunc ait mihi sanctus episcopus: ecce rex Aggarus, qui antequam vide-

[1] Aliquanta in manus habuit ex Actis sancti Thomae, quae apocripha sub eius apostoli nomine tunc vulgabantur.

[2] De ecclesia edessena ita Socrates (Hist. Eccl. l. IV, c. 18): « In ea urbe illustris ac splendida est Basilica Thomae apostoli, in qua propter loci sanctitatem collectae sine intermissione celebrantur ». Narrat idem protinus Valentem imperatorem, cum propter illius pulchritudinem anno 372 (eo enim tempore erat renovata), eam videndam cupivisset, catholicos e loco eiici et arceri iussisse. Ea ecclesia, quando Peregrina iter fecit, exstructa erat *nova dispositione:* quae res ad Valentis tempus proprius accedit, id est paulo post eius mortem, ut ex aliis argumentis oportet deducere.

[3] De Eulogio episcopo Edessae hic agitur, qui persecutus est a Valente, et in Antinoo civitate Aegypti relegatus; unde confessor nominatur. In Martyr. Rom. legitur: « Edessae in Syria S. Eulogii episcopi et confessoris ». Acta eius ex Theodoreto desumpta (Bolland. 5 Maii, t. II, p. 10) silent eum fuisse monachum, antequam factus est episcopus. Obiit anno 698 epochae Edessenae, qui anno aer. vulg. 387-388 respondet: ei Cyrus succesit (Chr. Edess. in Assemanno *Bibl. Or.* II p. 399).

[4] Bene episcopus Edessae, cum Peregrinae novisset originem et iter, Galliam extremas terras dixit.

[5] Duo erant regalia Edessae palatia, unum quod vocabatur maius, e quo fontes aquarum satis abunde scatebant, alterum ab Abgaro in oppido suo aedificatum anno quingentesimo decimo septimo epochae edessenae (204-205 p. Chr.) Chronic. edess. II, p. 390 et 393.

[6] Archetypum, seu antiqua et fidelis Abgari imago ex onyche vel alabastrite efficta. *Ingens* in cod. pro *valde.* Item legimus in pagella prima huius peregrinationis: « faciebant vallem infinitam ingens ».

ret Deum [1] credidit ei, quia esset vere filius Dei [2]. Nam erat et iuxta archiotipa similiter de tali marmore facta, quam dixit filii ipsius esse Magni, similiter et ipsa habens aliquid gratiae in vultu [3]. Item perintravimus in interiori parte palatii: et ibi erant fontes piscibus pleni, quale [4] ego adhuc nunquam vidi, id est tantae magnitudinis [5], et vel tam perlustres, aut tam boni saporis. Nam ipsa civitas aliam aquam penitus non habet nunc, nisi eam, quae de palatio exit, quae est ac si fluvius ingens argenteus. Et tunc retulit michi de ipsa aqua sic sanctus episcopus dicens: quodam tempore, posteaquam scripserat Aggarus rex ad Dominum, et Dominus rescripserat Aggaro per Ananiam cursorem, sicut scriptum est in ipsa epistola: transacto ergo aliquanto tempore, superveniunt Persi, et girant civitatem istam. Sed statim Aggarus epistolam Domini ferens ad portam, cum omni exercitu suo publice oravit. Et post dixit: Domine Iesu, tu promiseras nobis, ne aliquis hostium ingrederetur civitatem istam [6]: et ecce nunc Persae inpugnant nos. Quod cum dixisset, tenens manibus levatis epistolam ipsam apertam rex, ad subito tantae tenebrae factae sunt foras civitatem, tamen ante oculos Persarum, cum iam prope plicarent civitati, ita ut usque tertium miliarium de civitate essent: sed ita mox tenebris turbati sunt, ut vix castra ponerent, et pergirarent in

[1] Cod. *dm̄.*

[2] De Abgaro rege Oshroënae, qui Christi tempore vixit, aliquot testimonia extant antiqua: Tac. Ann. l. XII, c. 3; Ioseph. Antiq. l. XX, c. 2; Euseb. H. E. l. I, cap. 13. Cf. Tillemont *Mem.* I, p. 361.

[3] Exhibent nummi Edessae cusi icones regum tum Abgari, tum Manni, vel Maani (Magni in cod.) a tempore Hadriani usque ad Gordianum: e quibus nummis unus, aetate Commodi, Abgari et Manni filii vultum exhibet (Visconti *Icon. Greca*, t. III. tav. 2), depromptum fortasse ex ipsis statuis iconicis, quae usque ad Peregrinae tempus in palatio visebantur.

[4] Sic cod.

[5] Civitas Edessa ita nominata ab aquarum vi, ut e Steph. Byz. διὰ τὴν τῶν ὑδάτων ῥύμην οὕτω κληθεῖσα. Plin. H. Nat. l. V, 21: « Edessam, quae quondam Antiochia dicebatur, Callirohen a fonte nominatam ». Et in Chron. Edess. legimus: « Anno quingentesimo tertio decimo imperante Severo (ann. 202-203) sub Abgaro filio Maani rege, mense novembri, fons qui ex maiori Abgari magni palatio erumpit, iuxta morem exundavit, latissima in omnes partes alluvione, adeo ut atria, porticus, et aedes regias invaderet ».

[6] De promissione Christi in epistola ad Abgarum missa, Edessam numquam in hostium potestatem venturam, nullum in apographo, quod sumpsit Eusebius, est vestigium: verum eiusmodi promissionem memorant s. Ephrem Op. I p. 362, Darius comes in ep. ad August. (ep. 362). Eadem Procopius (B. Pers. l. II, c. 12), minime tamen credulus, narrat, cum sua aetate Edessa a Persis obsidione premeretur. Ex Procopio autem Evagrius H. E. l. IV, c. 27.

miliario tertio totam civitatem. Ita [1] autem turbati sunt Persae, ut nunquam viderent postea, qua parte in civitatem ingrederentur; sed custodirent civitatem per giro clusam hostibus in miliario tamen tertio, quam tamen custodierunt mensibus aliquod. Postmodum autem, cum viderent se nullo modo posse ingredi in civitatem, voluerunt siti eos occidere, qui in civitate erant. Nam monticulum istum, quem vides, filia, super civitate hac, in illo
50 tempore ipse huic | civitati aquam ministrabat. Tunc videntes hoc Persae averterunt ipsam aquam a civitate, et fecerunt ei decursum contra ipso loco, ubi ipsi castra posita habebant. In ea ergo die, et in ea hora, qua averterant Persae aquam, statim hii fontes, quos vides in eo loco, iusso Dei a semet [2] eruperunt: ex ea die hi fontes usque in hodie permanent hic gratia Dei. Illa autem aqua, quam Persae averterant, ita siccata est in ea hora, ut nec ipsi haberent vel una die quod biberent, qui obsidebant civitatem, sicut tamen et usque in hodie apparet: nam postea nunquam nec qualiscumque humor ibi apparuit usque in hodie. Ac sic iubente Deo, qui hoc promiserat futurum, necesse fuit eos statim reverti ad sua, id est in Persida [3]. Nam et postmodum quotienscumque voluerunt venire et expugnare hanc civitatem hostes, haec epistola prolata est, et lecta est in porta, et statim nutu Dei expulsi sunt omnes hostes. Illud etiam retulit sanctus episcopus, eo quod hii fontes ubi e rupe ierunt, ante sic fuerit campus intra civitatem, subiacens palatio Aggari. Quod palatium Aggari quasi in editiori loco positum erat, sicut et nunc paret, ut vides. Nam consuetudo talis erat in illo tempore, ut palatia, quotiensque fabricabantur, semper in editioribus locis fierent [4]. Sed postmodum quam hii fontes in eo loco eruperunt, tunc ipse Aggarus filio suo Magno, id est isti, cuius archiotipa vides iuxta parte posita, hoc palatium fecit in eo loco: ita tamen ut

[1] Cod. *Ita tamen autem*, sed *tamen* lineis expunctum.

[2] Cod. *a semel.*

[3] Nulla nobis ab antiquis tradita est memoria huiusmodi obsessionis, quae Peregrinae ab episcopo Edesae hic narratur.

[4] Sicut adnotavimus, duo fuerunt regia palatia, unum maius in quo fontes erant, alterum quod anno 517 (206 p. Chr.) « Abgarus in oppido suo aedificavit (Chr. edess. p. 393). Narratio tamen Peregrinae non bene congruit cum chronico; nam ex episcopi relatione vetus palatium constitutum esse videtur in editiore loco, seu in oppido, novum autem subter illud, qua fontes eruperunt.

hii fontes intra palatium includerentur. Postea ergo quam haec omnia retulit sanctus episcopus, ait ad me: eamus nunc ad portam, per quam ingressus est Ananias cursor cum illa epistola, quam dixeram. Cum ergo venissemus ad portam ipsam [1], stans episcopus fecit orationem, et legit nobis ibi ipsas epistolas, et denuo benedicens nos, facta est iterata oratio. Illud etiam retulit nobis sanctus ipse dicens: Eo quod ex ea die, qua Ananias cursor per ipsam portam ingressus est cum epistola Domini, usque in praesentem diem custodiatur, ne quis immundus, ne quis lugubris per ipsam portam transeat; sed nec corpus alicuius mortui eiciatur per ipsam portam. Ostendit etiam nobis sanctus episcopus memoriam Aggari, vel totius familiae ipsius, valde pulchra, sed facta more antiquo [2]. Duxit etiam nos et ad illum palatium superiorem, quod habuerat primitus rex Aggarus: et si qua praeterea loca erant, monstravit nobis. Illud etiam satis mihi grato fuit, ut epistolas ipsas sive Aggari ad Dominum, sive Domini ad Aggarum, quas nobis ibi legerat sanctus episcopus, acciperem michi ab ipso sancto. Et licet in patria exemplaria ipsarum haberem, tamen gratius mihi visum est, ut et ibi eas de | ipso acciperem, 51 ne quid forsitan minus ad nos in patria pervenisset: nam vere amplius est, quod hic accepi [3]. Unde si Deus noster Iesus iusserit, et venero in patria, legetis et vos [4], dominae animae meae.

Ac sic ergo facto ibi triduano, necesse me fuit adhuc in ante accedere usque ad Charris [5], quia modo sic dicitur. Nam in scrip-

[1] Eusebius ex archiis publicis epistolam Christi exemplavit, quam, ut supra audivimus, ad portam tempore obsidionis episcopus afferebat: anno peregrinationis Edesseni in porta ipsa custodiebant, ibique pro patriae munimento aetate Procopii (B. P. l. XI c. 12) servabant. Translata ergo epistola fuit ex archiis ad portam, tempore Constantii, cum Sapor Persarum rex iterata incursione Mesopotamiam invasit.

[2] Sepulcrum Aggari eiusque familiae prope portam extructum, ut antiquitus erat mos. In Chron. edess. haec habemus (p. 389): « Anno quadrigentesimo (a. 89 p. Chr.) aedificavit sibi Abgarus rex mausolaeum ».

[3] Epistolarum exemplaria, quae Peregrina in patria acceperat, profecto ex historia eusebiana (nondum a Rufino Aquileiensi in latinum translata) deprompta erant, in quibus, ut superius diximus, promissum Christi deerat pro Edessae incolumitate.

[4] Cod. *legi si vos.*

[5] Sic cod. cum aspirationis nota in v. *Charris* superposita ab amanuense, itidem in *Charra* sequenti, postea numquam relicta: quod derivatur ex graeca versione Χαῤῥάν, cuius nomen graece Χάρραι et latine *Carrae* scriptum est. Urbs Mesopotamiae ad orientem Edessae, quare Peregrina dixit *in ante* accedere usque ad Charras, id est orientem versus. Ibi habitavit et mortuus est Thare pater Abraham (Gen. XI, 31, 32): ibi, cum Abraham decessisset, remansit familia Labani.

turis sanctis dicta est Charra, ubi moratus est sanctus Abraam, sicut scriptum est in Genesi, dicente Domino ad Abraam: « Exi de terra tua et de domo patris tui, et vade in Charram [1] » et reliqua. Ergo cum venissem, id est in Charra, ibi statim fui ad ecclesiam, quae est intra civitate ipsa, vidi etiam mox episcopum loci ipsius, vere sanctum et hominem Dei, et ipsum et monachum et confessorem [2]; qui mox nobis omnia loca ibi ostendere dignatus est, quae desiderabamus. Nam duxit nos statim ad ecclesiam, quae est foras civitatem in eo loco, ubi fuit domus sancti Abrahae, id est in ipsis fundamentis, et de ipso lapide, ut tamen dicebat sanctus episcopus. Cum ergo venissemus in ipsa ecclesia, facta est oratio, et lectus ipse locus de Genesi: dictus etiam unus psalmus, et iterata oratione, et sic benedicens nos episcopus, egressi sumus foras. Item dignatus est nos ducere ad puteum illum, unde portabat aquam sancta Rebecca. Et ait nobis sanctus episcopus: ecce puteus, unde potavit [3] sancta Rebecca camelos pueri sancti Abrahae, id est Eleazari [4]; et singula ita nobis dignabatur ostendere. Nam ecclesia, quam dixi foras civitatem, dominae sorores venerabiles, ubi fuit primitus domus Abrahae, nunc et martyrium ibi positum est, id est sancti cuiusdam monachi nomine Helpidi. Hoc autem nobis satis gratum evenit, ut pridie martyrium die ibi veniremus, id est sancti ipsius Helpidii, nono k. maias [5]: ad quam diem necesse fuit undique et de omnibus Mesopotamiae finibus omnes monachos in Charra descendere, etiam et illos maiores, qui in solitudine sedebant, quos ascites vocant, per diem ipsum, qui ibi satis granditer [6] attenditur, et propter

[1] Locus scripturae (Gen. XII, v. 1) hic male adducitur et interpolatur: nam Abraham iussus est a Domino de Haran vel Charran exire post mortem Thare patris sui.

[2] Anno 371 Vitum episcopum Charrarum fuisse et ante munus episcopale vitam monasticam coluisse scimus (Sozom. H. l. V, c 33). Mortuo Valente (a. 378) Protogenes Edessenae ecclesiae presbyter, post exilium pro fide perpessum reversus in patriam, Vito successit, et urbem veteris superstitionis cultu late inquinatam expurgare maxime studuit (Theodor. H. R. c. 17). Uter Peregrinam exceperit, incertum est.

[3] Cod. prius *portavit*, deinde em. *potavit*.

[4] Nomen servi, quem misit Abraham, scriptura non refert (Gen. XXIV, 2). Tantummodo ex villici officio, quo ille apud dominum suum fungebatur, Peregrina non immerito coniecit nomen ei fuisse Eleazari.

[5] Neque in toto opere Bollandiano, neque in latinis graecisque hagiographis, neque in syriacis kalendariis nomen vel vestigium repperi sancti Helpidii monachi et confessoris, cuius festum in diem nonum Kal. maias incidebat.

[6] Cod. *grandiiter*.

memoriam sancti Abrahae, quia domus ipsius fuit, ubi nunc ecclesia est, in qua positum est corpus ipsius sancti martyris. Itaque ergo hoc nobis ultra spem grate satis evenit, ut sanctos et vere homines Dei monachos mesopotamenos ibi videremus: etiam et eos, quorum fama vel vita longe audiebatur, quos tamen non existimabam[1] me penitus posse videre. Non quia inpossibile esset Deo etiam et hoc praestare michi, qui omnia praestare dignabatur; sed quia audieram eos, eo quod extra diem paschae, et extra diem hanc, non eos descendere de locis suis: quoniam tales sunt, ut et virtutes faciant multas, et quoniam nesciebam, quo mense | esset dies hic martyrii, quem dixi. Itaque Deo iubente sic evenit, ut ad diem, quem nec sperabam, ibi venirem. Fecimus ergo et ibi biduum propter diem martyrii, et propter visionem sanctorum illorum, qui dignati sunt ad salutandum libenti satis animo me suscipere et alloqui, in quo ego non merebar. Nam et ipsi statim post martyrum diem nec visi sunt ibi, sed mox de nocte petierunt heremum, et unusquisque eorum monasteria sua, quae ubi habebat. In ipsa autem civitate[2] extra paucos clericos et sanctos monachos, si qui tamen in civitate commorantur, penitus nullum christianum inveni, sed totum gentes sunt[3]. Nam sicut nos cum grandi reverentia attendimus locum illum, ubi primitus domus sancti Abrahae fuit, pro memoria illius, ita et illae gentes forte ad mille passus de civitate cum grandi reverentia adtendunt locum, ubi sunt memoriae Naor et Bathuhelis[4]. Et quoniam episcopus illius civitatis valde instructus est[5] de scripturis requisivi ab eo dicens: rogo te, domine, ut dicas michi, quod desidero audire. Et ille ait: dic filia, quod vis, et dicam tibi, si scio. Tunc ego dixi: sanctum Abraam cum patre Thara et Sarra uxore et Loth fratris filio scio per scripturas in eo loco venisse; Naor autem vel Bathuhelem non legi, quando in isto loco transierint: nisi quod hoc solum scio, quia postmodum puer Abraae, ut peteret Rebeccam filiam Bathuhelis filii Nahor filio domini sui Abraae, id est Ysaac, in Charra

[1] Cod. *ēstimabam.*

[2] Cod. *civitatem.*

[3] Charreni etiam tempore Chosrois (a. 530) plerique non erant Christiani, sed idololatrae (Proc. B. Pers. I, cap. 13).

[4] Sepulcra Nachor (cod. Naor) et Bathuelis in Haran, ubi morati sunt (Gen. XXII, et XXIX).

[5] Cod. *et.*

venerit. Tunc ait michi sanctus episcopus: vere, filia, scriptum est, sicut dicis, in Genesi sanctum Abraam hic transisse cum suis: Nachor autem cum suis vel Bathuhelem non dicit scriptura canonis, quo tempore transierint. Sed manifeste postmodum hic transierunt et ipsi, denique et memoriae illorum hic sunt forte ad mille passus de civitate. Nam vere scriptura hoc testatur, quoniam ad accipiendam sanctam Rebeccam huc venerit puer sancti Abraae, et denuo sanctus Iacob hic venerit, quando accepit filias Laban syri. Tunc ego requisivi, ubi esset puteus ille, ubi sanctus Iacob potasset pecora, quae pascebat Rachel filia Laban siri [1]. Et ait michi episcopus: in sexto miliario est hinc locus ipse iuxta vicum, qui fuit tunc villa Laban siri: sed cum volueris ire, imus tecum, et ostendimus tibi, nam et multi monachi ibi sunt valde sancti, et ascites, et sancta ecclesia est ibi. Illud etiam requisivi a sancto episcopo, ubinam esset locus ille Chaldeorum, ubi habitaverant primo Thara cum suis. Tunc | ait michi ipse sanctus episcopus: locus ille, filia, quem requiris, decima mansione est hinc, intus in Persida. Nam hinc usque ad Nisibin mansiones sunt quinque; et inde usque ad Hur, quae fuit civitas Chaldeorum, aliae mansiones sunt quinque: sed modo ibi accessus Romanorum non est; totum enim illud Persae tenent. Haec autem pars specialiter orientalis appellatur, quae est in confinium Romanorum et Persarum, vel Chaldeorum [2]. Et cetera plura referre dignatus est, sicut et ceteri sancti episcopi vel sancti monachi facere dignabantur, omnia tamen de scripturis Dei vel sanctis viris gesta, id est monachis, sive qui iam recesserant, quae mirabilia fecerint, sive etiam qui adhuc in corpore sunt, quae cotidie faciant, hi tamen, qui sunt ascites. Nam nolo estimet affectio vestra, monachorum

53

[1] Gen. XXIX, v. 2 et seqq.

[2] Constat ex his verbis episcopi Charrarum Nisibin totamque regionem orientalem citra Tigrim in Persarum dominium redactam atque novos imperii fines constitutos esse propter pactionem ab Ioviano cum eis indigne confectam. Quare peregrinationem aliquanto post hoc tempus (a 363 p. Chr.) evenisse perspectum habemus. Nisibis urbs magna Mesopotamiae et propugnaculum romanae maiestatis biduo a flumine Tigri distabat: Ur oppidum quidem ad austrum Nisibis, itemque ad dextram Tigris, positum erat. Nam, ut Ammianus Marcellinus narrat (l. XXV, c. 8), exercitus, in quo ipse militabat, fame maximisque laboribus post Iuliani mortem prope consumptus, cum Tigri iam rursus traiecto Mesopotamiam superiorem peteret, ad Ur nomine persicum venit castellum: postea Thilsaphata, deinde Nisibin attigit. Quare via inter Nisibin et Ur vere fuit; Thilsaphata una ex quinque mansionibus eiusdem itineris ab episcopo memoratis credenda est.

aliquando aliquando [1] alias fabulas esse, nisi aut de scripturis Dei, aut gesta monachorum maiorum.

Post biduo autem quam ibi feceram, duxit nos episcopus ad puteum illum, ubi adaquaverat sanctus Iacob pecora sanctae Rachel; qui puteus sexto miliario est a Charris: in cuius putei honorem fabricata est ibi iuxta sancta ecclesia ingens valde et pulchra. Ad quem puteum cum venissemus, facta est ab episcopo oratio: lectus etiam locus ipse de Genesi: dictus etiam unus psalmus competens loco: atque iterata oratione benedixit nos episcopus. Vidimus etiam locum iuxta puteum iacentem [2] lapidem illum infinitum nimis, quem moverat sanctus Iacob a puteo, qui usque hodie ostenditur. Ibi autem circa puteo nulli alii commanet, nisi clerici de ipsa ecclesia, quae ibi est, et monachi habentes iuxta monasteria sua: quorum vitam sanctus episcopus nobis retulit, sed vere inauditam [3]. Ac sic ergo facta oratione in ecclesia, accessi cum episcopo ad sanctos monachos per monasteria ipsorum, et Deo gratias agens, et ipsis qui dignati sunt me per monasteria sua, ubicumque ingressa sum, libenti animo suscipere, et alloqui illis sermonibus, quos dignum erat de ore illorum procedere. Nam et eulogias dignati sunt dare michi et omnibus, qui mecum erant [4], sicut est consuetudo monachis dare, his tamen, quos libenti animo suscipiunt in monasteriis suis. Et quoniam ipse locus in campo grandi est, de contra ostensus est michi a sancto episcopo vicus ingens satis, forte ad quingentos passos de puteo, per quem vicum iter habuimus. Hic autem vicus, quantum episcopus dicebat, fuit quondam villa Laban siri: qui vicus appellatur Fadana [5]. Nam ostensa est michi in ipso vico memoria Laban siri, | soceri Iacob: 54

[1] Iterata est vox *aliquando;* fortasse supplendum: *monachorum (narrationes) aliquando (alias veraces), aliquando alias fabulas esse; (nihil enim referebant) nisi* etc.

[2] Cod. *iacente.*

[3] Monachi mesopotameni ita asperam horridamque supra fidem vitam agebant, ut de eorum poenitentiis virtutibusque mirabilia narrarentur. Vide Sozomenum H. l. VI, c. 33 et 34; Tillemont, *Mémoires* t. VIII, pag. 294 in s. Ephrem.

[4] Fortasse inter comites Peregrinae erat ille Rufinus Aquileiensis, qui in historia ecclesiastica (l. XI, cap. 8), cum virtutes monachorum Thebaidis et Mesopotamiae narrasset, haec addidit verba: « quos ipsi per nos apud Edessam et in Charrarum partibus vidimus, vel auditione didicimus ».

[5] Haec Sozomenus (H. l. VI, c. 33) scribit: « Aones (monachus) domicilium habuit in Phadana (ἐν Φαδανᾷ), quo in loco Iacob Abrahami nepos ex Palestina veniens, puellam offendit, quam postea duxit uxorem: amotoque lapide, quo opertum erat os putei, primum illius gregem ibi aquavit ».

ostensus est etiam michi locus, unde furata est Rachel idola patris sui [1]. Ac sic ergo in nomine Dei pervisis omnibus, faciens vale sancto episcopo et sanctis monachis, qui nos usque ad illum locum deducere dignati fuerant, regressi sumus per iter vel mansiones, quas veneramus de Anthiocia.

Anthiocia autem cum fuissem regressa, feci postmodum septimana, quousque ea, quae necessaria erant itineri, pararentur. Et sic proficiscens de Anthiocia, faciens iter per mansiones aliquot, perveni ad provinciam, quae Cilicia appellatur, quae habet civitatem metropolim Tharso [2], ubi quidem Tharso et eundo Ierusolimam iam fueram. Sed quoniam de Tharso tertia mansione, id est in Hisauria, est martyrium sanctae Teclae [3], gratum fuit satis, ut etiam illuc accederem, praesertim cum tam in proximo esset.

Nam proficiscens de Tharso perveni ad quandam civitatem supra mare adhuc Ciliciae, quae appellatur Pompeiopolin [4]. Et inde iam ingressa fines Hisauriae, mansi in civitate, quae appellatur Corico [5]: ac tertia die perveni ad civitatem, quae appellatur Seleucia Hisauriae [6]. Ubi cum pervenissem, fui ad episcopum

[1] Gen. XXXI, v. 19.

[2] Itinerarium, quod burdigalense vocatur, secuta ab Antiochia, decem mansionibus peractis, Tarsum metropolim Ciliciae campestris pervenit. Cf. Marquardt, *roemische Staatsverwaltung* I p. 389 (ed. 2).

[3] Martyrium sanctae Teclae protomartyris in Seleucia metropoli Isauriae, ad quod colendum frequentes concurrebant christiani. Gretser, *De sacris peregrin.* l. II, c. 20.

[4] Sic codex. Pompeiopelis *adhuc* Ciliciae, quod civitas ipsa non procul a finibus Ciliciae et Isauriae flumine Latmo constitutis posita erat, antea Solis cognominata, postea a Pompeio Magno nomen acccepit, qui eam solo aequatam restituit (Strab. l. XIV, p. 671; Pom. Mela I. 13, et alii). Xenophon quoque urbem maritimam esse memorat (Anab. I, c. 24). Locum, hodie *Mezetlu* vocitatum ab incolis, et antiquitatis vestigia, praesertim vero porticum ornatam ducentis columnis, quarum duae et quadraginta supersunt erectae, descripsit Beaufort (*Karamania* p. 261, et seqq.)

[5] Corycus (cod. Coricus), iuxta mare sita, inter civitates Ciliciae recensetur (Plin. H. N. l. V. c. 22, Pomp. Mela I, 13, 2), sed peregrinationis tempore totam Ciliciam Tracheam vel Asperam Isauria complectebatur, et secus mare porrigebatur (Amm. Marc. l. XIV, 8; Steph. Byz. ad a. Τραχεῖα). Limites Isauriae saeculo quarto labente, antehac incertos, nunc ad australem partem cognoscere licet, quos Corycus promontorium et civitas eodem distincta nomine definiebant.

[6] Seleucia ad Calycadnum saec. IV Isauriae adtributa erat. Amm. Marc. XIV, 8: « Hanc quidem (Isauriam) praeter oppida multa duae civitates exornant, Seleucia opus Seleuci regis, et Claudiopolis ». Epiphanius *Haer.* LXXIII, 23: « In Seleucia, quae Trachea vocatur, in Isauria ». Theodoretus, H. E. II, c. 26: « Urbs haec Isauriae ad mare posita ». Etiam Sozomenus, IV, c. 16. Nunc in loco, qui *Selefkich* appellatur, extant plurima antiqua rudera, documentum pristinae nobilitatis.

vere sanctum ex monacho [1]: vidi etiam ibi ecclesiam valde pulchram in eadem civitate. Et quoniam inde ad sanctam Teclam [2], qui locus est ultra civitatem in colle sed plano, habebat de civitate forsitam mille quingentos passus; malui ergo perexire illuc, ut stativa, quam factura eram, ibi facerem. Ibi autem ad sanctam ecclesiam nichil aliud est nisi monasteria sine numero virorum ac mulierum. Nam inveni ibi aliquam amicissimam michi, et cui omnes in oriente testimonium ferebant vitae ipsius, sancta diaconissa nomine Marthana [3], quam ego apud Ierusolimam noveram, ubi illa gratia orationis ascenderat: haec autem monasteria aputactitum seu virginum regebat. Quae me cum vidisset, quod gaudium illius vel meum esse potuerit? nunquid vel scribere possum? Sed ut redeam ad rem, monasteria ergo plurima sunt ibi per ipsum collem, et in medio murus ingens, qui includet ecclesiam, in qua est martyrium; quod martyrium satis pulchrum est. Propterea autem murus missus est ad custodiendam ecclesiam propter Hisauros [4], quia satis mali sunt, et frequenter latrunculantur, ne forte conentur aliquid facere circa monasterium, quod est ibi deputatum. Ibi ergo cum venissem in nomine Dei, facta oratione ad martyrium, nec non etiam et lectus omnis actus sanctae Teclae [5], gratias Christo Deo nostro egi infini-

[1] Seleuciae episcopus, qui huius peregrinationis tempore vixit, fuisse videtur Maximus, qui Samo *viro divino* successit. Is fuit s. Ioannis Chrysostomi discipulus et monasticae vitae socius, ut refert Socrates Hist. l. VI, c. 2. Sozomenus, VIII, c. 3. Cf. Le Queen Or. Christ. II, p. 1013.

[2] Ecclesia sanctae Teclae dicata, ubi eius corpus quiescebat, in monte civitati proeximo adeuntium frequentia celebris erat. Basilius in vita s. Teclae (l. I in fine) de eo colle loquitur: « verticem montis vicinum, qui ad meridiem adsurgit, occupans ». Simeon Metaphr. in vita eiusdem: « unum miliare ab urbe discedit.... montem conscendit, cui Calamon sive Rhodion nomen erat ».

[3] De sancta diaconissa Marthana, quae in civitate Seleuciae monasterium s. Tecla regebat, nulla ab hagiographis graecis et latinis, nulla a scriptoribus praeter Basilium Seleuciae episcopum, qui floruit anno 400, facta est mentio. Is Basilius, postquam de monasterio verba fecit, feminas, quae vestigiis s. Teclae institerunt, ut maxima dignas laude memoravit, ex quibus primam Marthanam dicens: « nec feminas praetereamus, Marthanam (Μαρθάναν), Xenarchidem, Dionysiam illam, Susannem, ceterasque ». Cum Marthana in catalogo Basilii prima occurrat, ceterae fortasse post illam per vices officio regiminis functae sunt, quarum non modo gesta, sed nomina etiam ignoraremus, nisi ea Basilius commemorasset.

[4] Isauri natura et arte praedones romano imperio semper infesti, quamvis domiti. Sub Constantio et Valente in finitimas regiones incursiones fecere, verum postea regnante Theodosio ab irruptionibus parumper videntur abstinuisse. Cf. Tillemont, *Hist. des. Emp.* T. V, p. 90, 105, 475.

[5] Acta s. Teclae ab ecclesia ut apocrypha improbantur.

tas; qui mihi dignatus est indignae et non merenti in omnibus
55 desideria complere. Ac sic ergo facto ibi biduo | visis etiam sanctis monachis, vel aputactites [1], tam viris quam feminis, qui ibi erant, et facta oratione et communione, reversa sum Tharso ad iter meum: ubi facta stativa triduana, in nomine Dei profecta sum inde iter meum. Ac sic perveniens eadem die ad mansionem, quae appellatur Mansocrenas [2], quae est sub monte Tauro, ibi mansi. Et inde alia die subiens montem Taurum, et faciens iter notum per singulas provincias, quas eundo transiveram, id est Cappadociam, Galatiam, et Bithiniam, perveni Calcedona [3], ubi propter famosissimum martyrium sanctae Eufimiae, ab olim michi notum iam, quod ibi est, mansi loco. Ac sic ergo alia die transiens mare perveni Constantinopolim, agens Christo Deo nostro gratias, quod michi indignae et non merenti praestare dignatus est tantam gratiam: id est, ut non solum voluntatem eundi, sed et facultatem perambulandi, quae desiderabam, dignatus fuerat praestare, et revertendi denuo Constantinopolim. Ubi cum venissem, per singulas ecclesias, vel apostolos [4], nec non et per singula martyria, quae ibi plurima sunt, non cessabam Deo nostro Iesu gratias agere, qui ita super me misericordiam suam praestare dignatus fuerat. De quo loco, dominae, lumen meum, cum haec ad vestram affectionem darem [5], iam propositi erat, in nomine Christi Dei nostri, ad Asiam accedendi, id est Efesum, propter martyrium sancti et beati apostoli Iohannis gratia ora-

[1] Aputactites, apotactitae, gr. ἀποτακτῖται, qui omni carnium genere vinoque abstinebant, mirandum poenitentiae exemplum hominibus praebuere. Plerique vero Manichaeorum sectis addicti a Theodosio condemnati ac deturbati fuere constitutionibus ann. 381 (Cod. Theod. lib. XVI, tit. V, *De haereticis* l. 7) et ann. 383 (ibid. l. 11).

[2] Mansocrenas, mansio, quae nunc primum noscitur fuisse sub Tauro monte, a Tarso duodecim passuum millibus distabat. Itin. Burd. « Fines Cappadociae et Ciliciae — Mansio Mansucrene — Civitas Tarso Ciliciae XII ».

[3] Calchedon urbs inclyta Bithyniae in faucibus Bosphori, ubi martyrium s. Euphemiae virginis pietate maxima cultum. A Constantinopoli facilis erat transitus illuc, quem peregrini libenter agebant.

[4] Ecclesia Apostolorum in urbe Constantinopoli dedicata est V idus Aprilis CCCLXX, ut ex Chronico Alexandrino et Fastis Idacii. Aliam deinde ecclesiam in honorem apostolorum Petri et Pauli, ideo *apostoleum* cognominatam, Rufinus praefectus mirifice extruxit, quae a plurimis episcopis consecrata est anno CCCXCIV. Zozom. VII, c. 17.

[5] Dum hanc suae peregrinationis descriptionem exarabat, Asiam denuo accedere in animo statuerat ad videndum Ephesi martyrium s. Ioannis apostoli, quo Christianos peregrinari solitos esse constat ex Prato spirituali cap. 180.

tionis. Si autem et post hoc in corpo [1] fuero, si qua praeterea loca cognoscere potuero, aut ipsa praesens [2], si Deus fuerit praestare dignatus, vestrae affectioni referam; aut certe, si aliud animo sederit, scriptis nuntiabo [3]. Vos tantum, dominae, lumen meum, memores mei esse dignamini, sive in corpore sive iam extra corpus fuero.

Ut autem sciret affectio vestra, quae operatio singulis diebus cotidie in locis sanctis habeatur, certas vos facere debui [4]; sciens, quia libenter haberetis haec cognoscere. Nam singulis diebus, ante pullorum cantum, aperiuntur omnia hostia Anastasis [5], et descendent omnes monazontes et parthen*ae*, ut hic dicunt [6]; et non solum hii, sed et laici, praeterea viri aut mulieres, qui tamen volunt maturius vigilare. Et ex ea hora usque in lucem dicuntur ymni, et psalmi responduntur; similiter et antiphonae: et cata singulos ymnos fit oratio [7]. Nam presbyteri bini vel terni, similiter et diacones, singulis diebus vices habent simul cum monazontes, qui cata singulos ymnos vel antiphonas orationes dicunt. Iam autem ubi ceperit lucescere, | tunc incipiunt matutinos ymnos dicere. Ecce et supervenit 56

[1] Sic cod. Id est: si viva fuero.

[2] Ita codex. Ipsa praesens post reditum in patriam.

[3] Non modo novi itineris narrationem scriptis nuntiabit, sed aliud etiam, quod secum ipsa volutarit, ad aedificationem sororum.

[4] Incipit declaratio rituum et caerimoniarum, quae in ecclesia hierosolymitana solitae erant celebrari: quam ecclesiam, utpote apostolicam, traditionem apostolorum custodisse, atque peculiari liturgia, quae a s. Iacobo fratre Domini et primo episcopo hierosolymitano nomen traxit, vetustate veneranda usam esse, iure adfirmatur. Exponuntur quidem primum ea, quae diebus feriisque communibus perpetuo agebantur, postea quae temporibus diebusque solemnibus. Documentum hoc a Peregrina nostra prolatum plurimi faciendum est, ex quo antiquissimi ecclesiae christianae ritus revelantur, quos ecclesia romana, ut patet, maxima ex parte probavit et servavit.

[5] Ἀνάστασις, ecclesia Resurrectionis, sive locus sancti Sepulcri; inter omnes celeberrima, quam Constantinus magnus, Helenae matris pietati morem gerens, mirifice aedificavit.

[6] *Hic*, in oriente, ubi ipsa erat, eo nomine monachi et sanctimoniales appellabantur.

[7] Ante pullorum cantum (officio enim initium erat ad galli cantum, s. Ioh. Chrysost. Homel. 57 ad pop. Antioch.) monachi et virgines aedem Anastasis subibant, ibique cum presbyteris et diaconis, qui omnes primum hymnos matutinos, postea psalmos et antiphonas alternis vicibus canebant, oratione ad singulos psalmos vel antiphonas interposita. Quod statutum erat a concilio Laodiceno, can. 17: « Quod in conventu fidelium, nequaquam psalmos continuare conveniat, sed per intervallum, id est per psalmos singulos recenseri debeant lectiones ».

episcopus [1] cum clero, et statim ingreditur intro spelunca, et de intro cancellos [2] primum dicet orationem pro omnibus; commemorat etiam ipse nomina, quorum vult, sic benedicet cathecuminos. Item dicet orationem, et benedicet fideles. Et post hoc, exeunte episcopo de intro cancellos, omnes ad manum ei accedunt; et ille eos uno et uno benedicet exiens iam, ac sic fit missa, iam luce [3]. Item hora sexta denuo descendent omnes similiter ad Anastasim, et dicuntur psalmi et antiphonae, donec commonetur episcopus: similiter descendet, et non sedet, sed statim intrat intra cancellos intra Anastasim, id est intra speluncam, ubi et mature [4]: et inde similiter primum facit orationem: sic benedicet fideles, et sic exiens de cancellos, similiter ei ad manum acceditur. Ita ergo et hora nona fit, sicuti et ad sexta. Hora autem decima (quod appellant hic licinicon, nam nos dicimus lucernare) [5], similiter se omnis multitudo colliget ad Anastasim, incenduntur omnes candelae et cerei, et fit lumen infinitum. Lumen autem de foris non affertur, sed de spelunca interiori eicitur, ubi noctu ac die semper lucerna lucet [6], id est de intro cancellos: dicuntur etiam psalmi lucernares, sed et antiphonae diutius. Ecce et commonetur episcopus, et descendet, et sedet susum [7], nec non etiam et presbyteri sedent locis suis: dicuntur ymni vel antiphonae. Et ad *(finem)* ubi perducti

[1] Utrum hoc tempore episcopus hierosolymitanus Cyrillus fuerit, an Iohannes, decerni non potest: nam Cyrillus obiit anno 386, cui Iohannes successit, plurimi a Rufino Aquileiensi, parvi ab Hieronymo habitus.

[2] Monumentum Christi duplici spelunca constabat, scilicet, ut infra explicatur, pars exterior ab interiore cancellis divisa. Constantinus, quum super speluncam templum extrueret forma rotunda, fortasse illam amplificavit.

[3] Manum episcopi exeuntis e cancellis speluncae osculabantur singuli, ac benedictionem accipiebant, deinde missa, id est populi mittendi concessio, fiebat.

[4] Ubi et die exoriente fecerat.

[5] Τὸ λυχνικόν, officium lucernarum, vel lucernaris gratiarum actio, a Gregorio Nysseno in vita s. Macrinae commemorata.

[6] Non praetereundum est, quod in sanctiore ecclesiae loco ante monumentum Domini lucerna accensa semper lucebat, sicut religio erat ante martyrum et sanctorum sepulcra; quem ritum, symbolum luminis aeterni gratiaeque divinae, ecclesia catholica perpetuo tuetur. Anton. Martyr idem confirmat, ridicula quadam opinione imbutus (cap. XVIII): « Monumentum, in quo corpus Domini I. Ch. positum fuit, in naturale excisum est petra. Lucerna aerea, quae illo tempore ad caput ipsius posita fuit, ibi ardet die noctuque ».

[7] Susum, id est in cathedra locata in templo superiore; presbyteri autem hinc inde, ut mos est, sedebant.

fuerint iuxta consuetudinem, lebat se episcopus, et stat ante cancellum, id est ante speluncam: et unus ex diaconibus facit commemorationem singulorum, sicut solet esse consuetudo [1]. Et diacono dicente singulorum nomina, semper pisinni [2] plurimi stant, respondentes semper: Kyrie eleyson, quod dicimus nos: miserere Domine; quorum voces infinitae sunt. Et at ubi diaconus perdixerit omnia, quae dicere habet, dicet orationem primum episcopus, et orat pro omnibus: et sic orant omnes, tam fideles, quam et cathecumini simul. Item mittet vocem diaconus, ut unusquisque, quomodo stat, cathecuminus inclinet caput: et sic dicet episcopus stans benedictionem super cathecuminos. Item fit oratio, et denuo mittet diaconus vocem, et commonet, ut unusquisque stans fidelium inclinent capita sua: item benedicet fideles episcopus, et sic fit missa [3] Anastasi. Et incipient episcopo ad manum accedere singuli. Et postmodum de Anastasi usque ad Crucem ymnus dicitur, episcopus simul et omnis populus vadet: ubi cum perventum fuerit, primum facit orationem: | item benedicet 57 cathecuminos: item fit alia oratio: item benedicit fideles. Et post hoc denuo tam episcopus quam omnis turba vadet denuo post Crucem: et ibi denuo similiter fit, sicuti et ante Crucem [4]. Et

[1] Commemoratio sanctorum vel eorum defunctorum, quorum decurrebat dies, a diacono fiebat, unde hae preces fidelium et diaconicae dictae sunt.

[2] Pisinni, seu parvuli, precationem *Kyrie eleison* decantabant, cuius hic primum mentio fit: s. Augustinus quoque eam memorat in epist. 118, seu in altercatione cum Pascentio ariano. In antiquissima liturgia s. Iacobi, saepe legitur *Kyrie eleison* a populo exorari post invocationem diaconi.

[3] De missa vespertina hic profecto non agitur: quamquam testatur s. Augustinus (ep. 118 ad Ianuarium) in Africa duas missas fieri, unam mane et alteram nocte (cf. Concil. Agathense cap. 80, et Aurelianense III, cap. 28). Dubitatur, utrum missa vespertina fuerit eadem, nec ne, quae praesanctificatorum dicitur, id est sine consecratione. Sed hoc ad rem non est: Peregrina inter matutinam et vespertinam populi demissionem nullam indicat differentiam.

[4] Ante et post Crucem, nempe ante et post cubiculum, in quo crux Domini servabatur. S. Paulinus in epist. V ad Severum: « Probata crux Christi est: dignoque mox ambitu consecratur, condita in passionis loco basilica; quae aureis corusca laquearibus et aureis dives altaribus arcano positam sacrario crucem servat ». Breviarium de Hierosolyma initio: « In introitu basilicae ipsius (Constantini) ad sinistram partem est cubiculum, ubi crux Domini posita est ». Theodosius de Terra Sancta (circ. a. 530): « Et in circuitu montis sunt cancelli de argento. Ibi est exedra, ubi fuit resuscitatus, per quem fuit crux Christi declarata: cubiculum, ubi posita est crux Domini Iesu Christi. Et ipsa crux est de auro et gemmis ornata, et celum desuper aureum, et de foris habet cancellum ». Antoninus martyr cap. 20: « In basilica Constantini, coherente circum monumentum vel Golgotha, in atrio ipsius basilicae est cubiculum, ubi lignum sanctae crucis positum est ».

similiter ad manum episcopi [1] acceditur sicut ad Anastasim: ita et ante Crucem: ita et post Crucem. Candelae autem vitreae ingentes ubique plurimae pendent, et cereofala [2] plurima sunt, tam ante Anastasim, quam etiam ante Crucem, sed et post Crucem: finiuntur ergo haec omnia cum tenebris [3]. Haec operatio cotidie per dies sex ita habetur ad Crucem et ad Anastasim. Septima autem die, idest dominica die, ante pullorum cantum colliget se omnis multitudo, quaecumque esse potest in eo loco, ac si per pascha in basilica, quae est loco iuxta Anastasim, foras tamen [4], ubi luminaria per hoc ipsud pendent. Dum enim verentur, ne ad pullorum cantum non occurrant, antecessus veniunt, et ibi sedent. Et dicuntur ymni, nec non et antiphonae; et fiunt orationes cata singulos ymnos vel antiphonas. Nam et presbyteri et diacones semper parati sunt in eo loco ad vigilias propter multitudinem, quae se colliget. Consuetudo enim talis est, ut ante pullorum cantum loca sancta non aperiantur. Mox autem primus pullus cantaverit, statim descendet episcopus, et intrat intro speluncam ad Anastasim. Aperiuntur hostia omnia, et intrat omnis multitudo ad Anastasim: ubi iam luminaria infinita lucent: et, quemadmodum ingressus fuerit populus, dicet psalmum quicumque de presbyteris, et respondent omnes: post hoc fit oratio. Item dicit psalmum quicumque de diaconibus, similiter fit oratio: dicitur et tertius psalmus a quocumque clerico,

[1] Cod. *eps.*

[2] Candelae vitreae, scilicet cerei cum fulcro vitreo: cereofala autem erant candelabra (v. Ducange, Gloss. ad v.).

[3] Cod. *cum crebris.*

[4] Splendidiore cultu basilicam excitavit ornavitque Constantinus ad latus ecclesiae Resurrectionis: illius magnificentiam Eusebius (Vita Constantini cap. 35 et seqq.) describendo nobis proposuit, ex quo pauca referre iuvabit: « Quippe lateri illi, quod e regione speluncae positum solis ortum spectabat, coniuncta erat basilica: opus plane admirabile in immensam altitudinem elatum, et longitudine et latitudine maxima expansum. Cuius interiora quidem versiculoribus marmoris crustis obiecta sunt: exterior vero parietum superficies, politis lapidibus probe inter se vinctis decorata, eximiam quandam pulchritudinem nihil inferiorem marmoris specie praeferebat ». Et plurimis verbis prosequitur ceteras partes explicans, et geminas porticus, hemispherumque duodecim columnis suffultum cum crateribus argenteis. Itinerarium Burdigalense paulo ante Eusebium Caesariensem hoc modo basilicam adumbravit: « A sinistra autem parte est monticulus Golgotha, ubi Dominus crucifixus est. Inde quasi ad lapidis missum est cripta, ubi corpus eius positum fuit, et tertio die surrexit. Ibidem modo iussu Constantini imperatoris basilica facta est, id est dominicum mirae pulchritudinis, habens ad latus exceptoria, unde aqua levatur, et balneum a tergo, ubi infantes lavantur ».

fit et tertio oratio, et commemoratio omnium. Dictis ergo his tribus psalmis [1], et factis orationibus tribus, ecce etiam thiamataria [2] inferuntur intro spelunca Anastasis, ut tota basilica Anastasis repleatur odoribus. Et tunc ubi stat episcopus intro cancellos, prendet [3] evangelium, et accedet ad hostium, et leget resurrectionem domnus episcopus ipse. Quod cum ceperit legi, tantus rugitus et mugitus fit omnium hominum, et tantae lacrimae, ut quamvis durissimus possit moveri in lacrimis, Dominum pro nobis tanta sustinuisse. Lecto ergo evangelio exit episcopus, et ducitur cum ymnis ad Crucem, et omnis populus cum illo. Ibi denuo dicitur unus psalmus, et fit oratio. Item benedicit fideles, et fit missa. Et exeunte episcopo, omnes ad manum accedunt. Mox autem recipit se episcopus in domum suam. Etiam ex illa hora revertuntur omnes monazontes ad Anastasim, et psalmi | dicuntur et antiphonae usque ad lucem: et cata singulos psalmos vel antiphonas fit oratio: vicibus enim quotidie presbyteri et diacones vigilant ad Anastasim cum populo de laicis etiam viris aut mulieribus. Si qui volunt usque ad lucem, loco sunt: si qui nolunt, revertuntur in domos suas, et reponent se dormito. 58

Cum luce autem, quia dominica dies est, et proceditur in ecclesia maiore, quam fecit Constantinus; quae ecclesia in Golgotha est post Crucem [4]: et sunt omnia secundum consuetudinem, quae ubique fit [5] die dominica. Sane quia hic consuetudo sic est, ut de omnibus presbyteris, qui sedent, quanti volunt, praedicent: et post illos omnes episcopus praedicat: quae praedicationes propterea semper dominicis diebus sunt, ut semper erudiatur populus

[1] Trium psalmorum, qui nocturni vel antelucani dicuntur, recitationis, cuius ritus nullus testis ante Amalarium (De divin. off. l. IV, cap. 3), ni fallor, supererat, nunc vetustas agnoscitur et ratio ab ecclesia servata (Vide etiam Cornelium a Lapide, de Psalmis).

[2] Sic cod. Thymiamateria ex auro purissimo donavit Constantinus quibusdam ecclesiis iussu suo aedificatis, fortasse etiam hierosolymitanis.

[3] Cod. *p̄ndet.*

[4] Ecclesiam magnam et mirabilem extrui iussit Constantinus in eo loco monticuli Golgotha, ubi passus est Christus: ecclesia quidem maior et Martyrium (ut Peregrina scribit) appellabatur, atque posita erat post Crucis cubiculum, situm in basilica, de qua superius diximus.

[5] Notandum illud *ubique* inferius quoque repetitum, quo unio non modo totius ecclesiae sed etiam eius ritus universalis enunciatur.

in scripturis et in Dei dilectione [1]: quae praedicationes dum dicuntur, grandis mora fit, ut fiat missa ecclesiae: et ideo ante quartam horam, aut forte quintam, missa *(non)* fit. At ubi autem missa facta fuerit ecclesiae iuxta consuetudinem, qua et ubique fit; tunc de ecclesia monazontes cum ymnis ducunt episcopum usque ad Anastasim. Cum autem ceperit episcopus venire cum ymnis, aperiuntur omnia hostia de basilica Anastasis. Intrat omnis populus, fidelis tamen: nam cathecumini non [2]. Et at ubi intraverit populus, intrat episcopus, et statim ingreditur intra cancellos martyrii speluncae. Primum aguntur gratiae Deo, et sic fit oratio pro omnibus: postmodum mittet vocem diaconus, ut incline*n*t capita sua omnes, quomodo stant: et sic benedicet eos episcopus stans intro cancellos interiores, et postmodum egreditur. Egredienti autem episcopo omnes ad manum accedent. Ac sic est, ut prope usque ad quintam aut sextam horam protraitur missa. Item et ad lucernares similiter fit iuxta consuetudinem cotidianam. Haec ergo consuetudo singulis diebus ita per totum annum custodiatur, exceptis diebus sollemnibus, quibus et ipsis quemadmodum fiat infra annotavimus. Hoc autem inter omnia satis praecipuum est, quod faciunt, ut psalmi, vel antiphonae, apti semper dicantur, tam qui nocte dicuntur, tam qui contra mature: tam etiam qui per diem vel sexta aut nona vel ad lucernare semper ita apti et ita rationabiles, ut ad ipsam rem pertineant, quae agitur. Et cum toto anno semper dominica die in ecclesia maiore procedatur, id est quae in Golgotha est (id est post Crucem), quam fecit Constantinus; una tantum die dominica, id est quinquagesimarum per pentecosten [3], in Syon [4] proceditur, sicut

[1] In ecclesia apostolica hierosolymitana die dominico plures ad libitum ἱερολόγοι erant et tractatores ad populum: ex quo sacer mos profectns est, ut die dominico ante oblationem fiat evangelii ac scripturarum explanatio.

[2] Compertum est, catechumenis non licuisse arcanam doctrinam audire, et sacrificio adesse.

[3] Quinquagesimae vocabantur quinquaginta dies, qui a Pascha ad Pentecosten intercedunt.

[4] Basilica in monte Sion aedificata in loco, ubi Dominus post suam resurrectionem apostolis apparuit, et ubi Spiritus Sanctus super eos descendit, ad apostolis ipsis fundata ferebatur; eam reliquiae insignes ad passionem Domini spectantes decorabant, et dicebatur *sanctissima mater omnium ecclesiarum* (Sulpic. Sev. in *Vita s. Martini* ed. de Prato, tom. I, p. 389). Traditio quoque invaluit, eo loco Mariam matrem Domini diem obiisse, et prope hortum Getsemani sepultam fuisse. Forma autem magnam basilicae erat quadri-

infra annotatum invenietis[1]: sic tamen in Syon, ut antequam sit hora tertia, illuc eatur. Fiat primum missa in ecclesiam maiorem

Deest unum folium.

|[2] « Benedictus qui venit in nomine Domini » et cetera, quae secuntur. Et quoniam per monazontes, qui pedibus vadent, necesse est levius iri; ac sic pervenitur in Ierusolima ea hora, qua incipit homo hominem posse cognoscere, id est prope luce, ante tamen quam lux fiat. Ubi cum perventum fuerit, statim sic in A*na*stase[3] ingreditur episcopus, et omnes cum eo, ubi luminaria iam supramodo lucent. Dicitur ergo ibi unus psalmus: fit oratio: benedicuntur ab episcopo primum cathecumini, item fideles. Recipit se episcopus, et vadent se unusquisque ad hospitium suum, ut se resumant. Monazontes autem usque ad lucem ibi sunt, et ymnos dicunt. At ubi autem resumpserit se populus hora incipiente secunda, colligent se omnes in ecclesia maiore, quae est in Golgotha. Qui autem ornatus sit illa die ecclesiae vel Anastasis, aut Crucis, aut in Bethleem, superfluum fuit scribi. Ubi extra aurum et gemmas aut sirico, nichil aliud vides: nam et si vela vides, auroclava oloserica sunt; si cortinas vides, similiter auroclav*ae* olosericae[4] sunt. Ministerium[5] autem omne genus aureum gemmatum profertur illa die. Numerus autem vel ponderatio de ceriofalis, vel cicin- 59

latera, ut Arculfus Adamnano narravit (De loc. sanct. l. I, cap XIX). Vide s. Cyril. in Catech. XVI.

[1] Cod. *invenientis*.

[2] In abscisso folio continebatur (ut arbitror) repetitio summaria divinorum officiorum, quae die dominico fiebant, ut satius perciperentur. Postea declarationem rituum, quae diebus solemnibus agebantur, Peregrina oratione complectens, a Paschate Natalis Domini initium coepit. Quod festum in basilica Betlheem, quae speluncam, in qua natus est Iesus, magnifice comprehendebat, ea ipsa nocte augustiore pompa colebatur. Proficiscebantur Hierosolyma processiones vel litaniae post officium lucernare Bethleem versus (distabat enim Bethleem sex millibus passuum), episcopum et clerum universo populo comitante. Deinde sacris, eius noctis et loci propriis in aede peractis, rursus omnes, canentes preces et illud: « Benedictus qui venit in nomine Domini », partim equo partim pedetentim Hierosolymam ante lucem revertebantur.

[3] Saepe in codice *Anastasis* scribitur *Astasis*.

[4] Cod. *olesericae*.

[5] Ministerium significat omnem ecclesiae supellectilem sacram. Concil. Valent. III (ann. 855) cap. 10: « Thesaurus, sive ministerium, vel ornamentum ecclesiarum ».

delis [1], aut lucernis, vel diverso ministerio, nunquid vel existimari aut scribi potest? Nam quid dicam de ornatu fabricae ipsius, quam Constantinus sub praesentia matris suae [2], in quantum vires regni sui habuit, honoravit auro, musivo et marmore pretioso tam ecclesiam maiorem, quam Anastasim, vel ad Crucem [3], vel cetera loca sancta in Ierusolima? Sed ut redeamus ad rem, fit ergo prima die missa in ecclesia maiore, quae est in Golgotha. Et quoniam dum praedicant, vel legent singulas lectiones vel dicunt ymnos, omnia tamen apta ipsi diei: et inde postmodum cum missa ecclesiae facta fuerit, hitur cum ymnis ad Anastasim, iuxta consuetudinem: ac sic fit missa forsitan sexta hora. Ipsa autem die, similiter et ad lucernare iuxta consuetudinem cotidianam fit. Alia denuo die similiter in ipsa ecclesia proceditur in Golgotha. Hoc idem et tertia die: per triduo ergo haec omnis [4] laetitia in ecclesia, quam fecit Constantinus, celebratur usque ad sextam. Quarta die in Eleona, id est in ecclesia, quae est in monte oliveti [5], pulchra satis, similiter omnia ita ornantur, et ita celebrantur ibi. Quinta die in Lazariu, quod est ab Ierusolima forsitan ad mille quingentos passus [6]. Sexta die in Syon. Septima die in A*na*stase. Octava die ad Crucem. Ac sic ergo per octo dies haec omnis laetitia, et is hornatus celebratur in omnibus locis san-
60 ctis, quos superius nominavi. In Bethleem autem per | totos octo dies cotidie is ornatus est; et ipsa laetitia celebratur a presbyteris et ab omni clero ipsius loci, et a monazontes, qui in

[1] Cicindela, genus lampadis, vel parva lampas, de qua Zaccaria in Onomast. Rit. ad v.

[2] Helena, Constantini mater, postquam crucem Domini, ut fertur, invenit. aedificia sacra in Golgotha praeter opinionem mirabilia excitavit, sed eorum formae delineandae fundamentisque iaciendis solummodo adfuit, nam anno sequenti (328) e vita migravit.

[3] Ad Crucem hic usurpatur pro basilica, ubi erat crucis cubiculum.

[4] Cod. *ergo homines.*

[5] Ecclesia in Eleona, scilicet in monte Oliveti, ab Helena et Constantino filio constructa, non Ascensionis locum, ut vulgo putatur, sed speluncam complectebatur, in qua Dominus cum apostolis suis consederat. Itin. Burdig.: « Inde ascendis in montem Oliveti, ubi Dominus ante passionem discipulos suos docuit. Ibi facta est iussu Constantini basilica mirae pulchritudinis ».

[6] Lazarium, sive sepulcrum Lazari in Bethania. Itin. Burd. « Inde ad orientem passus mille quingentos est villa, quae appellatur Bethania. Ibi est crypta, ubi Lazarus positus fuit, quem suscitavit Dominus ». Et Arculfus in Adamnano, lib. I, cap. XXIV: « Quemdam Bethaniae campulum magna olivarum silva circumdatum visitavit, ubi grande est monasterium, et grandis basilica supra illam aedificata speluncam, de qua Dominus quatriduanum suscitavit Lazarum ».

ipso loco deputati sunt. Nam et illa hora, qua omnes nocte in Ierusolima revertuntur cum episcopo, tunc loci ipsius monachi, quicumque sunt, usque ad lucem in ecclesia in Bethleem pervigilant, ymnos seu antiphonas dicentes: quia episcopum necesse est hos dies semper in Ierusolima tenere. Pro sollemnitate autem et laetitia ipsius diei infinitae turbae se undique colligent in Ierusolima, non solum monazontes, sed et laici viri, aut mulieres.

Sane quadragesimae de epiphania [1] valde cum summo honore hic celebrantur. Nam eadem die processio est in A*na*stase, et omnes procedunt, et ordine [2] aguntur omnia cum summa laetitia, ac si per pascha. Pr*a*edicant etiam omnes presbyteri, et sic episcopus semper de eo loco tractantes evangelii, ubi quadragesima die tulerunt Dominum in templo Ioseph et Maria, et viderunt eum Symeon vel Anna prophetissa filia Samuhel, et de verbis eorum, quae dixerunt viso Domino, vel de oblatione ipsa, qua*m* obtulerunt parentes. Et postmodum celebratis omnibus per ordinem, quae consuetudinis [3] sunt, aguntur sacramenta, et sic fit missa.

Item dies paschales cum venerint, celebrantur sic. Nam sicut apud nos quadragesimae ante pascha adtenduntur: ita hic octo septimanae [4] adtenduntur ante pascha. Propterea autem octo septiman*a*e attenduntur, quia dominicis diebus et sabbato non ieiunantur [5], excepta una die sabbati, qua vigiliae paschales sunt, et necesse est ieiunari: extra ipsum ergo diem penitus nunquam hic, toto anno, sabbato ieiunatur [6]. Ac sic ergo de octo septimanis,

[1] Quadragesimae de Epiphania non aliud sunt, nisi dies quadragesimus a Natale Domini (quod eo tempore Theophania a Graecis vocabatur), quo die festum Purificationis V. M. hodie etiam celebrat ecclesia. Hoc festum, quod institutum esse ante saeculum quintum a doctis viris negatur, vel in dubium vocatur, perantiquum Hierosolymis fuisse agnoscimus. Episcopus de evangelii loco, ubi Lucas (cap. II, v. 22 et seqq.) purificationem commemorat, ad populum concionabatur.

[2] Cod. *ordines.* — [3] Cod. *consuetudine.* — [4] Cod. *septimanas.*

[5] Sic cod.

[6] Quale esset quadragesimae tempus in hierosolymitana ecclesia hic explanatur, cuius rei valde obscura nobis erat hucusque cognitio: tantum enim constabat sabbatum et dominicum diem Graecos solitos esse feriari. Ratmannus Corbeiensis, qui Caroli magni tempore vixit, fortasse ex scriptore alio, ac ex nostra Peregrinatione, haec, ab Ioh. Launoy adducta (Opera, t. II, p. II, p. 666: De veteri ciborum delectu in ieiuniis Christianorum), depromsit: « Qui vero nec sabbato nec dominica ieiunant, et tamen ante Pascha quadragesimam implere gestiunt, necesse est, ut octava hebdomada ieiunium suscipiant ».

deductis octo diebus dominicis et septem sabbatis (quia necesse est una sabbati ieiunari, ut superius dixi), remanent dies quadraginta et unus, qui ieiunantur; quod hic appellant eortae [1] id est quadragesimas. Singuli autem dies singularum ebdomadarum aguntur sic, id est: ut die dominica de pullo primo legat episcopus intra Anastase locum resurrectionis Domini de evangelio, sicut et toto anno dominicis diebus fiet: similiter usque ad lucem agantur ad Anastasem et ad Crucem, quae et toto anno dominicis diebus fiunt. Postmodum mane, sicut et semper dominica die, proceditur, et aguntur, quae dominicis diebus consuetudo est agi, in ecclesia maiore, quae appellatur Martyrio, quae est in Golgotha post Crucem [2]. Et similiter, missa de ecclesia facta, ad Anastasi itur cum ymnis, sicut semper dominicis diebus fit. Haec ergo dum

[1] Ἑορταί non quadragesimae sed feriae sunt: at dicuntur etiam pro quovis tempore sacros, ut Zonaras in Lexico: Ἑορτή, χρόνος ἱερὸς κατὰ νόμους.

[2] Ecclesia in Golgotha post Crucis cubiculum appellabatur Martyrium, propterea quod locus ille fuit, ubi Christus passus est, sibique testimonium ipse perhibuit. Quod inferius ita explicatur: « Propterea autem Martyrium appellatur, quia in Golgotha est, id est post Crucem, ubi Dominus passus est, et ideo Martyrion ». Sed haec Constantini basilica, quae vel propter sanctitatem, vel magnificentiam, ecclesia maior vocata est, a fere omnibus auctoribus, qui de sanctorum locorum descriptione bene meriti sunt, cum Anastase, id est ecclesia sancti sepulcri, confunditur, et una eademque putatur. Eos profecto in errorem adduxerunt scriptorum gravissimorum praesertim s. Cyrilli episcopi hierosolymitani solemnia verba (Cathech. XIV, § 6), quae ita se habent: « Vides etiam prophetam praevidisse locum resurrectionis, qui Martyrium appellandus erat. Qua enim ratione, non ceterarum ecclesiarum more, Golgothae et resurrectionis locus ecclesia appellatur, sed Martyrium? at id fortasse propter prophetam (Sophon. III, 7), qui dixit: In diem resurrectionis meae in Martyrium ». Praeterea s. Cyrilli dicta ab Eusebio variis in locis confirmantur (Vita Constantini, l. III, c. 8, et De laudibus Constantini, cap. 9), quibus ecclesia Resurrectionis dici solet Martyrium. Addamus Hieronymum in epistola n. 44: « Sanctum monumentum Christi domini confessionem, quod idem Latinis est ac Martyrium Graecis, appellare videtur ». Nihilominus, quo nobis flectendum sit, non ancipiti cura versamur: nam neque Peregrina solum, quae, quum omnia lustrasset, dubium expellit, lumen diffundit, sed alia etiam testimonia antiqua ad rem tantam confirmandam opportuna succurrunt. S. Eucherius (ann. circ. 440) in epistola scribit: « Pro conditione platearum divertendum est ad basilicam, quae Martyrium appellatur, a Constantino magno cultu extructa. Dehinc coherentia ab occasu visuntur Golgotha atque Anastasis: sed Anastasis in loco est resurrectionis, Golgotha vero medius inter Anastasim ac Martyrium, locus est dominicae passionis ». In Breviario de Hierosolyma (ann. circ. 530) legitur: « In medio civitatis est basilica Constantini. In introitu basilicae ipsius ad sinistram partem est cubiculum, ubi crux Domini posita est.... Et inde intras in Golgotha: est ibi atrium grande, ubi crucifixus est Dominus.... Inde ad occidentem intras sanctam resurrectionem, ubi est sepulcrum Domini ». Arculfus etiam haec retulit: « Huic ecclesiae in loco Calvariae.... in parte cohaeret basilica magno cultu a rege Constantino constructa, quae et Martyrium appellatur, in eo ut fertur fabricata loco, ubi crux Domini.... reperta est ». Item Beda de locis sanctis cap. II.

aguntur, facit se hora quinta: lucernare hoc idem hora sua fit, sicut semper ad Anastasem et ad Crucem, sicut et singulis locis sanctis fit: dominica enim die, nona fit. | Item secunda feria similiter de 61 pullo primo ad Anastasem itur sicut et toto anno, et aguntur usque ad mane quae semper. Denuo ad tertia itur ad Anastasim, et aguntur quae toto anno ad sextam solent agi: quoniam in diebus quadragesimarum et hoc additur, ut et ad tertiam eatur: item ad sextam et nonam, et lucernare ita aguntur, sicut consuetudo est per totum annum agi semper in ipsis locis sanctis. Similiter et tertia feria, similiter omnia aguntur sicut et secunda feria. Quarta feria autem similiter itur de noctu ad Anastase, et aguntur ea, quae semper usque ad mane, similiter et ad tertiam, et ad sexta*m:* ad nonam autem, quia consuetudo est semper, id est toto anno, quarta feria et sexta feria ad nona in Syon procedi, quoniam in istis locis, excepto si martiriorum dies [1] evenerit, semper quarta et sexta feria etiam et a cathecuminis ieiunari [2], et ideo ad nonam in Syon proceditur. Nam si fortuito in quadragesimis martyrorum dies evenerit quarta feria aut sexta feria, atque ad nona in Syon proceditur. Diebus vero quadragesimarum, ut superius dixi, quarta feria ad nona in Syon proceditur iuxta consuetudinem totius anni, et omnia aguntur, quae consuetudo est ad nonam agi praeter oblatio [3]: nam ut semper populus discat legem, et episcopus et presbyter praedicant assidue. Cum autem facta fuerit missa, inde cum ymnis populus deducet episcopum usque ad Anastasem; inde sic venitur, ut cum intratur in Anastase, iam et tota lucernaris fit [4]: sic dicuntur ymni et antiphonae, fiunt orationes, et fit missa lucernaris in A*na*stase et ad Crucem. Missa autem lucernari*s* in isdem diebus, id est quadragesimarum, serius fit semper quam per toto anno. Quinta feria autem similiter omnia aguntur, sicut secunda feria et tertia feria. Sexta feria autem similiter omnia aguntur sicut quarta feria, et similiter ad nonam in Syon itur: et similiter inde cum ymnis usque

[1] Si natalis alicuius martyris inciderit, colendusque sit.

[2] In Const. Apost. l. V, cap. 14: « Quarta feria et sexta feria iussit Dominus ieiunare: illa quidem propter proditionem, haec vero propter passionem ».

[3] Praeter sacrificium: sed mox post praedicationem precesque celebratas in ecclesia Sion, liturgia lucernaris fit in Anastase.

[4] Cod. *lucernari fic.*

ad Anastase adducetur episcopus. Sed sexta feria vigiliae in A*na*stase celebrantur ab ea hora, qua de Sion ventum fuerit, cum ymnis usque in mane, id est de hora lucernari, quemadmodum intratum fuerit. In alia die mane, id est sabbato, fit autem oblatio in A*na*stase maturius, ita ut fiat missa ante solem [1]. Tota autem nocte vicibus dicuntur psalmi responsorii, vicibus antiphonae, vicibus lectiones diversae, quae omnia usque in mane protrahuntur. Missa autem, quae fit sabbato ad Anastase, ante solem fit, hoc est oblatio: ut ea hora, qua incipit sol procedere, iam missa [2] in A*na*stase facta sit. Sic ergo singulae septimanae celebrantur quadragesimarum. Quod autem dixi, maturius fit missa sabbato, | id est ante solem, propterea fit, ut citius absolvant hi, quos dicunt hic domadarios [3]. Nam talis consuetudo est hic ieiuniorum in quadragesimis, ut hi, quos appellant ebdomadarios, id est qui faciunt septimanas, dominica die, quia hora quinta fit missa, ut manducent. Et quemadmodum prandiderint dominica die, iam non manducant, nisi sabbato mane mox communicaverint in A*na*stase. Propter ipsos ergo, ut citius absolvant, ante sole fit missa in Anastase sabbato. Quod autem dixi, propter illos fit missa mane, non quod illi soli communicent, sed omnes communicant, qui volunt eadem die in A*na*stase communicare.

62

Ieiuniorum enim consuetudo hic talis est in quadragesimis, ut ali*i* quemadmodum manducaverint dominica die post missa, id est hora quinta aut vj[a], iam non manducent per tota septimana, nisi sabbato veniente post missa Anastasis, hi qui faciunt ebdomadas. Sabbato autem quod manducaverint mane, iam nec sera manducant, sed ad aliam diem, id est dominica, prandent post missa ecclesiae hora quinta vel plus; et postea iam non manducent nisi sabbato veniente, sicut superius dixi. Consuetudo enim hic talis est: ut omnes, qui sunt, ut hic dicunt, aputactit*a*e, viri vel feminae, non solum diebus quadragesimarum, sed et toto anno, qua manducant, semel in die manducant; si qui autem sunt de ipsis aputactites, qui non possunt facere integras septimanas ieiunio-

[1] Oblatio ritus est offerendi; missa, ut indicavimus, dimissio populi sacris peractis.
[2] Cod. *ad missam*.
[3] Cibum ut sumerent, qui continuo ieiunantes hebdomadam sustinuissent.

rum, sicut superius diximus, in totis quadragesimis, in medio quinta feria cenant: qui autem nec hoc potest, biduanas facit per totas quadragesimas: qui autem nec ipsud, de sera ad seram manducant. Nemo autem exigit, quantum debeat facere, sed unusquisque ut potest id facit: nec ille laudatur, qui satis fecerit, nec ille vituperatur, qui minus. Talis est enim hic consuetudo. Esca autem eorum quadragesimarum diebus haec est, ut nec panem, quod librari [1] non potest, nec oleum gustent, nec aliquid, quod de arboribus est, sed tantum aqua et sorbitione modica de farina [2]. *Ieiunium* [3] quadragesimarum sic fit, ut diximus.

Et completo earum septimanarum vigiliae, in A*na*stase sunt de hora lucernari sexta feria, qua de Syon venitur cum psalmis usque in mane sabbato, qua oblatio fit in A*na*stase. Item secunda septimana et tertia et IIIJ^a et quinta et sexta similiter fiunt, ut prima de quadragesimis. Septima autem septimana cum venerit, id est quando iam du*a*e superant cum ipsa, ut pascha sit, singulis diebus omnia quidem sic aguntur, sicut et ceteris septimanis, quae transierunt. Tantummodo quod vigiliae, quae in illis septimanis in A*na*stase factae sunt, septima autem septimana, id est sexta feria, in Syon | fiunt vigiliae iuxta consuetudinem ea*e*, 63 quae in A*na*stase factae sunt per sex septimanas. Dicuntur autem toti singulis apti psalmi semper, vel antiphonae, tam loco quam diei. At ubi autem ceperit se mane facere, sabbato illucescente, offeret episcopus, et facit oblationem, mane sabbato, iam ut fiat missa. Mittit vocem archidiaconus, et dicit: omnes hodie hora septima in Lazario parati simus. Ac sic ergo cum ceperit se hora septima facere, omnes ad Lazarium veniunt. Lazarium autem, id est Bethania, est forsitan secundo miliario a civi-

[1] Cod. *liberari.*

[2] Hos ξηροφάγους christianos, qui etiam inter haereticos recensiti sunt, memorat Epiphanius (adver. haer. n. XXII), et Io. Chrysostomus (Omel. IV ad pop. Antioch.), qui haec tradidit: « Et sicut quidam sunt inter se ciborum abstinentia aemulantes, et mirabilem contentionem facientes, et hi quidem integros duos dies transigunt, hi vero non vini tantum et olei, sed et omnis ferculi usum a sua mensa reiicientes, pane et aqua utentes dumtaxat, quadragesimam omnem expediunt ». Confer Hieronymum in epistola ad Nepotianum: « fortissimum ieiunium est aquae et panis ». Cf. etiam s. Augustinum, contra Faustum, l. XXX, c. 5.

[3] Vox *ieiunium* ab antiquario omissa.

tate [1]. Euntibus autem de Ierosolima in Lazarium, forsitan ad quingentos passus de eodem loco, ecclesia est in strata in eo loco, in quo occurrit Domino Maria soror Lazari [2]. Ibi ergo cum venerit episcopus, occurrent ibi omnes monachi, et populus ibi ingreditur: dicitur unus ymnus, et una antiphona, et legitur ipse locus de evangelio, ubi occurrit soror Lazari Domino. Et sic facta oratione, et benedictis omnibus, inde iam usque ad Lazarium cum ymnis itur. In Lazario autem cum ventum fuerit, ita se omnis multitudo colligit, ut non solum ipse locus, sed et campi omnes in giro pleni sint hominibus. Dicuntur ymni, etiam et antiphonae, apti ipsi diei et loco: similiter et lectiones apt*ae* diei quaecumque leguntur. Iam autem, ut fiat missa, denuntiatur pascha: id est, subit presbyter in altiori loco, et leget illum locum, qui scriptus est in evangelio: « Cum venisset Iesus in Bethania ante sex dies paschae et cetera ». Lecto ergo eo loco, et annuntiata pascha, fit missa. Propterea autem ea die hoc agitur, quoniam sicut in evangelio scriptum est, ante sex dies paschae factum hoc fuisset in Bethania: de sabbato enim usque in quinta feria, qua post cena noctu comprehenditur Dominus, sex dies sunt. Revertuntur ergo omnes ad civitatem, rectus ad Anasatse, et fit lucernare iuxta consuetudinem.

Alia ergo die, id est dominica, qua intratur in septimana paschale, quam hic appellant septimana maior [3], celebratis de pullorum cantu eis [4], quae consuetudinis sunt in Anastase vel ad Crucem, usque ad mane agitur. Die ergo dominica mane proceditur iuxta consuetudinem in ecclesia maiore, quae appellatur Martyrium. Propterea autem Martyrium appellatur, quia in Golgotha

[1] Superius dixit Bethaniam ab Hierosolymis distare mille et quingentos passus, hic autem duo milliaria (Ev. Ioann. XI, 18, stadiis quindecim), idem quoque a Theodosio (De terra sancta, § 14) asseritur: « De Hierusalem usque Bethaniam sunt millia duo, ubi resuscitavit Dominus noster Iesus Christus Lazarum, et in resuscitatione sancti Lazari in ipso loco ante pascham die dominico omnis populus congregatur, et missae celebrantur ». Quod autem dicit Theodosius, non est veritati consentiens, quum non die dominico sed sabbato ante dominicam palmarum has caeremonias in Lazario actas esse constet, eumque diem sabbatum Lazari a Graecis etiam nunc vocari.

[2] Hanc ecclesiam in loco, ubi Martha obviam ivit Domino (Ioann. XI, 20), ab alio scriptore memoratam esse non reperio; tantummodo Hieronymus indicat hospitium Marthae: « Post ingressa (Paula) sepulcrum Lazari, Mariae et Martae vidit hospitium ».

[3] Septimana maior etiam a s. Cyrillo illa appellatur in Cathechesi XVIII.

[4] Cod. *cantatis*.

est, id est post Crucem, ubi Dominus passus est, et ideo Martyrio. Cum ergo celebrata fuerint omnia iuxta consuetudinem in ecclesia maiore, et antequam fiat missa, mittet vocem archidiaconus, et dicit primum: iuxta septimana omne, id est die crastino, hora nona, omnes ad Martyrium conveniamus, id est in ecclesia maiore. Item mittet vocem alteram, et dicet: hodie omnes hora septima in Eleona parati simus. Facta ergo missa in ecclesia maiore, id est ad Martyrium, deducitur episcopus cum ymnis ad Anastase, et ibi completis, quae | consuetudo est diebus 64 dominicis fieri in Anastasi post missa Martyrii, etiam unusquisque hiens ad domum suam festinat manducare, ut hora inquoante [1] septima, omnes in ecclesia parati sint, quae est in Eleona, id est in monte oliveti: ibi est spelunca illa, in qua docebat Dominus [2].

Hora ergo septima omnis populus ascendet in monte oliveti, id est in Eleona: in ecclesia sedet episcopus; dicuntur ymni et antiphonae apt*ae* diei ipsi vel loco, lectiones etiam similiter. Et cum ceperit se facere hora nona, subitur cum ymnis in Imbomon, id est in eo loco, de quo ascendit Dominus in caelis [3], et ibi seditur: nam omnis populus, semper praesente episcopo, iubetur sedere; tantum quod diacones soli stant semper. Dicuntur et

[1] Id est *inchoante:* cod. *inquo ante.*

[2] Speluncam montis Oliveti, in qua Dominus se cum discipulis recipiebat, evangelistae non commemorant: at sacra constansque traditio viguit et effecit, ut Constantinus ibi ecclesiam pulcherrimam excitaret: Itinerarium Burdigalense de hoc testem adduximus, alios modo adducere fas sit. Eucherius (De locis sanctis, § 8) scribit: « Duae in eo (monte Oliveti) ecclesiae celeberrimae habentur: una in eodem fundata loco, in quo Dominus ad discipulus suos habuisse dicitur sermones, altera in loco, de quo caelum ascendisse traditur ». Theodosius (de terra sancta § 13): « Ibi (in monte Oliveti) asserunt fabricatas fuisse viginti quatuor ecclesias, et ibi prope est spelunca, quae dicitur μάζα, quod interpretatur discipulorum, ubi Dominus, quando praedicabat in Hierusalem, requiescebat ». Arculfus (De locis sanctis l. I, 25): « De alia celebriore ecclesia ad australem Bethaniae partem in eo montis Oliveti loco fundata, in quo Dominus ad discipulos habuisse sermonem dicitur ».

[3] Montis Oliveti summitas, quae propter Domini ascensionem ad caelos sacrosancta habita est, vocabatur, ut hic legitur, *Imbomon*, Ἐμβώμιον, quod in altari vel suggestu est. Ibi quoque ecclesia extructa fuit, quae, quod ei forma esset rotunda, medium veneratum locum pulcherrime protegebat: quem desuper testudinem non habuisse, sed religionis causa mansisse sub dio, traditum est. Tempore Itinerarii Burdigalensis (ann. 333) eam ecclesiam nondum extitisse haec testantur: « Inde non longe est monticulus, ubi Dominus ascendit orare, et apparuit illic Moyses et Elias ». Mox Constantinum ecclesiam extruxisse ex eius vita ab Eusebio conscripta (Elog. Cons. c. 9) intelligimus: quin extaret Hieronymi tempore (Nom. loc. v. 4, Mons Oliveti), non est dubium.

ibi ymni vel antiphonae aptae loco aut diei: similiter et lectiones interpositae et orationes. Etiam cum ceperit esse hora undecima, legitur ille locus de evangelio, ubi infantes cum ramis vel palmis occurrerunt Domino, dicentes: « Benedictus, qui venit in nomine Domini ». Et statim levat se episcopus, et omnis populus porro inde de summo monte oliveti totum pedibus itur. Nam totus populus ante ipsum cum ymnis vel antiphonis respondentes semper: « Benedictus, qui venit in nomine Domini ». Et quotquot sunt infantes in hisdem locis, usque etiam qui [1] pedibus ambulare non possunt, quia teneri sunt, in collo illos parentes sui tenent, omnes ramos tenentes, alii palmarum, alii olivarum [2]: et sic deducetur episcopus in eo typo, quo tunc Dominus deductus est. Et de summo monte usque ad civitatem, et inde ad Anastase per totam civitatem, totum pedibus omnes, sed et si quae matronae sunt, aut si qui domini: sic deducunt episcopum respondentes, et sic lente et lente, ne lassetur populus, porro iam sera pervenitur ad Anastase. Ubi cum ventum fuerit, quamlibet sero sit, tamen fit lucernare: fit denuo oratio ad Crucem; et dimittitur populus.

Item alia die id est secunda feria aguntur, quae consuetudinis sunt de pullo primo agi usque ad mane ad Anastase: similiter et ad tertia et ad sexta aguntur ea, quae totis quadragesimis. Ad nona autem omnes in ecclesia maiore, id est ad Martyrium, colligent se: et ibi usque ad horam primam noctis semper ymni et antiphonae dicuntur, lectiones etiam aptae diei et loco leguntur, interpositae semper orationes lucernarum. Etiam agitur ibi, cum ceperit hora esse; sic est ergo, ut nocte etiam fiat missa ad Martyrium. Ubi cum factum fuerit missa, inde cum ymnis ad Anastase ducitur episcopus. In quo autem ingressus fuerit in Anastase, dicitur unus ymnus: fit oratio: benedicuntur cathecumini, item fideles, et fit missa.

65 Item tertia feria similiter omnia | fiunt sicut secunda feria. Illud solum additur tertia feria, quod nocte sera, postea quam missa facta fuerit ad Martyrium, et itum fuerit ad Anastase, et

[1] Cod. *quae*.

[2] Antiquissimum in ecclesia esse palmarum festum ex hac descriptione colligitur: quamquam rerum liturgicarum periti eum ritum apud Latinos saeculum octavum, apud Graecos quintum antecessisse negabant.

denuo in Anastase missa facta fuerit, omnes illa hora noctu vadent in ecclesia, quae est in monte Eleona. In qua ecclesia cum ventum fuerit, intrat episcopus intra spelunca (in qua spelunca solebat Dominus docere discipulos), et accipit codicem evangelii: et stans ipse episcopus leget verba Domini, quae scripta sunt in evangelio in cata Matheo, id est ubi dicitur: « Videte, ne quis vos seducat » [1]. Et omnem ipsam allocutionem perleget episcopus. At autem ubi illa perlegerit, fit oratio, benedicuntur cathecumini, item et fideles: fit missa: et revertuntur a monte unusquisque ad domum suam satis sera iam nocte.

Item quarta feria aguntur omnia per tota die a pullo primo sicut secunda feria et tertia feria: sed posteaquam missa facta fuerit nocte ad Martyrium, et deductus fuerit episcopus cum ymnis ad Anastase, statim intrat episcopus in spelunca, quae est in Anastase, et stat intra cancellos: presbyter autem ante cancellum stat, et accipit evangelium, et legit illum locum, ubi Iudas Scariothes hivit ad Judeos, definivit quid ei darent, ut traderet Dominum. Qui locus at ubi lectus fuerit, tantus rugitus et mugitus est totius populi, ut nullus sit, qui moveri non possit in lacrimis. In ea hora postmodum fit oratio, benedicuntur cathecumini, postmodum fideles, et fit missa. Item quinta feria aguntur ea de pullo primo, quae consuetudinis est usque ad mane ad Anastase: similiter ad tertia, et ad sexta. Octava autem hora iuxta consuetudinem ad Martyrium colliget se omnis populus: propterea autem temporius, quam ceteris diebus, quia citius missa fieri necesse est. Itaque ergo collecto omni populo aguntur, quae agenda sunt: fit ipsa die oblatio ad Martyrium, et facitur missa hora forsitan decima. Ibidem antea autem quam fiat missa, mittet vocem archidiaconus, et dicet: Hora prima noctis omnes in ecclesia, quae est in Eleona, conveniamus, quoniam maximus labor nobis instat hodie nocte ista. Facta ergo missa Martyrii venit post Crucem [2]: dicitur ibi unus ymnus tantum: fit oratio: et offeret episcopus ibi

[1] Matth. cap. XXV, v. 3, 4: « Sedente autem eo super montem Oliveti, accesserunt ad eum discipuli secreto dicentes: Dic nobis quando haec erunt? et quod signum adventus tui, et consummationem saeculi? Et respondens Iesus dixit eis: Videte ne quis vos seducat ».

[2] Offerebat episcopus in ea atrii parte, quae sinistrorsum erat basilicam Martyrii ingressuris, sita inter ipsam aedem et Crucis cubiculum.

oblationem, et communicant omnes. Excepta enim ipsa die una per totum annum, nunquam offeritur post Crucem, nisi ipsa die tantum. Facta ergo et ibi missa, itur ad Anastase: fit oratio: benedicuntur iuxta consuetudinem cathecumini et sic fideles, et fit missa. Et sic unusquisque festinat reverti in domum suam, ut manducet; quia statim, ut manducaverint, omnes vadent in Eleona in ecclesia ea, in qua est spelunca, in qua ipsa die Dominus cum apostolis fuit. Et ibi usque ad hora noctis forsitan quinta, semper aut ymni, aut antiphonae aptae diei et loco, similiter et lectiones dicuntur: interpositae orationes fiunt: loca etiam ea de evangelio leguntur, in quibus Dominus allocutus est discipulos eadem die, sedens in eadem spelunca, quae in ipsa ecclesia est. Et inde iam hora noctis forsitan sexta iitur susu in Imbomon cum ymnis in eo loco, unde ascendit Dominus in caelis. | Et ibi denuo similiter lectiones et ymni et antiphonae aptae diei dicuntur: orationes etiam ipsae quaecumque fiunt, quas dicet episcopus, semper et diei et loco aptas dicet.

66

Ac sic ergo cum ceperit esse pullorum cantus, descenditur de Imbomon cum ymnis, et accedit eodem loco, ubi oravit Dominus, sicut scriptum est in evangelio: « Et accessit quantum iactus [1] lapidis, et oravit, et cetera ». In eo enim loco ecclesia est elegans [2]: ingreditur ibi episcopus et omnis populus: dicitur ibi oratio apta loco et diei: dicitur etiam unus ymnus aptus, et legitur ipse locus de evangelio, ubi dixit discipulis suis: « Vigilate, ne intretis in temptationem ». Et omnis ipse locus perlegitur ibi: et fit denuo oratio. Etiam inde cum ymnis usque ad minimum infans in Gessamani pedibus cum episcopo descendent: ubi prae tam magna turba multitudinis, et fatigati de vigiliis, et ieiuniis cotidianis lassi, quia tam magnum montem necesse habent descendere, lente et lente cum ymnis venitur in Gessamani.

[1] Luc. XXIII, v. 41.

[2] Ecclesia in loco Gethsemani absoluta fuit tempore s. Hieronymi, ut ipse scribit: « Gethsemani, locus ubi Salvator ante passionem oravit. Est autem ad radices montis Oliveti nunc ecclesia desuper aedificata ». Et bene Hieronymus eam desuper fuisse indicat, quoniam Gethsemani ire volentibus erat descendendum. Antea fideles eo in loco preces facere consuevisse refert ad v. Eusebius. Errant igitur, qui putant Constantinum eam ecclesiam aedificasse: quae postea, saeculo ferme quinto, nomen s. Mariae accepit, quod eius ibi extare sepulcrum crederetur et creditur.

Candelae autem ecclesiasticae [1] super ducent*ae* paratae sunt propter lumen omni populo. Cum ergo perventum fuerit in Gessamani, fit primum oratio apta, sic dicitur ymnus: item legitur ille locus de evangelio, ubi comprehensus est Dominus. Qui locus ad quod lectus fuerit, tantus rugitus et mugitus totius populi est cum fletu, ut forsitan porro ad civitatem gemitus populi omnis auditus sit. Etiam ex illa hora hitur ad civitatem pedibus cum ymnis pervenitur ad portam, ea hora, qua incipit quasi homo hominem cognoscere, inde totum per mediam civitatem omnes usque ad unum, maiores atque minores, divites, pauperes, toti ibi parati, specialiter illa die nullus recedit a vigiliis usque in mane. Sic deducitur episcopus a Gessemani usque ad portam [2] et inde per totam civitatem usque ad Crucem. Ante Crucem autem at ubi ventum fuerit, iam lux quasi clara incipit esse. Ibi denuo legitur ille locus de evangelio, ubi adducitur Dominus ad Pilatum, et omnia quaecumque scripta sunt, Pilatum ad Dominum dixisse aut ad Iudeos totum legitur. Postmodum autem alloquitur episcopus populum, confortans eos, quoniam et tota nocte laboraverint, et adhuc laboraturi sint ipsa die, ut non lassentur, sed habeant spem in Deo, qui eis pro eo labore maiorem mercedem redditurus sit. Et sic confortans eos, ut potest ipse, alloquens dicit eis: Ite interim nunc unusquisque ad domumcellas vestras, sedete vobis et modico, et ad horam prope secundam diei omnes parati estote hic, ut de ea hora usque ad sexta sanctum lignum crucis possitis videre, ad salutem sibi unusquisque nostrum credens profuturum: de hora enim sexta denuo necesse habemus hic omnes convenire in isto loco, id est ante Crucem, ut lectionibus et orationibus usque ad noctem operam demus.

Post hoc ergo missa | facta de Cruce, id est antequam sol procedat, statim unusquisque animosi vadent in Syon orare ad columnam illam, ad quam flagellatus est Dominus [3]. Inde reversi sedent modice in domibus suis, et statim toti parati sunt. Et sic ponitur cathedra episcopo in Golgotha post Crucem, quae stat

[1] Candelae ecclesiasticae funalia fuisse videntur, quae erant disposita secus viam.

[2] Cod. *ad Crucem portam*, sed vox *Crucem* deleta.

[3] Columna, ad quam Christus caesus est, primitus fuit in domo Caiphae (Itin. Burdigal.); sustinuit postea porticum ecclesiae Sion (s. Hier. Pereg. Paulae): deinde posita est in medio eiusdem ecclesiae (Theod. de t. s. § 6; Arculfus l. I, c. 19).

nunc [1]; residet episcopus in cathedra: ponitur ante eum mensa sublinteata: stant in giro mensae [2] diacones; et affertur loculus argenteus deauratus, in quo est lignum sanctum crucis [3]; aperitur, et profertur; ponitur in mensa tam lignum crucis, quam titulus [4]. Cum ergo positum fuerit in mensa, episcopus sedens de manibus suis summitates de ligno sancto premet: diacones autem, qui in giro stant custodent [5]. Hoc autem propterea sic custoditur, quia consuetudo est, ut unus et unus omnis populus veniens, tam fideles quam cathecumini, acclinant se ad mensam, osculentur sanctum lignum, et pertranseant. Et quoniam, nescio quando, dicitur, quidam fixisse morsum et furasset sancto ligno [6]: ideo nunc a diaconibus, qui in giro stant, sic custoditur, ñe qui veniens audeat denuo sic facere. Ac sic ergo omnis populus transit, unus et unus, toti acclinantes se, primum de fronte sic de oculis tangentes crucem et titulum: et sic osculantes crucem pertranseunt: manum autem nemo mittit ad tangendum. At ubi autem osculati fuerint crucem, pertransierint, stat diaconus, tenet anulum Salomonis, et cornu

[1] Golgotha, locus dominicae passionis, medius erat inter Anastasim et Martyrium (s. Eucherius, § 4): ibi atrium grande, ubi crucifixus est Dominus (Breviarium de Hierosolyma): cathedra episcopi hierosolymitani ibi posita erat, ut ex Peregrinae verbis: « quae stat nunc » depromitur. Cathedra autem s. Iacobi, primi episcopi, summa veneratione in ecclesia Sion servabatur, ut Peregrina ipsa retulit, et legitur in libro Petri Diaconi, *De locis sanctis* (cf. Sulpic. Sever. Vita s. Martini ed. de Prato I, p. 389).

[2] Cod. *mensa.*

[3] Affertur et ponitur in mensa linteo tecta lignum sanctae Crucis, quod in loculo argenteo deaurato conditum erat. Rufinus (Hist. eccl. I. X, c. 8) narrat Helenam ligni salutaris partem vero thecis argenteis conditam dereliquisse in loco: saeculo quinto ineunte s. Porphyrius episcopus Gazensis, qui ante episcopale munus fuit Hierosolymis σταυροφύλαξ, reposuit in aurea theca venerandam Crucem (Metaphr. 6 febr.). Ex Breviario de Hierosolyma atque Theodosio addiscimus Crucis loculum eo tempore (anno circ. 530) auro et gemmis exornatum fuisse. Sed, quod caput est, qui esset ritus Crucis adorandae saeculo quarto, hoc loco docemur: de quo et Paulinus ad Severum scripsit (Ep. XI) ex relatu Melaniae Hierosolymis redeuntis.

[4] Titulum crucis cum cruce Helenam reperisse accepimus a Chrysostomo (Orat. in Ioann. c. 84), et Rufino (Hist. eccl. X, 8) et Socrate allegato etiam in Hist. Tripartita (lib. II, c. 17). In Crucis cubiculo servatus erat usque ad ecclesiarum hierosolymitanarum eversionem a Chosroe Persarum rege patratam: nam Antoninus illum vidit, adoravitque (ann. circ. 570): « Titulum, qui super caput Iesu positus erat, et in quo scriptum est — *Iesus Nazarenus Rex Iudeorum* — vidi, et in manu mea tenui, et osculatus sum ». (cap. 20).

[5] Cod. prius *custodeant,* deinde em. *custodent.*

[6] Meminit Procopius (Bell. Pers. l. II, cap. 11) quemdam Syrum segmentum Crucis furatum esse, quod Apameae servabatur cum magna veneratione; non autem totum lignum corripuit morsu, quia cubitale erat.

illud, de quo reges unguebantur [1]; osculantur et cornu, attendent et anulum minus secunda [2] usque ad horam sextam omnis populus transit per unum ostium, intrans per alterum, per alterum perexiens [3], quoniam hoc in eo loco fit, in quo pridie, id est quinta feria, oblatio facta est. At ubi autem sexta hora se fecerit, sic itur ante Crucem, sive pluvia sive estus sit; quia ipse locus subdivanus est, id est quasi atrium valde grandem et pulchrum satis, quod est inter Cruce et Anastase [4]: ibi ergo omnis populus se colliget, ita ut nec aperiri [5] possit. Episcopo autem cathedra ponitur ante Cruce: et de sexta usque ad nona aliud nichil fit, nisi leguntur lectiones sic: id est ita legitur; primum de psalmis ubicumque de passione dixit: legitur et de apostolo sive de epistolis apostolorum, vel de actionibus, ubicumque de passione Domini dixerunt, nec non et de evangeliis leguntur loca, ubi patitur: item legitur de prophetis, ubi passurum Dominum dixerunt: item legitur de evangeliis, ubi passionem dicit. Ac sic ab hora sexta usque ad horam nonam semper sic leguntur lectiones, aut dicuntur ymni, ut ostendatur omni populo, quia quicquid dixerunt prophetae futurum de passione Domini, ostendatur tam per evangelia quam etiam per apostolorum scripturas factum esse. Et sic per illas tres horas docetur populus omnis nichil factum esse,

[1] Anulum Salomonis et cornu regium a Vespasiano Romam allata esse una cum manubiis templi iudaici non sine quadam causa suspicor, postea a Constantino vel a Constantio ecclesiae Golgothae concessa. Conpertum enim est eiusdem templi vasa Romae ad extremum usque tempus servata esse, quae Gensericus Vandalorum rex rapuit et in Africam asportavit (Procop. Bell. Vandal. l. II, c. 9). Saeculo sexto de utroque mentio adhuc fit a peregrinantibus per loca sancta. Breviar de Hier: « Ubi (in cubiculo Crucis) est illud cornu, quo David unctus est et Salomon, et ille anulus ibidem, unde Salomon sigillavit sermones, et est de electro ». Cf. Theodosium, § 3.

[2] Lauda monachi diligentiam, qui archetypi scripturam sive evanidam sive lacera charta deperditam indicavit, uno et altero hiatu, versum interrumpens. Scripserat enim *secunda feria*, sed vocem *feria* deinde expunxit. Parum deest: describitur autem adoratio crucis a singulis peracta, quae propter populi multitudinem a secunda hora diei ad horam usque sextam protrahebatur.

[3] Ostium erat argenteum, ut ex Breviario: « Habet hostium argenteum, ubi fuit crux Domini exposita ».

[4] Atrium (quin immo tria atria) et porticus, quae duplici ordine atrium exornabant, ab Eusebio perbelle delineantur: omnia enim magnificentissime Constantinus perfecerat.

[5] Quoniam sacer Calvariae monticulus erat cancellis argenteis circumdatus ac septus, intellige ostia prae multitudine ibi collecta aperiri non potuisse.

quod non prius dictum sit, et nichil dictum esse[1] quod non totum completum sit. | Semper autem interponuntur orationes, quae orationes et ipsae aptae diei sunt. Ad singulas autem lectiones et orationes tantus affectus et gemitus totius populi est, ut mirum sit: nam nullus est neque maior neque minor, qui in illa die illis tribus horis tantum ploret, quantum nec existimari potest, Dominum pro nobis ea passum fuisse. Post hoc cum ceperit se iam hora nona facere, legitur iam ille locus de evangelio cata Iohannem, ubi reddidit spiritum: quo lecto, iam fit oratio et missa. At ubi autem missa facta fuerit de ante Cruce, statim omnia[2] in ecclesia maiore ad Martyrium aguntur ea, quae per ipsa septimana de hora nona, qua ad Martyrium convenitur, consueverunt agi usque ad sero per ipsa septimana. Missa autem facta de Martyrium venitur ad Anastase; et ibi cum ventum fuerit, legitur ille locus de evangelio, ubi petit corpus Domini Ioseph a Pilato, *et* ponet illud in sepulcro novo. Hoc autem lecto, fit oratio, benedicuntur cathecumini, sic fit missa[3]. Ipsa autem die non mittitur vox, ut pervigiletur ad Anastase, quoniam scit populum fatigatum esse: sed consuetudo est, ut pervigiletur ibi. Ac sic qui vult de populo, immo qui possunt, vigilant: qui autem non possunt, non vigilant ibi usque in mane: clerici autem vigilant ibi, id est quia ut fortiores sunt, aut iuveniores[4]: et tota nocte dicuntur ibi ymni et antiphonae usque ad mane. Maxima autem turba pervigilant, alii de sera, alii de media nocte, qui ut possunt.

Sabbato autem alia die iuxta consuetudinem fit ad tertia: item fit ad sexta: ad nonam autem iam non fit sabbato, sed parantur vigiliae paschales in ecclesia maiore, id est in Martyrium. Vigiliae autem paschales sic fiunt, quemadmodum ad nos; hoc solum hic amplius fit, quod infantes, cum baptidiati fuerint, et vestiti quemadmodum exient de fonte[5], simul cum episcopo primum ad Anastase ducuntur. Intrat episcopus intro cancellos Anastasis:

[1] Cod. *esset.* — [2] Cod. *omnes.*

[3] Nota tres conventus vespertinos celebrari feria sexta in Parasceve, unum ante Crucem, alterum in ecclesia Martyrii, tertium in Anastase.

[4] Clerici ab ipso iuventutis flore ecclesiae serviendae addicebantur.

[5] Neophyti omnes appellabantur infantes, propterea quod in novam vitam renascebantur. (S. Ioannes in epist. I, c. 2, v. 14): « Scribo vobis, infantes, quoniam cognovistis

dicitur unus ymnus; et sic facit orationem episcopus pro eis, et sic venit ad ecclesiam maiorem cum eis. Ubi iuxta consuetudinem omnis populus vigilat: aguntur ibi quae consuetudinis est etiam et aput nos [1], et facta oblatione fit missa. Et post facta missa vigiliarum in ecclesia maiore, statim cum ymnis venitur ad Anastase: et ibi denuo legitur ille locus evangelii resurrectionis. Fit oratio; et denuo ibi offeret episcopus; sed totum ad momentum [2] fit propter populum, ne diutius tardetur, et sic iam dimittetur populus. Ea autem hora fit missa vigiliarum ipsa die, qua hora et aput nos.

Sero autem illi dies paschales sic attenduntur, quemadmodum et ad nos: et ordine suo fiunt missae per octo dies paschales, sicut et ubique fit per pascha usque ad octavas. Hic autem ipse ornatus est, et ipsa compositio, et per octo dies paschae, quae et per epiphania, tam in ecclesia maiore, quam ad Anastase, aut ad Crucem, vel | in Eleona, sed et in Bethleem, nec non etiam in Lazariu, vel ubique, quia dies paschales sunt. Proceditur autem ipsa die dominica prima in ecclesia maiore, id est ad Martyrium: et secunda feria, et tertia feria, ubi ita tamen, ut semper, missa facta de Martyrio, ad Anastase veniatur cum ymnis. Quarta feria autem in Eleona proceditur: quinta feria ad Anastase: sexta feria in Syon: sabbato ante Cruce: dominica autem die, id est octavis, denuo in ecclesia maiore, id est ad Martyrium. Ipsis autem octo diebus paschalibus cotidie post prandium episcopus cum omni

69

Patrem ». Sacro fonte exeuntes vestes albas induebant, ecclesiam mox subibant praeeunte episcopo. S. Paulinus ep. 21 ad Severum:

« Inde parens sacro ducit de fonte Sacerdos
Infantes niveos corpore, corde, habitu ».

Solemnis ecclesiae mos fuit sabbato sancto in vigilia Paschae resurrectionis neophytos baptizare, ut intelligeretur eos cum Christo a morte ad immortalem vitam resurgere. De baptisterio prope Anastasim loquitur Itinerarium Burdigalense: « Iussu imperatoris basilica facta est, id est, dominicum mirae pulchritudinis, habens ad latus exceptoria, unde aqua levatur, et balneum a tergo, ubi infantes (videlicet neophyti) lavantur ». Baptisterio adiunctum erat vestibulum: s. Cyrill. Catech. I.

[1] Usque ad mediam noctem populus in ecclesia vigilabat, nam etiam in ordine romano legitur: « In vigilia Resurrectionis Domini ante mediam noctem non est dimittendus populus iuxta canonum sanctiones ». Et antea s. Hieronymus ad Laetam scripsit: « In die vigiliarum Paschae, ante noctis dimidium populos demittere non licet ».

[2] Festinanter fit.

clero et omnibus infantibus, id est qui baptidiati fuerint, et omnibus, qui aputactitae sunt viri ac feminae, nec non etiam et de plebe, quanti volunt, in Eleona ascendent. Dicuntur ymni, fiunt orationes, tam in ecclesia, quae in Eleona est, in qua [1] est spelunca, in qua docebat Iesus discipulos: tam etiam in Imbomon, id est in eo loco, de quo Dominus ascendit in caelis. Et posteaquam dicti fuerint psalmi, et oratio facta fuerit, inde usque ad Anastase cum ymnis descenditur hora lucernae: hoc per totos octo dies fit. Sane dominica die per pascha post missa lucernarii, id est de Anastase, omnis populus episcopum cum ymnis in Syon ducet. Ubi cum ventum fuerit, dicuntur ymni apti diei et loco: fit oratio, et legitur ille locus de evangelio, ubi eadem die Dominus in eodem loco, ubi ipsa ecclesia nunc in Syon est, clausis ostiis, ingressus est discipulis: id est quando tunc unus ex discipulis ibi [2] non erat, id est Thomas, qua reversus est, et dicentibus ei aliis apostolis, quia Dominum vidissent, ille dixit: « Non credo, nisi videro ». Hoc lecto, fit denuo oratio: benedicuntur cathecumini, item fideles: et revertuntur unusquisque ad domum suam sera, hora forsitan noctis secunda.

Item octavis paschae, id est die dominica, statim post sexta omnis populus cum episcopo ad Eleona ascendit; primum in ecclesia, quae ibi est, aliquandiu sedetur: dicuntur ymni, dicuntur antiphonae aptae diei et loco; fiunt orationes similiter aptae diei et loco. Denuo inde cum ymnis itur in Imbomon susu similiter, et ibi ea aguntur, quae et illic: et cum ceperit hora esse, iam omnis populus et omnes aputactitae deducunt episcopum cum ymnis usque ad Anastase. Ea autem hora pervenitur ad Anastase, qua lucernarium fieri solet. Fit ergo lucernarium tam ad Anastase, quam ad Crucem: et inde omnis populus usque ad unum cum ymnis ducunt episcopum usque ad Syon. Ubi cum ventum fuerit, similiter dicuntur ymni apti loco et diei: legitur denuo et ille locus de evangelio, ubi octavis paschae ingressus est Dominus, ubi erant discipuli, et arguet Thomam, quare incredulus fuisset. Et tunc omnis ipsa lectio

[1] Super v. *in qua* scriptus est ex contrario nexus duarum litterarum uncialium, PE, duobus punctis superpositis, quae litterae initiales sunt vocabuli « Peregrinatio ».
[2] Cod. *ubi.*

perlegitur: postmodum fit oratio: benedictis (*tam*) cathecuminis quam fidelibus, iuxta consuetudinem revertuntur unusquisque ad domum suam, similiter ut die dominica paschae, hora noctis secunda.

A pascha autem usque ad quinquagesima, id est pentecosten, hic penitus nemo ieiunat, nec ipsi aputactitae qui sunt. Nam semper ipsos dies sicut toto anno, ita ad Anastase, de pullo primo usque ad mane consuetudinaria aguntur: | similiter et ad sexta 70 et ad lucernare. Dominicis autem diebus semper in Martyrio, id est in ecclesia maiore, proceditur iuxta consuetudinem; et inde itur ad Anastase cum ymnis. Quarta feria autem et sexta feria, quoniam ipsis diebus penitus nemo ieiunat, in Syon proceditur sed mane: fit missa ordine suo.

Die eadem quadragesimarum post pascha, idest quinta feria [1], pridie omnes post sexta, id est quarta feria, in Bethleem vadunt propter vigilias celebrandas. Fiunt autem vigiliae in ecclesia in Bethleem, in qua ecclesia spelunca est, ubi natus est Dominus [2]. Alia die autem, id est quinta feria quadragesimarum, celebratur missa ordine suo, ita ut et presbyteri et episcopus praedicent, dicentes apte diei et loco: et postmodum sera revertuntur unusquisque in Ierusolima.

Quinquagesimarum autem die, id est dominica, qua die maximus labor est populo, aguntur omnia sic de pullo quidem primo iuxta consuetudinem: vigilatur in Anastase, ut legat episcopus lo-

[1] Festivitas Ascensionis Domini, quae colebatur die quadragesima post Pascha Resurrectionis: pridie, id est die Mercurii, post horam sextam Bethleem proficiscebantur ad vigilias celebrandas.

[2] Quia non erat locus in diversorio Maria et Ioseph in antrum, ubi praesepe inventum est, se receperunt. De spelunca, in qua natus est Iesus, testimonia sunt antiquissima ac probatissima. Iustinus m. in dialogo cum Triphone: « in specum quemdam vico eo proximum concessit (Ioseph) ». Origenes in Celsum, l. I, c. 51: « Intelligat et in Betlehem speluncam ostendi, ubi ille est natus, et in spelunca praesepe: quod utique et in illis locis pervulgatum est ». S. Hieronymus, qui eidem ecclesiae, ubi spelunca erat, praefuit, ita scribit de s. Paula: « Inde Bethlehem ingressa, et in specum Salvatoris introiens ». Antea ipse in epistola Paulae et Eustochii ad Marcellam: « Verum, ut ad villulam Christi et Mariae diversorium veniamus, quo sermone, qua voce, speluncam tibi possumus Salvatoris exponere? » Et subiicit: « Ecce in hoc parvo terrae foramine caelorum conditor natus est ». Antoninus m. cap. 29: « Et Bethlehem est locus splendidus: servi Dei multi. Ibi est spelunca, ubi natus est Dominus: in qua est praesepe ex auro et argento ornatum, et die noctuque luminaria ibi fiunt. Os vero speluncae ad ingrediendum angustum omnino ».

cum illum evangelii, qui semper dominica die legitur id est resurrectionem Domini: et postmodum sic ea aguntur in Anastase, quae consuetudinaria sunt, sicut toto anno. Cum autem mane factum fuerit, procedit omnis populus in ecclesia maiore, id est ad Martyrium: aguntur etiam omnia, quae consuetudinaria sunt agi: praedicant presbyteri, postmodum episcopus: aguntur omnia legitima, id est offertur iuxta consuetudinem, qua dominica die consuevit fieri; sed eadem adceleratur missa in Martyrium, ut ante hora tertia fiat. Quemadmodum enim missa facta fuerit ad Martyrium, omnis populus usque ad unum cum ymnis ducent episcopum in Syon: sed hora tertia plena in Syon sint. Ubi cum ventum fuerit, legitur ille locus de Actus apostolorum, ubi descendit spiritus, ut omnes linguae intellegerent, quae dicebantur: postmodum fit ordine suo missa. Nam presbyteri de hoc ipsud [1], quod lectum est (quia ipse est locus in Syon, alia modo ecclesia est, ubi quondam post passionem Domini collecta erat multitudo cum apostolis, qua hoc factum est, ut superius diximus) legunt [2] ibi de actibus apostolorum. Postmodum fit ordine suo missa: offertur et ibi etiam: ut dimittatur populus, mittit vocem archidiaconus, et dicet: Hodie statim post sexta omnes in Eleona parati simus Inbomon [3]. Revertitur ergo omnis populus unusquisque in domum suam resumere se, et statim post prandium ascenditur mons Oliveti id est in Eleona, unusquisque quomodo potest, ita ut nullus christianus remaneat in civitate, quoniam omnes vadent. Quemadmodum ergo subito [4] fuerit in monte Oliveti, id est in Eleona, primum itur in Imbomon, id est in eo loco, unde ascendit Dominus in caelis: et ibi sedet episcopus, et presbyteri, sedet omnis populus: leguntur ibi lectiones, dicuntur interposite ymni, dicuntur et antiphonae aptae diei ipsi et loco; orationes
71 etiam, quae interponuntur, | semper tales pronuntiationes habent, ut et diei et loco conveniunt: legitur etiam et ille locus de evan-

[1] Ecclesia Sion, quae primo erat domus s. Marci, pristinam et apostolicam formam servaverat, nam Romanos ei, cum sub Tito urbs eversa est, peperisse Epiphanius tradit (De Ponderib., c. 14). Quo tempore Cyrillus Catechesim sextam exposuit, immutata nondum esse videtur: verum paulo post in aliam ecclesiam conversa est, ut ex his verbis noscere licet: « alia modo ecclesia est ». Magnam basilicam factam esse in Breviario hierosolymitano legimus, matremque omnium ecclesiarum Theodosius (de l. s. cap. 6) non immerito appellat.

[2] Cod. *legi*. — [3] Sic cod. — [4] Id est: *subitum*.

gelio, ubi dicit de ascensu Domini: legitur et denuo de actus apostolorum, ubi dicit de ascensu Domini in caelis post resurrectionem. Cum autem hoc factum fuerit, benedicuntur cathecumini, sic fideles; et hora iam nona descenditur inde, et cum ymnis itur ad illam ecclesiam, qua*e* et ipsa in Eleona est, id est in qua spelunca sedens docebat Dominus apostolos. Ibi autem cum ventum fuerit, iam est hora plus decima: fit ibi lucernare, fit oratio, benedicuntur cathecumini, et sic fideles etiam. Inde descenditur cum ymnis omnis populus usque ad unum toti cum episcopo, ymnos dicentes vel antiphonas aptas diei ipsi: sic venitur lente et lente usque ad Martyrium. Cum autem pervenitur ad portam civitatis, iam nox est, et occurrent candel*ae* ecclesiasticae vel ducent*ae* propter populo: de porta autem, quoniam satis est usque ad ecclesia maiore, id est ad Martyrium, porro hora noctis forsitan secunda pervenitur; quia lente et lente itur totum, pro populo ne fatigentur pedibus. Et apertis balvis maioribus, quae sunt de quintana parte [1], omnis populus intrat in Martyrium cum ymnis et episcopo. Ingressi autem in ecclesia dicuntur ymni: fit oratio: benedicuntur cathecumini, sic fideles: et inde denuo cum ymnis itur ad Anastase. Similiter ad Anastase cum ventum fuerit, dicuntur ymni seu antiphonae: fit oratio: benedicuntur cathecumini, sic fideles: similiter fiet ad Crucem. Et denuo inde omnis populus christianus usque ad unum cum ymnis ducunt episcopum usque ad Syon. Ubi cum ventum fuerit, leguntur lectiones aptae: dicuntur psalmi vel antiphonae: fit oratio: benedicuntur cathecumini, et sic fideles, et fit missa. Missa autem facta accedunt omnes ad manum episcopi, et sic revertuntur unusquisque ad domum suam hora noctis forsitan media. Ac sic ergo maximus labor in ea die suffertur: quoniam de pullo primo vigilatum est ad Anastase, et inde per tota die nunquam cessatum est; et sic omnia, quae celebrantur protrahuntur, ut nocte media post missa, quae facta fuerit in Syon, omnes ad domos suas revertantur.

[1] Quum atrium ante Martyrii basilicam duplici ordine porticuum constaret, via publica adiacens lateri atrii et basilicae appellabatur quintana ad similitudinem platearum: nam Isidorus, Orig. l. XV, c. 2, haec scribit: « Quintana pars plateae quinta est: qua carpentum progredi potest ». Portae ecclesiae, quae hanc viam prospiciebant, populo devote advenienti aperiebantur.

Iam autem de alia die quinquagesimarum omnes ieiunant iuxta consuetudinem sicut toto anno, qui prout potest, excepta die sabbati et dominica, qua nunquam ieiunatur in hisdem locis. Etiam postmodum ceteris diebus ita singula aguntur ut toto anno; id est semper de pullo primo ad Anastase vigiletur. Nam si dominica dies est, primum leget de pullo primo episcopus evangelium iuxta consuetudinem intro Anastase locum resurrectionis Domini, qui semper dominica die legitur [1]: et postmodum ymni seu antiphonae usque ad lucem dicuntur in Anastase. Si autem dominica dies non est, tantum quod ymni vel antiphonae similiter de pullo primo usque ad lucem dicuntur in Anastase. Aputactitae omnes vadent: de plebe autem, qui quomodo possunt, 72 vadent: clerici autem | cotidie vicibus: vadent clerici autem de pullo primo, episcopus autem albescente vadet semper, ut missa fiat matutina cum omnibus clericis, excepta dominica die: quia necesse est illum de pullo primo ire, ut evangelium legat in Anastase. Denuo ad horam sextam aguntur, quae consuetudinaria sunt in Anastase; similiter et ad nona: similiter et ad lucernare iuxta consuetudinem, quam consuevit toto anno fieri. Quarta autem et sexta feria semper nona in Syon fit iuxta consuetudinem.

Et illud etiam scribere debui, quemadmodum docentur hi, qui baptidiantur per pascha. Nam qui dat nomen suum, ante diem quadragesimarum dat, et omnium nomina annotat presbyter [2]: hoc est ante illas octo septimanas, quibus dixi hic attendi quadragesima. Cum autem annotaverit omnium nomina presbyter, postmodum alia die de quadragesimis, id est qua inchoantur octo ebdomadae, ponitur episcopo cathedra media ecclesia maiore [3], id

[1] Traditione profecto apostolica christiani diem dominicum peragere consueverunt, commemorantes resurrectionem Domini. S. Ignat. Epist. ad Magnesianos tradit: « Dominicum diem omnis amans Christi festum celebret, diem resurrectionis regalem ». S. Augustin. serm. 169 de Verb. Dom. « Domini resuscitatio conservavit nobis diem dominicum, qui vocatur dominicus, quia eo die Dominus resurrexit ». Inter haereticos (saec. secundo) Ebionaei similiter dominicam observabant, teste Eusebio (Hist. l. III, c. 27): « Diebus vero dominicis eadem, quae nos, in memoriam resurrectionis Domini peragunt ».

[2] Qui baptismum accipere et Christiani fieri volebant, sua nomina dabant. S. Cyrill. Procatechesis: « Hactenus nomina dedistis: haec vobis ad militiam vocatio ».

[3] Hanc cathedram in ecclesia maiore in medio locatam non eandem fuisse arbitramur, quae Iacobi apostoli dicebatur, servata in Sion et summopere culta in ecclesia hierosolymitana. Vide Euseb. l. VII, cap. I, et Chrysost. Hom. de duodecim apostolis.

est ad Martyrium: sedent hinc et inde presbyteri in cathedris [1], et stant clerici omnes: et sic adducuntur unus et unus conpetens [2]: si viri sunt cum patribus suis veniunt: si autem feminae cum matribus suis. Et sic singulariter interrogat episcopus vicinos eius, qui intravit, dicens: si bonae vitae est hic, si parentibus deferet, si ebriacus non est aut vanus, et singula vitia, quae sunt tamen graviora in homine, requiret. Ut si probaverit sine reprehensione esse de his omnibus, quibus requisivit praesentibus testibus, annotat ipse manu sua nomen illius [3]. Si autem in aliquo accusatur, iubet illum foras exire, dicens: emendet se, et cum emendaverit se, tunc accedet ad lavacrum [4]. Sic de viris, sic de mulieribus requirens dicit. Si quis autem peregrinus est, nisi testimonia habuerit qui eum noverint, non tam facile accedet ad baptismum.

Hoc autem, dominae sorores, ne existimaretis sine ratione fieri scribere debui [5]. Consuetudo est enim hic talis, ut qui accedunt ad baptismum per ipsos dies quadraginta, quibus ieiunatur, primum mature a clericis exorcizentur [6], mox missa facta fuerit de Anastase matutina. Et statim ponitur cathedra episcopo ad Martyrium in ecclesia maiore [7], et sedent omnes in giro prope episcopo, qui baptidiandi sunt, tam viri quam mulieres, stant loco

[1] Cathedras dicit sedes presbyterorum, qui hinc inde ad latus episcopi sedebant, quoniam illae secundi throni (δευτέροι θρόνοι) in sacro ordine appellabantur.

[2] Eo tempore competentes et subscripti dicebantur, qui baptismum petentes nomen suum dederant. S. August. De cura pro mortuis cap. 12: « Dedit nomen inter alios competentes, pariter cum plurimis incognitus nobis ».

[3] Greg. Nyss. Adlocutio ad Competentes: « Date mihi nomina, ut ego ea imprimam libris sensibilibus, et scribam atramento ».

[4] Rem confirmat s. Cyrillus in sua Procatechesi: « Egredere potius nunc opportune, et ingredere cras opportunissime ».

[5] Quorsum de catechumenis baptizandis scribere debuit? quid ei rationis, quid officii ad scribendum? Non una quidem disciplina, ut compertum est, in ecclesia universa tunc viguit, ita ut accurata descriptio ritus, quo hierosolymitana inter ceteras antiquissima utebatur, valde opportuna hoc loco visa sit.

[6] Notissimum est clericos munus obisse exorcizandi catechumenos ante baptismum: sed ignotum, quod in ecclesia hierosolymitana per singulos quadragesimae dies prima luce competentes exorcizarentur.

[7] Si quando non in ecclesia Martyrii sed in Anastase catecheses fierent, episcopus ipse fideles monebat. S. Cyrill. Catech. 18: « Post sanctam Paschatis diem.... Statim post synaxim in sanctum Resurrectionis locum ingredientes alias, Deo volente, catecheses audietis ». Nam s. Cyrillus ipse suas catecheses habuit in Golgothae, non in Resurrectionis ecclesia. Catech. XIII, c. 39.

etiam patres vel matres, nec non etiam qui volunt audire de plebe, omnes intrant et sedent, sed fideles. Cathecuminus autem ibi non intrat[1], tunc qua episcopus docet illos legem. Id est sic inchoans a genese per illos dies quadraginta percurret omnes scripturas[2], primum exponens carnaliter[3], et sic illud solvens[4] spiritualiter. Nec non etiam et de resurrectione, similiter et de fide omnia docentur per illos dies[5]: hoc autem cathecisis appellatur. Etiam quando completae fuerint septimanae quinque, a quo docentur, tunc accipient simbolum[6]: cuius simboli rationem, similiter sicut omnium scripturarum ratione exponet eis, singulorum sermonum primum | carnaliter, et sic spiritualiter, ita et simbolum exponet. Ac sic est, ut in hisdem locis omnes fideles sequantur scripturas, quando leguntur in ecclesia, quia omnes docentur per illos dies quadraginta, id est ab hora prima usque ad horam tertiam, quoniam per tres horas fit cathecisis. Deus autem scit, dominae sorores, quoniam maiores voces sunt fidelium, qui ad audiendum intrant in cathecisen, ad ea quae dicuntur vel exponuntur per episcopum, quam quando sedet, et praedicat in ecclesia ad singula, quae taliter exponuntur. Missa autem facta cathecisis[7] hora iam tertia, statim inde cum ymnis ducitur episcopus ad Anastase, et fit missa ad tertia: ac sic tribus horis docentur ad die*m* per septimanas septem. Octava enim septimana quadragesimarum, id est quae appellatur septimana maior, iam vacat eos doceri, ut impleantur ea, quae superius sunt.

73

[1] Catechumenus, qui non competens, qui nondum erat ad baptismum electus et candidatus.

[2] Idem nos docet s. Hieronymus, Epist. LXI ad Pammachium: « Consuetudo autem apud nos (Palestinae) istiusmodi est, ut iis, qui baptizandi sunt, per quadraginta dies publice tradamus sanctam et adorandam Trinitatem ».

[3] Carnaliter, ad litteram, id est sensu historico.

[4] Cod. prius *solvet*, deinde em. *solvens*.

[5] S. Cyrill. Procath.: « Audire oportet de Deo vivente, audire opus est de Christo, audire necesse est de resurrectione ».

[6] Quale symbolum? non Nicaenum, sed Hierosolymitanum; nam saeculo quarto non omnes ecclesiae orientales, inter quas hierosolymitana, Nicaenum adhibuerunt (Lupi, Chr. Scholia in Symb. Nic. cap. IV et V). De quo symbolo eruditissime disseruit Touttée in s. Cyrilli opera p. 79 et seqq. Competentes symbolum accipiebant ex ore episcopi, memoriaeque mandabant. S. Cyrillus in procatechesi et in catechesibus haec monet, quorum meminit et s. Augustinus: « Accipite symbolum, et cum acceperitis in cordibus scribite. Symbolum nemo scribit, ut legi possit; sed ad recensendum, ne forte deleat oblivio, quod tradidit diligentia, sit vobis codex vestra memoria ».

[7] Id est completa catechesi et dimissis cathecumenis hora tertia.

Cum autem iam transierint septem septimanae, superat illa una septimana paschalis, quam hic appellant septimana maior. Iam tunc venit episcopus mane in ecclesia maiore ad Martyrium, retro in absida post altarium ponitur cathedra episcopo, et ibi unus et unus vadet, viri cum patre suo, aut mulier cum matre sua, et reddet simbolum episcopo [1]. Reddito autem simbolo episcopo, alloquitur omnes episcopus, et dicet: Per istas septem septimanas legem omnem edocti estis scripturarum: nec non etiam de fide audistis: audistis etiam et de resurrectione carnis, sed et singuli omnem rationem, ut potuistis, tamen adhuc cathecumini, audire; verba [2] autem, quae sunt mysterii altioris, id est ipsius baptismi, qui adhuc cathecumini audire non potestis: et ne extimetis aliquid sine ratione fieri, cum in nomine Dei baptidiati fueritis, per octo dies paschales, post missa facta de ecclesia, in Anastase audietis: qui adhuc cathecumini estis, misteria Dei secretiora dici vobis non possunt [3].

Post autem venerint dies paschae, per illos octo dies, id est a pascha usque ad octavas, quemadmodum missa facta fuerit de ecclesia, et itur cum ymnis ad Anastase, mox fit oratio, benedicuntur fideles, et stat episcopus incumbens in cancello interiore, qui est in spelunca Anastasis, et exponet omnia, quae aguntur in baptismo [4]. Illa enim hora cathecuminus nullus accedet ad Anastase: tantum neofiti et fideles, qui volunt audire misteria, in Anastase intrant: clauduntur autem ostia, ne qui cathecuminus se dirigat. Disputante autem episcopo singula et narrante, tantae voces sunt collaudantium, ut porro foras ecclesia audiantur voces eorum [5]. Vere enim ita misteria omnia absolvent, ut nullus non possit commoveri ad ea, quae audit sic exponi. Et quoniam in

[1] Recitatio symboli quod catechumeni reddebant episcopo, fiebat mane diei Palmarum: sed ad illud tradendum feriam quintam ante Pascha indixerunt Concil. Laodic. can. 46 et Trullanum can. 78; sabbatum paschale ecclesia Romana (Sacr. Rom. eccl. l. I, n. 42).

[2] Cod. *verbum*.

[3] Viget pervetusta arcani disciplina, nefas esse sacra mysteria et sacramenta praesertim baptismi et eucharistiae ethnicis et catechumenis aperire.

[4] Hoc tempus designat s. Cyrillus (Catech. XXIII, cap. 33) ad neophytos de christianae fidei mysteriis erudiendos.

[5] S. Cyrillus populum, cuius plausu oratio eius excepta et interrupta erat, hisce admonet verbis (Catech. XIII) « Vide locum Golgothae.... Adclamas cum praeconio tamquam assentiens, vide ne aliquando in tempore persecutionis neges ».

ea provincia pars populi et graece [1] et siriste novit, pars etiam alia per se graece, aliqua etiam pars tantum siriste: itaque quoniam episcopus licet siriste noverit, tamen semper graece loquitur, et nunquam siriste [2]. Itaque ergo stat semper presbyter, qui, episcopo graece dicente, siriste interpretatur [3], ut omnes audiant, | quae exponuntur lectiones etiam, quaecumque in ecclesia leguntur: quia necesse est graece legi, semper stat, qui siriste interpretatur propter populum, ut semper discant. Sane quicumque hic latini sunt, id est qui nec siriste nec graece noverunt, ne contristentur; et ipsis exponit episcodus, quia sunt alii fratres et sorores graeci latini, qui latine exponunt eis. Illud autem hic ante omnia valde gratum fit, et valde memorabile, ut semper tam ymni quam antiphonae et lectiones, nec non etiam et orationes, quas dicet episcopus, tales pronuntiationes habeant, ut et diei, qui celebratur, et loco, in quo agitur, aptae et convenientes sunt semper.

Item dies enceniarum appellantur, quando sancta ecclesia, quae in Golgotha est, quam Martyrium vocant, consecrata est Deo: sed et sancta ecclesia, quae est ad Anastase, id est in eo loco, ubi Dominus resurrexit post passionem, ea die et ipsa consecrata est Deo [4]. Harum ergo ecclesiarum sanctarum encenia cum summo honore celebrantur: quoniam crux Domini inventa est ipsa die. Et ideo propter hoc ita ordinatum est, ut quando primum sanctac ecclesiae suprascriptae consecrabantur, ea dies esset, qua crux Domini fuerat inventa [5], ut simul omni laetitia eadem die celebra-

[1] Cod. *greci*.

[2] Saeculo quarto et multo antea lingua graeca ab ecclesia hierosolymitana adhibebatur in sacris. Graece scripta est liturgia s. Iacobi minoris, graece Cyrillus concionabatur, graece episcopi hierosolymitani scripserunt. Qua de re vide Renaudotium, de Liturgiis orientalium; Tillemontium, *Mémoires* t. I in s. Iacobo minore; Lamium, De eruditione Apostolorum, et alios.

[3] Cf. Epiphanium, Expositio fidei n. 21: ex his interpretibus, qui syra lingua graecas in ecclesiis lectiones exponebant, fuit s. Procopius martyr, cuius acta leguntur apud Ruinart.

[4] Festum Encaeniarum ecclesiarum hierosolymitanarum die decima tertia septembris quotannis recurrebat. Qua de re vide Valesium in notis ad Euseb. De vita Constantini l. IV, cap. 46. Adde etiam Kalendarium eccl. Syriacae: Septembris 13, Encaenia templi Hierusalem; 14 Exaltatio Crucis.

[5] Festum inventionis sanctae Crucis in ecclesia occidentali celebratur die tertia maii, cuius rei testis antiquior Beda non superest. Epistola enim Eusebii pontificis ad episcopos Campaniae et Tusciae de die crucis inventae apocrypha a viris doctissimis existimatur

rentur. Et hoc per scripturas sanctas invenitur, quod ea dies sit enceniarum, qua et sanctus Salomon, consummata domo Dei, quam *a*edificaverat, steterit ante altarium Dei et oraverit, sicut scriptum est in libris paralipomenon [1].

Hi ergo dies enceniarum cum venerint, octo diebus attenduntur [2]: nam ante plurimos dies incipiunt se undique colligere: ubi non solum monachorum vel actito de diversis provinciis, id est tam de Mesopotamia, vel Syria, vel de Egypto, aut Thebaida, ubi plurimi monazontes sunt, sed et de diversis omnibus locis vel provinciis; nullus est enim, qui non se eadem die in Ierusolima tendat ad tantam laetitiam et tam honorabiles dies: s*a*eculares autem tam viri quam feminae fideli animo propter diem sanctum similiter, sed et *de* omnibus provinciis isdem diebus Ierusolima *se* colligunt. Episcopi autem, quando parvi fuerint, hisdem diebus Ierusolima plus quadraginta aut quinquaginta sunt [3]; et cum illis veniunt multi clerici sui. Et quid plura? putat se maximum peccatum incurrisse, qui in hisdem diebus tantae sollemnitati inter non fuerit; si tamen nulla necessitas contraria fuerit, qu*a*e hominem a bono proposito retinet. His ergo diebus enceniarum ipse ornatus omnium ecclesiarum est, qui et per pascha vel per epi-

(Florentini, Vetustius Occid. eccl. Martyr. V nonas Maias): neque plurimi facienda sunt Kalendaria, quae, quamvis antiquitatem redolent, inter se tanta de re dissentire videntur. Quae quum Pagius, vir emunctae naris, animadvertisset, in eruditissimo commentario ad annales Baronii (ann. 335) haec subiunxit: « Dedicatio ecclesiae hierosolymitanae peracta idibus septembris, id est, die XIII septembris, ut docent Nicephorus l. VIII, c. 30, Typicum sancti Sabae, Menologium Graecorum, ac Sophronius de Exaltatione sanctae Crucis. Ecclesia tamen tam occidentalis quam orientalis festum exaltationis s. Crucis celebrat die XIV septembris, sive quia eo die Crux inventa, sive ob aliam rationem hactenus ignotam ». Traditio autem, quae XIV diem septembris statuit, fortissimis fulcitur argumentis. Nam praeter Peregrinam, quae id ipsum denuo asserit, habemus Andream Cretensem, quem doctissimus Gretserus producit in opere, De Cruce, l. I, cap. 62; et Theodosium (De terra sancta cap. 5): « Quando inventa est (Crux) ab Helena, matre Constantini, XVII kal. octobris, per septem dies in Hierusalem ad sanctum sepulcrum Domini missae celebrantur, et ipsa crux ostenditur ».

[1] Regum l. III, c. 8.

[2] Sozomenus septem non octo dies solemnitatem encaeniarum productam esse scribit (Hist. eccl. l. II, cap. 26): « Solemnem quotannis festivitatem admodum splendide hierosolymitana celebrat ecclesia: ideo ut baptismi quoque sacramenta eo die tradantur, et per continuos septem dies collectae fiant: multique ex omni fere terrarum orbe conveniunt, qui huius festivitatis tempore ad sacra loca publice occurrunt ».

[3] Congregata episcoporum frequentia ad encaenias recolendas occasionem praebuit, ut duo concilia Hierosolymis habita fuerint; unum anno 350 in causa s. Athanasii, alterum anno 518 pro unione ecclesiae grecae et latinae.

phania: et ita per singulos dies diversis locis sanctis proceditur, ut per pascha vel epiphania. Nam prima et secunda die in ecclesia maiore, quae appellatur Martyrium, proceditur. Item tertia die in Eleona, id est in ecclesia, quae est in ipso monte, a quo ascendit Dominus in caelis post passionem, intra qua ecclesia est spelunca illa, in qua docebat Dominus apostolos in monte oliveti. | Quarta autem die [1]. . . . .
. . . .

[1] *Quarta autem die,* tenuioribus litteris scriptum est ad indicandum sequentis quaternionis initium.

LE ORIGINI DEL CRISTIANESIMO E IL PENSIERO STOICO

(Continuazione: v. fasc. precedente pag. 11)

Capo IV.

L'idea di Dio, supremo postulato dell'ordine morale, considerata nel cristianesimo e nel pensiero stoico.

Cominciamo dal concetto razionale di Dio, che è il primo de' postulati di ogni morale dottrina. La ragione umana illuminata dal cristianesimo, come già si accennò, riconosce in Dio l'ente assoluto, atto puro e perfettissimo, che, per libera elezione di sua bontà infinita, chiama dal nulla all'essere l'universo, natura e uomo. E questo Dio creatore, sebbene per infinito eccesso trascenda il creato, pure da esso non è separato, come non è separato dall'effetto la causa, dal relativo l'assoluto, dal contingente il necessario, dall'esemplato l'esemplare, dal mezzo il fine.

Non è questo il Dio degli stoici. Essi comprendono sotto il nome di fisica ciò che Aristotele aveva trattato specialmente nella metafisica, ossia Dio e la natura. E la ragione è che, per loro, altra realtà non v'è, se non la corporea. Mantengono la distinzione di materia e di forza o causa, che ricorda quella aristotelica di materia e di forma; ma i due principî sono affatto inseparabili. La materia è principio passivo, la sostanza senza qualità e senza forma, inerte, immobile, capace, per altro, di ricevere ogni forma e ogni movimento. La forza o la causa è principio attivo, intrinsecato nel mondo, ossia è la ragione divina. Quindi i due caratteri speciali della filosofia stoica sono il materialismo e il panteismo. Materialismo; perchè Dio e l'anima non sono un immateriale *noo*, ma sostanze corporee, sebbene più alte e sottili. Panteismo; perchè il principio attivo è uno solo, ed è Dio, il fuoco artefice, l'etere che penetra per le parti dell'universo, e le pervade tutte, e tutte le anima, le sostenta, le governa e le abbella; è il logo e lo pneuma divino che circola per lo gran mare dell'essere, come il miele per le cellule del favo.

Da Dio, da questo fuoco artefice, non confondibile col fuoco distruttore, si partono, per la formazione del mondo, quelle ragioni seminali, le quali sono una graduale e organica distribuzione di una ragione seminale unica. L'anima è una parte staccata da questo fuoco, ossia da Dio; è una parziale manifestazione della grande anima del mondo, un momento della vita universale del cosmo. Così la nostra propria e individuale sostanza mutasi in apparenza fugace, e somiglia le spume del flutto che biancheggiano un tratto, e quindi si risolvono e sperdono nell'acqua marina onde sono generate. Sicchè il Dio di Platone, la forma pura di Aristotele, il Dio, che era pensiero di pensiero, nello stoicismo sparisce affatto; non v'è più traccia di trascendenza; e la immanenza è ristretta in un pretto e schietto materialismo panteistico.

Formato dalla forza architettonica del fuoco, il mondo è pur dal fuoco distrutto: l'epirosi, ereditata dalla fisica eraclitea, fa tornare il mondo in Dio. Torna e ne riesce; ed il ritorno o restituzione del mondo costituisce un ritmo, un periodo continuo, nel quale il fuoco opera, or come ragione seminale, or come epirosi [1].

Per la intima unione dei due principî costitutivi della universale natura, ossia della materia e della forza o causa o ragione divina, nasce quella parentela di tutte cose detta in Cicerone, *rerum consentiens conspirans continuata cognatio*. La quale non sarebbe possibile, se tutte esse non fossero contenute da un solo divino e continuato spirito [2]. È naturale dunque l'ammettere, che niente è migliore o più bello del mondo; niente di sopra o di fuori da esso; anzi niente può essere concepito come preferibile ad esso [3]. E veramente, privato Dio della esistenza separata e trascendente che l'Accademia e il Peripato gli attribuivano, congiunto indissolubilmente con la materia o natura che voglia dirsi, ei non può più realmente distinguersene; eccetto che la fantasia non sia chiamata a dare una realtà separata a quel sostrato, a quel non so che d'occulto e d'inesplicato, il quale in sentenza degli stoici è destinato, in unione con la materia, ad elevarsi per una serie continua di fatali trasformazioni sino alla forma divina della intelligenza,

[1] Veggasi Diogene Laerzio, *Op. cit.* lib. VII, c. 1, n. 134-156. Cicerone, *De Natura Deorum*, lib. I, c. 9, 14, 15; lib. II, c. 8-22, 46, vol. 13; *Tusculanarum Disputationum* lib. I, c. 9, 20, 28, vol. 13; *Academicorum Priorum* lib. II, c. 37, 41; *Academicorum Posteriorum* lib. I, c. 6, 7, 11, vol. 12. Plutarco, *De Placitis Philosophorum*, lib. I, c. 3, 5, 7; *De Communibus Noticiis adversus Stoicos*, p. 1075 e segg.; *De Stoicorum repugnantiis*, p. 1050 e segg., vol. 2. Stobeo, *Eclog. Physic.*, lib. I, c. 14, 20, 21, 24. 40.

[2] *De Natura Deorum*, lib. II, c. 7, 14, vol. 13.

[3] *De Natura Deorum*, lib. II, c. 14, 31, 45, 62, vol. 13; *De Finibus* etc. lib. III, c. 19, vol. 12.

della mente, della ragione che è tutt'uno: inutile e sterile astrazione, larva meschina di quella divinità sussistente, che il cristianesimo adora. Il mondo dunque è Dio, e Dio è il mondo. L'uno essendo l'altro, tanto vale l'uno quanto vale l'altro.

Per mezzo di tal concetto monistico dell'universo, gli stoici cercano di spiegare le religioni politeistiche del popolo, le cento e cento divinità della favola. Il Dio stoico, l'anima del mondo, il fuoco artista, è appunto Giove che si diffonde per tutti gli elementi della universale natura; ciascuno dei quali, contenendo una particella di divino, dà origine a un Dio diverso; come, per esempio, a Cibele quella particella di divino che penetra nella terra, a Nettuno quella che si spazia nel mare; e così di seguito. Pertanto è logico divinizzare anche ciò che serve a' bisogni dell'uomo, come il vino, il pane, l'acqua e somiglianti; perchè tutto quello che è utile all'uomo, rivela una efficienza divina. E similmente è logico divinizzare pure coloro che resero più segnalati servigî al genere umano, come Castore, Polluce, Esculapio, Libero, Romolo e tanti altri; perchè, sopravvanzando gli altri in virtù, mostrano di avere in sè più di divino che non ne abbiano gli altri. Nè finalmente vi è ragione di negare il culto a quelle astrazioni divinizzate, come sarebbe a dire la fede, la speranza, la mente, la virtù, la libertà, la concordia, la vittoria, i cui effetti sono così potenti, da non potersi spiegare senza ammettere in quelle una parte di divinità. Talchè gli Dei del paganesimo non sono altro fuorchè le diverse nature che compongono il mondo, e che un bel dì si perderanno di nuovo in Giove. Il quale, come dicemmo, ad epoche determinate tira in sua sostanza la materia che nella formazione delle cose gli serve come di sostrato, per poi cavarla di nuovo dalla sua essenza e iniziare un altro universo [1]. A proposito di che Plutarco celiando notava, che, stando a questa opinione degli stoici, Giove si nutrisce e conserva con la morte degli altri [2]. — Che più? Le leggende religiose più assurde e dagli stoici stessi avute in conto di empie favole, di fantasie poetiche, di puerili racconti, si giustificano e spiegano da essi come simboli dell'operare della natura, ossia di Dio. La mutilazione di Celo, la sconfitta di Saturno, la vittoria di Giove, la guerra de' Giganti, la nascita di Minerva e di Bacco, tutti questi miti che affliggevano gli uomini serî del paganesimo, e facevano sorridere gl' increduli, contengono ascosi veri. I racconti favolosi d'Orfeo, d'Esiodo, di Museo, d'Omero, racconti ai quali s'indignava Platone; le querele degli Dei dell' Olimpo, le ingiurie che a vicenda si scagliano, le lotte a cui trascendono, sembrano agli

[1] Diogene Laerzio, *Op. cit.*, lib. VII, c. I, n. 137.
[2] Plutarco, *De Communibus Noticiis adversus Stoicos*, p. 1061, vol. 2.

stoici tante ingegnose manifestazioni della universale natura e delle sue leggi. Financo la ineguaglianza delle gambe di Vulcano non manca di un senso profondo e recondito [1].

Il concetto del Dio stoico è dunque diametralmente opposto al concetto che di Dio ci dà il cristianesimo. E, che è ancor peggio, di fronte a quel concetto del Dio stoico, la vita morale dell'uomo addiviene una illusione o un inganno; i termini attinentisi all'idea del fine e a quella del dovere morale perdono il loro significato proprio e naturale. Data infatti una sostanza unica, ella è pur sempre e indivisamente quel che può e deve essere; e non vi è più intenti o fini da conseguire, perocchè gl'intenti e i fini impossibili non esistono; e i possibili sono già attuati *ab aeterno*, essendo il tempo stesso una serie infinita che determina quell'ente unico assoluto, e che insieme n'è compresa e determinata con le sue modalità diverse e innumerabili. Quindi è logicamente soppressa ogni idea di obbligazione morale, religiosa e sociale, e conseguentemente il meritare e il demeritare.

Nel proposito speciale della mia trattazione credo che, contro questo concetto monistico dell'universo, debba tornare validissimo il grido, a così chiamarlo, del senso comune, a cui è parso ognora un paradosso confondere e immedesimare le nostre debolezze, i nostri difetti, le nostre infermità e angustie, e più ancora le nostre delinquenze e perfidie, con l'Ente che di necessità possiede e fruisce la pienezza dell'essere, e vale a dire, ogni forma incontaminata di perfezione. Ed affermare che i delitti e le altre bruttezze morali sono apparenti, e risolvonsi in una mera insufficienza di essere, provoca la generale riprovazione degli animi onesti; senza dire che ciascuno è consapevole a sè medesimo della propria personalità; e che ella pensa, vuole ed opera non raramente il contrario di quanto si pensa, vuole ed opera da altri; e afferma assai volte con tenacità incrollabile quello che altri nega, e disdice con uguale perseveranza ciò che altri afferma, benchè si tratti di cosa identica in circostanze identiche. Il che basta a provare l'unità del nostro soggetto e la sua perfetta individualità. Vedesi dunque come il dovere morale ed ogni forma di panteismo intimamente si contraddicono. Gli stoici, come i panteisti di tutte le età, per l'ambizioso desiderio di cogliere la unità suprema d'ogni esistenza, assorbono il finito nell'infinito. E per altro verso, urtando

[1] Diogene Laerzio, *Op. cit.*, lib. VII, c. I, n. 147. Cicerone, *De Natura Deorum*, lib. I, c. 14-15; lib, II, c. 23-28, 66; lib. III, c. 24, vol. 13; *Academicorum Priorum* lib. II, c. 37, 41, vol. 12. Plutarco, *De Placitis Philosophorum*, lib. I, c. 7; *De Iside ed Osiride*, p. 367; *De Communibus Noticiis adversus Stoicos*, p. 1076; *De Oraculorum Defectu*, p. 426, vol. 2. Dione Crisostomo, *Oratio* 53, ediz. Teubner. Varrone presso S. Agostino, *De Civitate Dei*, lib. VII, c. 5, 6, 9, 28, vol. 41, ediz. Migne, *Series Latina*.

nelle conseguenze e nei paradossi immorali che ne discendono, si studiano di evitarli o anche di negarli risolutamente, sprecando in cotesta scherma ingratissima ingegno e fatica, e, peggio ancora, offendendo la logica, la coscienza e il comune intendimento degli uomini.

Il Meyer è di parere che, a giudicare del nesso tra la dottrina morale degli stoici e la loro teodicea, poco giovi indagare i sommi principî teocosmici del loro sistema: indagine per sè importantissima se vuolsi, ma che risguarda più la pura speculazione della mente che non la norma della condotta morale della vita. A dimostrare la religiosità dell'etica stoica, basta per lui il sapere che i seguaci del Portico riferirono a Dio attributi non solo fisici ma anche morali e la provvidenza, e mantennero la necessità del culto divino [1].

Io non vo' ora ricercare se dai documenti che ci restano, possa più o meno esattamente ricavarsi il nesso che la scienza morale degli stoici abbia con i sommi principî della loro fisica, nè se essi ne abbiano o no avuto consapevolezza: lo vedremo poi. Tengo prima di tutto ad affermare contro l'opinione del Meyer, che se nel sistema degli stoici gli attributi morali di Dio, la provvidenza, il culto religioso, sono da intendere, come pare, in un senso conforme ai sommi principî della loro fisica, la morale stoica ruina nella sua base. E qual valore può restare alla provvidenza, al culto e agli attributi morali di un Dio, il quale, secondo la legge imprescindibile e fatale della sua natura, non ha un'esistenza a sè, ma vive solo nella materia e per la materia? Or, negata una volta la provvidenza nel suo significato ovvio e naturale, la vita umana, a detta anche di Cicerone, è perturbata, si è in preda a grande confusione, viene negata ogni morale virtù e la santità e la religione, e con esse anche la fede e la società del genere umano e la eccellentissima virtù della giustizia [2]. — Che se poi vuol darsi agli enunciati concetti tutt'altra interpretazione, ossia un'interpretazione favorevole alla verità, e allora la morale stoica per un altro verso perde ogni efficacia. E qual efficacia può rimanere ad un sistema, le cui parti sarebbero così discordanti tra loro? ad un sistema che non mette nessuna logica connessione tra le conclusioni e i principî? Io, peraltro, non giungo a concepire come si possa parlare di fine supremo, di dovere morale, di sanzione, prescindendo da tale o talaltro concetto della divinità. Nè so vedere qual significato possano avere queste nozioni nella ipotesi, ad esempio, di un Dio, che non ha altra esi-

[1] *Commentatio in qua doctrina stoicorum ethica cum christiana comparatur*, pag. 119, 120, 128, Gottingen 1823.

[2] *De Natura Deorum*, lib. I, cap. 2, vol. 13.

stenza fuori o sopra di questo mondo materiale, nel quale e pel quale è destinato a svolgersi. Se v'è ramo del sapere umano che, a creder mio, non può distaccarsi dalla teodicea, questo è appunto la scienza morale. Ed ho fermo convincimento che tutti i sistemi morali del paganesimo, incluso lo stoicismo, non ebbero gran potenza incivilitrice; e talvolta riuscirono anche dannevoli al bene degli uomini e dei popoli, massimamente perchè poggiarono tutti, qual più qual meno, sopra principî religiosi falsi ed assurdi. E viceversa, se il cristianesimo operò efficacemente sui costumi e le morali abitudini degli uomini, e valse a migliorarli, il dovè unicamente alla verità e santità delle sue teologiche dottrine.

Ma veramente, non sono io solo a ragionare così. Questo, se n'eccettuate Seneca che, come vedremo tra poco, pare inclini all'opinione del Meyer, lo han riconosciuto gli stessi stoici. Valgano per tutti Crisippo e Catone. Del primo ci assicura Plutarco che avesse insegnato, nel libro *Degl' Iddî,* esser la fisica necessaria a farci discernere i beni dai mali, a indicarci ciò che è da fare e ciò che è da evitare [1]. Catone poi presso Cicerone, esposto che ha il morale sistema dei maestri della sua scuola, prende l'assunto di svolgere il nesso che quello ha con i sommi principî della loro fisica. Il suo discorso è così chiaro e persuasivo, che non saprei rifarlo meglio; però lo trascrivo testualmente: Alle virtù di cui si è già discorso, aggiungono gli stoici la dialettica e la fisica, le quali perciò sono elevate al grado di virtù. E per verità, la dialettica contiene la ragione perchè noi non assentissimo mai al falso, non fossimo sedotti da cavillosa probabilità, e potessimo custodire e difendere le dottrine apprese intorno ai beni e ai mali. Anche alla fisica non senza ragione è attribuito lo stesso onore, perchè chi vorrà vivere, dovrà vivere come affatto separato dal mondo e da ogni cura di esso. E niuno può portare retto giudizio dei beni e dei mali, non conoscendo ogni ragione della natura e della vita anche degli Dei, ignorando se l'umana natura è concorde con la natura universale, e qual senso abbiano le antiche massime dei sapienti, come ad esempio, obbedire al tempo, seguire Dio, conoscere sè stesso, evitare il troppo. Le quali cose tutte, senza la notizia importantissima della fisica, non si possono affatto intendere; sicchè solo questa notizia può insegnarci quanto valga la natura a mantenere le amicizie e gli altri vincoli sociali. Chi non si è data una spiegazione della natura, neppure può concepire la pietà verso gli Dei, nè quante grazie a loro si debbono [2]. — L'opinione del Meyer non poteva esser meglio e più eloquentemente confutata.

[1] *De Stoicorum Repugnantiis*, p. 1035, vol. 2.
[2] Cicerone, *De Finibus* etc. lib. III, c. 22, vol. 12.

Si è detto a lode di Seneca, che questi avesse parlato di Dio in una maniera affatto nuova; ma non è così. Non si vuol mica negare che nelle opere di lui non si leggano elevati e veri pensieri sopra questo o codesto attributo della divinità: e ci è grato l'affermarlo fin da ora, e ci sarà più grato il farlo notare sempre che ne avremo l'occasione. Ma, nel complesso, il Dio di lui non è molto diverso dal Dio degli stoici antichi. E, perchè allo scopo nostro importa l'accertare bene questo punto, ci si consentirà il fermarvici sopra alcun poco.

Sebbene il noto maestro di Nerone giudichi egregia la sentenza di Aristotile, che si debba usare la massima verecondia nel discorrere degli Dei [1]; e osservi opportunamente come non sia da maravigliare della nostra ignoranza circa taluni fenomeni della natura, quando ignoriamo Dio senza del quale nulla esiste, e il quale è di questo mondo la parte massima [2]; tuttavia egli ne ha lasciato sopra la esistenza e natura degl'Iddî tanto, che basta a farci conoscere il pensiero di lui sopra così grave argomento. Nelle *Naturali Quistioni* dichiara utile l'indagare se Dio nella produzione delle cose si formi egli stesso anche la materia, ovvero della materia si serva come di elemento già preesistente; se l'idea sopravvenga prima alla materia, ovvero la materia all'idea [3]; in altri termini, se anche la materia sia o no da Dio: indagine che egli enunzia solamente e non compie, ma che non solo è utile, come egli dice, ma di suprema importanza nella teodicea e in tutte le parti della filosofia. Non ostante la consapevolezza di tal momentosa quistione, Seneca in una delle sue lettere a Lucilio, accetta senza discussione la dottrina teocosmica dei suoi maestri, quale fu da noi testè esposta; cioè, esser due i principî primi e universali delle cose, la materia e Dio, o la forza o la causa che è lo stesso. L'uno principio passivo, l'altro principio attivo, formatore, dirigente, e però più prezioso e potente [4]. Ma da qui cominciano le dubbiezze. Seneca or ci rappresenta Dio come indipendente dalle leggi inerenti alla materia e superiore ad esse, ed or come ad esse soggetto. Così, per citare un esempio, Dio, in sentenza di lui, ha la virtù di vincere la mortalità intrinseca alla materia, e di rendere le nostre anime immortali nel senso che poi spiegheremo [5]. Al contrario, quando vuol salvare la provvidenza divina dall'accusa di mal distribuire i beni della vita, facendo soggiacere alla po-

[1] *Naturalium Quaestionum* lib. VIII, c. 30, vol. 5.
[2] *Naturalium Quaestionum* lib. VIII, c. 31, vol. 5.
[3] *Naturalium Quaestionum* lib. I, Praefatio, vol. 5.
[4] *Epist.* 65, vol. 3.
[5] *Epist.* 58, vol. 3.

vertà, alla mutilazione, alla morte precoce e a tanti altri danni gli uomini dabbene, osserva che ciò non dipende da Dio, ma sì dalla materia, le cui condizioni Dio non può punto mutare [1]. Qual sia poi la natura intima di questo supremo artefice, di questa suprema cagione e ragione delle cose, se un Dio onnipotente o una ragione incorporea fattrice di grandi opere, o uno spirito divino diffuso equabilmente per la universale natura, o un fato e una serie incommutabile di cause tra loro connesse; se al mondo presieda una mente ordinatrice o il caso e la cieca fortuna: tutto questo Seneca lo lascia irresoluto [2]. Anzi pare a lui che tali dubbî non possano influire sulla certezza delle leggi che debbono regolare la condotta della vita morale degli uomini [3].

Potrebbe sembrare a prima vista che nella teodicea di Seneca prevalga il concetto dualistico, e non è; chè in fondo la dualità anche qui si risolve in una materiale unità. Il sommo artefice anche qui rimane così indissolubilmente unito con la materia universale delle cose, da non potersene più separare; così la penetra, pervade e vivifica tutta, da costituire con essa una sola e identica cosa. Questo tutto dal quale siamo contenuti, per Seneca è una cosa sola, è Dio; e noi siamo i socî e le membra di lui [4]. Dio è in tutte cose, nella natura e nell'uomo, e più particolarmente nell'animo del sapiente. Il quale non solo è divino nel senso degli antichi stoici [5], in quanto cioè porta quasi Dio in sè stesso, ma è divino nel senso che non solo è pari ma in certo rispetto è superiore allo stesso Dio; perchè Dio è quel che è per necessità di sua natura, e il sapiente è quel che è per isforzo della sua libera volontà [6]. Un vincolo di cognazione stringe tutti gli uomini tra loro e con la universale natura, ossia con Dio [7]. Imperocchè tanto è dire Dio, quanto è dire natura, mondo, ragione e mente universale. Dio, in una parola, è l'unitutto [8]. Dopo di avere Seneca affermato che ogni cosa viene da Dio, si propone una difficoltà che altri potrebbe opporgli, dicendo che al contrario ogni cosa viene non da Dio ma da natura. Alla difficoltà egli risponde in questi precisi termini: Non intendi che, dicendo così, tu non fai altro se non mutare nome a Dio? E che altro è mai la natura, se non Dio stesso e la

[1] *De Providentia,* c. 5, vol. 2.
[2] *Consolatio ad Helviam,* c. 8, vol. 2.
[3] *Epist.* 16, vol. 3; *Epist.* 100, vol. 4.
[4] *Epist.* 92, vol. 4.
[5] Diogene Laerzio, *Op. cit.* lib. VII, c. 1, n. 119. Cicerone, *De Natura Deorum,* lib. II, c. 14, vol. 13; *Tusculanarum Disputationum* lib. I, c. 26-28, vol. 12. Stobeo, *Eclog. Ethic.* lib. II, c. 4.
[6] *Epist.* 73, 87, vol. 3.
[7] *Consolatio ad Helviam,* c. 9, vol. 2; *Epist.* 99, vol. 4.
[8] *Naturalium Quaestionum* lib. I, Praefatio; lib. II, c. 45, vol. 5.

ragione divina intrinsecata nel mondo e in tutte le sue parti? Quante volte il vorrai, potrai attribuirgli altri nomi ancora; e ben il chiamerai Giove Ottimo Massimo, Giove Tonante, e anche Giove Statore, non perchè, come gli storici raccontano, avesse rattenuto i Romani che dopo il voto preso, fuggivano vergognosamente davanti ai Sabini, ma perchè per benefizio di lui stanno tutte cose. Nè mentirai appellandolo fato, che non significa altro se non la serie immutabile delle cause di cui egli è la prima dalla quale le altre dipendono. Qualsivoglia nome che contrassegni una forza od una efficienza delle nature celesti, ben potrai adattarlo a Dio, e in senso proprio. Così pure tanti possono essere i nomi di Dio quanti sono i doni che egli ne largisce. I nostri credono lui esser Libero padre ed Ercole e Mercurio. Libero padre; perchè da lui si generano tutte le cose, essendo da lui primamente derivata ogni virtù seminale, la quale, unita col piacere, provvede alla propagazione della vita. Ercole; perchè la forza di lui è invitta, pronta a raccogliersi nel fuoco primitivo, quando avrà cessato dalle grandiose opere sue. Mercurio; perchè in lui è ragione, numero, ordine e scienza. Dovunque ti volgerai, lui vedrai venirti incontro; niente è privo di lui; egli riempie l'opera sua. Dunque, o ingratissimo tra i mortali, tu non dici nulla, quando ti affermi obbligato a natura e non a Dio; nè la natura è senza Dio, nè Dio senza la natura; tra l'uno e l'altra non v'è differenza di sorta, come non ve n'è punto tra Seneca e Anneo e Lucio. E chi si dicesse debitore di Seneca o di Anneo o di Lucio, cambierebbe il nome non il creditore. Che Dio il chiami natura, fato, fortuna, sono dunque tutti nomi dello stesso Dio, i quali esprimono il diverso esercizio della sua potestà. E la giustizia, la probità, la prudenza, la fortezza, la frugalità non sono forse tutti egualmente beni dell'unico animo? Epperò qualsivoglia di loro ti piaccia, è sempre l'animo che ti piace [1].

Son questi i principî fondamentali della teodicea di Seneca. Avevo dunque ben ragione io, quando affermavo che essi nella sostanza non differivano punto da quelli professati dagli stoici antichi. E ora aggiungo che essi sono comuni anche ad Epitetto [2] e a Marc'Aurelio [3]. Onde l'Havet stesso non potè disconfessare che Seneca, sebbene abbia creduto certamente in Dio, pure la sua fede è molto vaga; e l'oggetto di essa resta nella sua mente assai confuso e incerto [4]. I nostri lettori ricorderanno che, per l'Havet, Seneca è stato

[1] *De Beneficiis*, lib. IV, c. 7-8, vol. 2. Veggasi pure, *Naturalium Quaestionum* lib. II, c. 45; lib. III, c. 10; lib. VI. c. 16-18, vol. 5; *Fragm.* 122, ediz. Haase.

[2] Arriano, *Op. cit.* lib. I, c. 3, 9, 12, 14; lib. II, c. 8, 19; lib. III, c. 13.

[3] Marc'Aurelio, *Commentariorum* etc. lib. IV, § 23, 40; lib. V, § 8, 13, 24, lib. VII, § 9; lib. VIII, § 7; lib. X, § 6, 7; lib. XII, § 26, 30.

[4] *Le Christianisme et ses origines. — L'Hellénisme —* vol. 2, p. 277, ediz. cit.

uno dei maestri, alla cui scuola i Padri della Chiesa hanno imparato la scienza della vita spirituale! Bel maestro l'uno, e più bel critico davvero l'altro!

Se avessi a fare con avversarî men parziali, non crederei opportuno discutere per ultimo un'asserzione del Weygoldt [1]. Il recente scrittore tedesco della filosofia stoica, trova in Paolo le vestigia del concetto stoico della divinità, dacchè nel memorabile discorso che l'Apostolo delle genti tenne al consesso dei sapienti della Grecia raccolti nell'Areopago, annunziò che in Dio viviamo, ci muoviamo, e siamo; e che siamo altresì progenie di Dio, confermando tal verità col detto di alcuni poeti pagani, che vuolsi siano Arato e Cleante [2]. Poi, nella lettera ai Romani, scrisse che da Dio e per Dio e in Dio sono tutte le cose [3]; e nella prima ai Corinti, che Dio è tutto in tutti [4]. Se il Weygoldt nei testi citati vuole ad ogni costo scoprire le tracce del Dio stoico, può produrne ben altri ancora, chè ce ne sono a dovizia nelle Sacre Scritture. La ragione è chiara: in quei testi e in altri somiglianti si affermano principî quanto verissimi in sè, tanto ripugnanti alle dottrine teocosmiche della Stoa. Infatti, se l'universo intero Dio lo ha creato conforme alle idee archetipe della sua mente, se ei lo regge e mantiene nell'essere, se lo muove all'operare, e per vie diverse lo mena al fine che è lui stesso, non può, non deve dirsi che noi siamo progenie di Dio, e che ogni cosa è in lui, per lui e da lui? E questa verità non va poi applicata in singolar modo all'uomo? L'uomo, secondo i documenti cristiani, fu per atto della infinita bontà di Dio elevato ad un fine soprannaturale; e, perchè avesse potuto conseguire questo fine, fu arricchito di uno specialissimo aiuto divino. L'uomo, privato poi per sua colpa di tal dono soprannaturale, lo riebbe per le opere, i sacrifizî e la morte del Dio-Uomo. Essendo così intima, profonda e varia l'unione nostra con Dio, chi potrebbe giudicare esagerata la energica frase di Paolo, cioè, che in Dio viviamo, ci muoviamo e siamo? Chi potrebbe negare in tutte cose una viva e permanente efficienza divina, per quanto ne sia misteriosa la forma ossia il modo? Dunque non la immanenza di Dio nella universale creazione, ma la trascendenza assoluta di lui è invece il pnnto nel quale il Dio di Paolo Apostolo, il Dio del cristianesimo, differisce sostanzialmente dal Dio degli stoici e dei panteisti. Gli stoici e i panteisti di tutti i tempi fanno Dio così immanente nella natura, che fuori o sopra di essa non possa fruire una sussistenza propria e assoluta. Il cristianesimo, al

[1] *Die Philosophie der Stoa,* etc. p. 213-215.
[2] *Actor.* XVII, 28-29.
[3] *Ad Rom.* XI, 36.
[4] 1ª *Ad Cor.* XV, 28.

contrario, insegna solennemente e del continuo, che pure ammettendo ogni legamento, ogn'intimità possibile e immaginabile e anche inescogitabile tra l'universo e Dio, l'universo non può mai considerarsi come l'atto di Dio nel senso della identità perfetta fra esso atto e l'agente; noi non possiamo mai considerarci come i modi e le determinazioni della divina sostanza tanto da dirci consustanziali con lei. In qualunque grado supremo di unione della universale natura con Dio, interviene, e deve di necessità intervenire, fra quei due termini una distanza infinita di essenza e di perfezione. E basta leggere con animo spregiudicato i documenti cristiani, per convincersi che in questo e non in altro senso sono da intendere le relazioni che legano il creato a Dio. Eppoi lo ammette anche l'Hegel [1], la cui autorità potrebbe bastare ai nostri avversarî. Anzi, pare a me che la immanenza di Dio nella creazione non possa più spiegarsi, senza ammettere la trascendenza assoluta di lui. Imperocchè il mondo, non ostante la permanenza del divino in esso, si concepisce da noi pur sempre come un che contingente e relativo nel tutto e nelle parti; e il contingente e il relativo richiede, per logica necessità, l'atto di un'entità assoluta e necessaria che ne sia la ragione, la cagione e la finalità suprema.

È questo il concetto di Dio che dal cristianesimo fu instaurato. Concetto antico, ma non vieto: lo censurarono idealisti e materialisti, ma non fu confutato; perciocchè il finito e l'infinito, questi due termini, esso solo non li separa nè li confonde, ma distinguendo li accorda e li armonizza nell'unità della loro relazione. Un Dio che sia diviso dalla sua fattura è contraddizione. Un Dio che sia con essa immedesimato, è un'altra contraddizione, e anche peggiore della prima. Un Dio, che, mentre vive e impera presente e immanente nell'universale creazione, pur la trascende per infinito eccesso, ecco il Dio che avrà del misterioso, ma che non contraddice a nessun principio della ragione, e che anzi ai principî della ragione è il più conforme. E a questo Dio, che è puro spirito, il cristiano da secoli china riverente il capo, e lui adora in ispirito e verità [2].

[1] *Hegel's Werke.* — *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie.* — vol. 15, p. 87, Berlin 1844, 2ª ediz.

[2] *Joh.* IV, 23-24.

Capo V.

La libertà, altro postulato dell'ordine morale, considerata nel sistema stoico e nei documenti cristiani.

Un altro presupposto della moralità è l'affermazione del nostro libero arbitrio, ossia del potere che è in noi, di volere o disvolere, volere questo o codesto, volere, conforme o no all'ordine dei beni. I documenti cristiani non ci dànno un esame filosofico di questa dote delle nature intelligenti, non ne indagano la origine, la essenza, il modo; ma, in cambio, la presuppongono nell'uomo come un fatto primitivo della coscienza [1], come una condizione, senza della quale non avrebbe più ragione ogni maniera d'imputabilità, e il meritare o il demeritare [2]; e inoltre c'insegnano quale ne sia veramente l'uso e quale l'abuso [3]. Neanche gli stoici, per quanto ne sappiamo dai loro storici o dai loro scritti, ci han lasciato una trattazione scientifica della nostra libertà; ma, a leggerne le opere, nessun vero vi parrebbe a prima vista così di frequente e solennemente affermato, come la esistenza e l'efficacia della nostra libertà. E veramente, fu vanto della scuola stoica l'avere, con franca e nobile parola, annunziato al mondo civile, che la libertà o la servitù legale è un puro nome; che la libertà e la servitù vera non è già nelle esteriori condizioni dell'uomo, ma sì nella pratica della virtù o del vizio, nel dominio o nell'abbandono della ragione per rispetto agli appetiti e alle passioni disordinanti [4]. Sebbene anche qui si eccedesse per aver considerata la libertà come fine, mentre che è mezzo al conseguimento di quella perfezione e felicità a cui l'uomo si riconosce ordinato; e si eccedesse ancora col pretendere che la libertà nell'uomo potesse andare fino a sottrarlo da ogni maniera d'im-

[1] *Matth.* XI, 12; XIII, 37; XV, 11, 17-20; XIX, 17, 21. *Marc.* VII, 15-23. *1ª Ad Cor.* IX, 1; *2ª Ad Cor.* VIII, 10-12.

[2] *1ª Ad Cor.* III, 8; VII, 37. *Jac.* I, 12-27.

[3] *Joh.* VIII, 32-36. *1ª Ad Cor.* VI, 12; *2ª Ad Cor.* III, 17; *Ad Rom.* VI, 17; *Ad Gal.* IV, 31; V, 13. *Jac.* I, 25; II, 12. *1ª Petri*, II, 16; *2ª Petri*, II. 13-19.

[4] Diogene Laerzio, *Op. cit.*, lib. VII, c. 1, n. 121, 122. Cicerone, *De Finibus*, etc., lib. III, c. 22, vol. 12; *Paradoxa*, *Paradoxon* V, vol. 15. Seneca, *De Providentia*, c. 2; *De Ira*, lib. II, c. 12, vol. 1; *De Constantia Sapientis*, c. 19; *De Vita Beata*, c. 4, 5, 14, vol. 2; *Epist.* 8, 36, 37, 41, 51, 66, 75, 80, vol. 3; *Epist.* 90, vol. 4; *Naturalium Quaestionum*, lib. 3, Praefatio, vol. 5. Epitetto, *Manuale*, c. 1, 2, 9, 10, 14, 19; *Fragm.* 8, 9, 14, 114. Arriano, *Op. cit.*, lib. I, c. 12; lib. II, c. 1; lib. III, c. 1, 26; lib. IV, c. 1. Marco Aurelio, *Commentariorum* etc. lib. I, § 8; lib. II, § 9; lib. VI, § 3; lib. V, § 10, 29; lib. VIII, § 7, 28; lib. IX, § 7; lib. X, § 33.

pulso. Nondimeno meritarono bene della scienza e della civiltà adoperandosi con queste loro dottrine a rendere la giustizia legale più equa ed umana in molte occorrenze della vita sociale, e specialmente a mitigare la sorte infelice e durissima dei servi.

Ma lasciando ciò stare pel momento, chi scruti bene addentro il sistema stoico, s'avvedrà di leggieri che per più vie esso riesce alla negazione assoluta della nostra libertà. Infatti, fu comune e costante opinione degli stoici, che tutto nel mondo accada secondo leggi fatali e invariabili. Un vincolo causale e, che è più, ribadito dalla legge di un'assoluta necessità, stringe tutte le cose tra loro e tutte le annoda a una causa prima che si chiami, come meglio piaccia, Dio, natura, fato, necessità, fortuna. Sicchè ogni cosa nell' universo segue la legge di questo fato immanente in esso; ogni accadimento nel mondo è principio necessario di quello che deve seguirlo, ed è altresì la conseguenza necessaria di quelli che lo precedono; e tutta la vita cosmica compiesi con questo inflessibile rigore fine a che, percorso un dato ciclo, e scoccata l'ultima ora del grande anno, tutto sia assorbito in una generale combustione, per dar principio a nuova creazione, e finire poi di nuovo, e ricominciare ancora sotto la legge alternante di una morte e di un rinascimento universale. Per gli stoici antichi ce lo attestano Diogene Laerzio [1], Cicerone [2], Sesto Empirico [3], Plutarco [4], Stobeo [5], Aulo Gellio [6]. Crisippo, secondo Plutarco, paragonava il movimento del mondo a una specie di turbine che ne' suoi vorticosi giri involge tutti e singoli gli esseri della natura. E poichè il nesso tra le cause è certo, e rivela una mente ordinatrice, il fato è pur detto provvidenza. La quale veramente mira al tutt' insieme; e si estende agl' individui, solo in quanto essi sono in quello necessariamente compresi [7].

Quanto è poi a Seneca, egli talora si mostra dubbioso nell'affermare se il mondo sia regolato da una provvidenza ordinatrice, o dalle inesorabili leggi del fato, o anche dal caso e dalla fortuna [8]. Spesso discorre con eloquente verità di un Dio provvido che veglia efficacemente alla conservazione e alla

[1] *Op. cit.*, lib. VII, c. 1, n. 134, 135, 148-150.

[2] *De Natura Deorum*, lib. I, c. 8, 9, 14, 15, 55; lib. II, c. 29-66; *De Divinatione*, lib. I, c. 55, 56; e tutto l'opuscolo, *De Fato*.

[3] *Adversus Mathematicos*, lib. IX, c. 1.

[4] *De Stoicorum Repugnantiis*, p. 1050 e segg.; *De Communibus Noticiis adversus Stoicos*, p. 1075 e segg., vol. 2.

[5] *Eclogarum Physicarum* lib. I, c. 6.

[6] *Noctium Atticarum* lib. VI, c. 1, 2, ediz. Teubner.

[7] Cicerone, *De Natura Deorum*, lib. II, c. 30, 66; lib. III, c. 35, vol. 13.

[8] *Epist.* 16, vol. 3; *Epist.* 110, vol 4.

tutela del genere umano [1]; che spande i suoi benefizî sopra tutti gli uomini, buoni o cattivi, grati o ingrati che sieno [2]; che tutto vede [3]; che mira sempre al nostro meglio [4]; che ascolta le nostre preghiere [5]; che giudica le nostre azioni [6]; che a noi è maestro [7], amico [8] e padre [9]. Tuttavia, anche per lui, la provvidenza divina è pur sempre ristretta alla produzione prima delle cause e delle specie [10], e qualche rara volta mira agl'individui, ma in via straordinaria [11]. Al contrario, in molti altri luoghi delle sue opere ammette che tutto è sottoposto ad un fato inesorabile [12], e questo fato pare che ei lo sovraimponga allo stesso Dio [13]. D'ordinario poi lo identifica con Dio [14] o con la provvidenza [15] o con la natura o anche con la fortuna [16]; e insieme con la fortuna è qualificato come cieco, capriccioso, crudele, spietato, atroce, sordo ad ogni preghiera e ad ogni voto [17].

Anche Epitetto [18] e Marc'Aurelio [19] ammettono come dottrina indiscutibile l'esistenza del fato. Anzi, quest'ultimo la dà qual sentenza comune e popolare. Come da tutti i corpi, così egli, si compone il corpo del mondo, così da tutte le cause si compone una tal causa che è il fato. Ciò che io dico, anche gli idioti pienamente lo comprendono; poichè dicono: « Questo avvenne a colui, perchè doveva a colui avvenire, ed a colui era destinato [20] ».

Dunque, se per sentenza degli stoici una catena indissolubile e necessaria stringe nel mondo tutte le cose fra loro, e tutte le sospende a una causa

[1] *De Providentia*, c. 1, 2, 5, vol. 2; *De Beneficiis*, lib. I, c. 1; lib. IV, c. 25; lib. V, c. 18, 25; lib. VI, c. 23, vol. 2; *Epist.* 95, vol. 4.

[2] *De Beneficiis*, lib. IV, c. 28; lib. VII, c. 31, vol. 2.

[3] *Epist.* 83, vol. 3.

[4] *Epist.* 98, vol. 4.

[5] *De Beneficiis*, lib. IV, c. 4, vol. 2; *Epist.* 10, vol. 3.

[6] *De Vita Beata*, c. 20, vol. 1.

[7] *De Beneficiis*, lib. IV, c. 6, vol. 2.

[8] *Fragm.* 123, ediz. Haase.

[9] *De Beneficiis*, lib. II, c. 29; lib. IV, c. 8; *Epist.* 110, vol. 4.

[10] *Naturalium Quaestionum* lib. II, c. 46, vol. 5; *De Providentia*, c. 3, vol. 2.

[11] *Epist.* 95, vol. 4.

[12] *De Ira*, lib. II, c. 27, 29; lib. III, c. 42, vol. 1; *Consolatio ad Marciam*, c. 20; *Ad Polybium*, c. 23, 29, vol. 2; *Epist.* 76, 77, vol. 3; *Epist.* 96, 101, 107, vol. 4.

[13] *De Providentia*, c. 5, vol. 2.

[14] *Epist.* 85, vol. 4.

[15] *Naturalium Quaestionum* lib. II, c. 46, vol. 5.

[16] *De Beneficiis*, lib. IV, c. 7-8, vol 3; *Epist.* 91, vol 4.

[17] *Consolatio ad Helviam*, c. 15, 16; *Ad Marciam*, c. 10, 18; *Ad Polybium*, c. 21, 22, 25; *De Beneficiis*, lib. 2, c. 28; lib. V, c. 3, vol. 2.

[18] Arriano, *Op. cit.*, lib. I, c. 4.

[19] *Commentariorum* etc. lib. IV, § 26, 34; lib. VI, § 44; lib. X, § 5-6; lib. XII, § 14.

[20] *Commentariorum* etc. lib. V, § 8.

prima parimenti necessaria e fatale, la libertà nostra non può sottrarsi più a questa legge universale, e anch'essa rimane soffocata nelle spire di quella catena; la rigida e inflessibile causalità determinerà l'animo nostro, come la legge di gravità determina i corpi. Il Vinckler trova giusta nel senso stoico questa conseguenza [1]. E ciò va tenuto a mente.

E appunto sulla immutabilità del destino è fondata la *mantica* o divinazione del futuro, che tutti gli stoici ammisero come vera e certa, meno Panezio che osò dubitarne [2]. Ed era ben naturale; perocchè dove domina un nesso causale necessario e certo, qui v'è predizione: ogni avvenimento è segno di quello che gli succede. Due libri sulla divinazione scrisse Crisippo, uno Diogene Babilonico, discepolo di lui, due Antipatro, cinque Posidonio [3]. Dei costoro libri, e specialmente dei due di Crisippo, ce ne lasciò Cicerone una larga notizia ne' suoi due libri *De Divinatione.* E Seneca, nelle *Naturali Quistioni,* tratta diffusamente della virtù divinatoria dei naturali accadimenti. E il principio onde muove il suo discorso, è appunto questo, che le cose fortuite e vaganti senza ragione non possono divinarsi; ma le cose le quali si svolgono con ordine, possono ben essere antivedute e predette [4]. Che se poi si voglia sapere qual fosse stata, per gli stoici, la suprema ragione della esistenza del fato e della conseguente verità e certezza della divinazione, dirò che essi la derivarono per logica necessità dal concetto panteistico che si formarono dell'universo. E veramente, se un vincolo di cognazione stringe tutte le cose tra loro, e se questo vincolo è mantenuto dall'elemento divino che tutte per necessità di natura così le penetra ed avviva, da formare con esse una cosa sola; è evidente che gli animi umani, commossi per questa loro cognazione col divino, presentano, prevedano, e annunzino i futuri eventi [5]. Anzi il fatto della divinazione gli stoici l'hanno per così certo e vero, che da esso argomentano non solo alla esistenza del fato e della provvidenza [6], ma anche alla necessità della esistenza degli Dei [7].

Gli stoici perciò non richiedono alla imputabilità e moralità di un'azione altro che il provenire essa dalla nostra attività interiore: ma che potessimo o no operare altrimenti, è domanda che essi non fanno, e a cu nondimeno

[1] *Der Stoicismus* etc., p. 45.

[2] Diogene Laerzio, *Op cit.*, lib. VII, c. 1, n. 149. Cicerone, *De Divinatione*, lib. I, c. 3, vol. 13. Plutarco, *De Placitis Philosophorum*, lib. V, c. 1, vol. 2. Stobeo, *Eclogarum Ethicarum* lib. II, c. 4. Epitetto, *Manuale*, c. 18, 32. Arriano, *Op. cit.*, lib. I, c. 18.

[3] Cicerone, *De Divinatione*, lib. I, c. 3; vol. 13.

[4] *Naturalium Quaestionum* lib. II, c. 32, 47, vol. 5.

[5] Cicerone, *De Divinatione*, lib. I, c. 30, 49; lib. II, c. 10, 14, vol. 3.

[6] Cicerone, *De Natura Deorum*, lib. II, c. 65-66, vol. 13.

[7] Cicerone, *De Natura Deorum*, lib. II, c. 3-4, vol. 13.

ben chiaramente rispondono alcune teoriche loro che or ora avremo a indicare. Ma, di grazia, se l'universo intero, il mondo fisico e il mondo umano si svolgono secondo un ordine di leggi ugualmente necessarie e fatali, l'uomo diventerà al più una macchina che avrà coscienza de' suoi movimenti, ma che non cesserà per questo di operare necessariamente e fatalmente. Anzi, questa stessa spontaneità che gli stoici lasciano all'uomo, non gliela lasciano che contraddicendosi. Frammento, parte ovvero emanazione che voglia dirsi della divinità, l'uomo non è più una persona nel proprio senso, un vero agente: egli è soltanto uno strumento, o meglio un fenomeno. Non basta dunque dire che nel sistema stoico le azioni di lui sono necessarie e fatali, perchè determinate da necessità interiore; bisogna aggiungere che quelle propriamente non appartengono a lui, e che in Dio sono invece fatali e spontanee; e nell'uomo, che n'è soltanto il mezzo, sono come trasmesse, impersonali e puramente fenomeniche. E allora a che parlare di bene e di male, di virtù e di vizio, d'ignoranza e di sapienza? A qual pro sforzarsi di camminare pel diritto sentiero dell'onesto, di avanzare nelle vie del bene? La lotta aspra e incessante, con tanta energia dagli stoici descritta e raccomandata all'uomo, se ei vuole giungere a sapienza e per la sapienza a libertà perfetta, è una illusione, e funesta illusione. Seneca ha scritto, che, tolta ogni distinzione tra buoni e cattivi, ne nasce la confusione, e il vizio erompe [1]. Invece, direi che in quella ipotesi nè la confusione nè il vizio ha più ragione. Tutto essendo preordinato da una legge causale invariabile e imprescindibile, l'uomo non è nè buono nè cattivo; nè vizioso nè virtuoso; nè ignorante nè sapiente; egli è quel che è e deve essere; egli non vince, nè perde; non lotta, nè riposa; fa quel che fa e deve fare. Sicchè, per logica necesità, o il male morale dovrebbe negarsi come tale, o sarebbe da riferirsi a Dio. Gli stoici antichi non s'impaurirono di queste conseguenze. Di Crisippo sappiamo che ammettesse esplicitamente come necessario il male morale, e Dio come autore di esso; benchè altrove si fosse studiato di difendere la libertà degl'interiori nostri movimenti dalla necessaria azione del fato [2]. E Plutarco, più inteso a mettere gli stoici in opposizione tra loro, che a determinare qual parte della contraddizione meglio rispondesse alle necessità logiche del loro sistema, anch'egli espone e critica le contraddizioni di Crisippo [3]. Il quale or nega la libertà in grazia del fato, ed ora il fato in grazia della libertà; or fa Dio autore dei mali morali, ed ora gli attribuisce unicamente all'uomo; or ci rappresenta Dio

[1] *De Clementia*, lib. I, c. 2, vol. 1.
[2] Cicerone, *De Fato*, c. 17-18, vol. 13. Aulo Gellio, *Noctium Atticarum* lib. V, c. 3.
[3] *De Stoicorum Repugnantiis*, p. 1049, 1055-56, vol. 2.

come giudice e punitore delle colpe degli uomini, ed or ce le dà come la necessaria conseguenza dell'ordinamento cosmico stabilito da Dio, e conseguentemente deride qual sogno puerile le pene d'oltretomba. Nondimeno tanto Crisippo quanto gli altri stoici, secondo che avverte opportunamente Cicerone, invano si dibatterono per salvare la libertà, pōsta una volta sotto la legge invariabile di un fato divino; perciocchè chi introduce nel mondo una serie eterna e immutabile di cause, non può mantenere più al nostro volere la natìa indipendenza [1].

Gli stoici più recenti, anch'essi, non seppero conciliare il fato con la libertà, e alle volte affermano, e alle volte negano l'uno a discapito dell'altra. Seneca, accennate le difficoltà di chi trova incompatibile col fato il libero movimento della nostra volontà, promette che a suo luogo avrebbe dimostrato come, anche ammesso il fato, sempre qualcosa rimanga all'arbitrio dell'uomo [2]. Ma questa dimostrazione ei non la diè poi, o almeno a noi non pervenne. Piuttosto mi sembra che ei volesse dare a intendere che le incertezze della scienza teocosmica non valgano a distruggere l'efficacia della scienza morale [3]. Difatti altrove egli scrive: Sia che ci costringano i fati con legge inesorabile; sia che tutte cose disponga il divino arbitrio; sia che il caso muova e sospinga senz'ordine le umane vicende; la filosofia dovrà sempre difenderci. Essa ci esorterà a ubbidire a Dio con animo volonteroso, a resistere con pertinacia alla fortuna: essa c'insegnerà a seguire Dio, a sopportare il caso [4]. — In altri termini, vorrebbe dir Seneca, che in tutte le ipotesi della filosofia teoretica, la filosofia pratica ci sarà sempre di conforto e giovamento, prescrivendoci di fare, in ogni occorrenza, di necessità virtù [5]. Io veramente, come già osservai contro il Meyer, non so concepire la ragionevolezza di questa norma pratica della vita umana indipendentemente da tale o talaltra soluzione dei terribili problemi enunciati. Anzi, di contro a quei dubbî così paurosi della filosofia speculativa, fidare ancora nella potenza della filosofia pratica, già dichiarata impotente nella enunciazione stessa di quei dubbî, mi è parsa la più amara ironia lanciata da filosofo contro la filosofia.

Anche nei documenti cristiani è detto, che tutto è da Dio preveduto e preordinato nell'ordine della natura e in quello della grazia, e che ogni cosa accade conforme ai disegni e ai consigli divini [6]. In essi è detto altresì, che

[1] *De Fato*, c. X, vol. 13.
[2] *Naturalium Quaestionum* lib. II, c. 38, vol. 5.
[3] Veggasi pure, *Epist.* 65, vol. 3; *Epist.* 117, vol. 4.
[4] *Epist.* 16, vol. 3.
[5] Veggasi pure, *De Vita Beata*, c. 15, vol. 1; *De Providentia*, c. 5, vol. 2; *Epist.* 74, vol. 3; *Epist.* 97, 107, vol. 4; *Naturalium Quaestionum* lib. III, Praefatio, vol. 5.
[6] *Matth.* VI, 25-33; X, 29-31; *Luc.* XII, 6-7, 22-32.

Dio a ciascuno di noi prefinisce la famiglia e la gente e il tempo e il luogo della nostra dimora sulla terra, e conseguentemente anche tutte le altre condizioni di esistenza [1]. — Che non può l'uomo ricevere nulla se non gli sia dato dal cielo [2]. — Che senza di Dio non possiamo far niente [3]. — Che non si può andare a Dio, se Dio stesso non adduca, e guidi, e attragga a lui [4]. — Che anzi Dio stesso è quegli che opera tutto in tutti [5]; e pel suo beneplacito opera in noi e il volere e l'eseguire [6]. — Tali ed altrettali sentenze occorrono spesso nelle Divine Scritture; e ben si spiegano da ciò che notammo nel capo precedente. Ma s'ingannerebbe a partito chi volesse vedere in quelle distrutta o menomata la libertà del nostro volere. Imperocchè è presupposto costante degl'insegnamenti cristiani, che Dio tutto vede, a tutto provvede, tutto regge e governa conforme sempre alle diverse nature degli enti sottoposti all'infallibile scienza, all'immutabile provvidenza, all'amoroso governo di lui creatore e redentore. E però sotto l'azione di Dio la nostra libertà rimane intera e inviolata; quandanche questa abbia a dipiegarsi tra condizioni non fatte da sè, ma prevedute o predefinite da altro, e senza che fosse antecedentemente chiamata non che a deliberare ma nè tampoco a saperne. Sicchè ogni atto della nostra vita morale, benchè antiveduto e preordinato da Dio nell'ordine naturale con provvidenza naturale, e nell'ordine soprannaturale con la provvidenza della grazia, può dirsi ed è ad un tempo un dono di Dio e un merito dell'uomo. Il dono è in ciò, che Iddio benignissimo con sapienza e con amore infinito ci muove al bene. Il merito procede da che noi liberamente non repugniamo; e anzi liberamente seguiamo il sapiente e amoroso impulso. Talchè questo impulso o movimento o guida o attraimento, che voglia dirsi, delle volontà umane ai beni della natura o della grazia non si fa certo per cieco istinto, ma per invito luminoso e amoroso; e l'uomo vi aderisce non solo con piena libertà, ma con dolce letizia, perchè quello a cui l'uomo è mosso, guidato, attratto, corrisponde al suo maggiore perfezionamento e alla sua maggior felicità; e l'uomo nulla vuol meglio e più liberamente di ciò. E la ragione ce la espresse il nostro sommo poeta cristiano in quelle terzine:

> Che 'l bene, in quanto ben, come s'intende,
> Così accende amore, e tanto maggio,
> Quanto più di bontate in sè comprende.

[1] *Actor.* XVII, 26.
[2] *Joh.* III, 27. Veggasi pure, *Ad Rom.* VII, 14-25; *1ª Ad Cor.* XV, 10. *Joh.* I, 17.
[3] *Joh.* XV, 5. *2ª Ad Cor.* III, 5.
[4] *Ad Rom.* VIII, 14. *Ioh.* VI, 44.
[5] *1ª Ad Cor.* XII, 6.
[6] *Ad Philipp.* II, 13.

Dunque all'essenzia, ov'è tanto avvantaggio,
Che ciascun ben che fuor di lei si truova,
Altro non è che di suo lume un raggio,
Più che in altra conviene che si muova
La mente, amando, di ciascun che scerne
Lo vero, in che si fonda questa pruova [1].

È proprio il caso del *trahit sua quemque voluptas*, ricordato a questo proposito molto opportunamente da sant'Agostino, che ne discorre con grande profondità, da suo pari [2]. Quest'armonia di dono e di merito crea l'armonia tra Dio e il nostro libero volere: armonia, che si trasfonde poi in tutta la vita del cristiano, e ne compone ad unità le varie e diverse tendenze. Anzi, essa è l'anima del concetto stesso di religione, la quale non si può intendere senza un rapporto efficace di Dio creatore e redentore con le nature create e redente, e senza la piena libertà di queste. Certo, la natura e il modo di quel rapporto onde Dio, tanto nell'ordine naturale quanto nell'ordine soprannaturale, si unisce alla nostra libertà, ci riman sempre misterioso; perciocchè a tanto conoscere bisognerebbe conoscere appieno e la nostra libertà e più ancora l'atto divino, com'è in sè stesso. E a così alto segno non si solleva una intelligenza finita, com'è la nostra. Non vuolsi ammettere tal mistero? È giuocoforza che si cada nella contraddizione, come vi caddero gli stoici e tanti altri filosofi antichi e recenti.

Un'altra dottrina, comune a tutti gli stoici, mena essa pure alla negazione della libertà, ed è il confondere e l'immedesimare nell'uomo l'intelligenza con la volontà. È principio della fisica stoica, che nei corpi, e conseguentemente in tutti gli esseri, vi sia un duplice movimento, l'uno di espansione o tensione verso il di fuori, l'altro di concentrazione o contrazione verso il di dentro. L'uno e l'altro movimento è l'effetto dello spirito o etere che compenetra ogni essere. Onde l'uomo, che è essenzialmente ragione e volontà, si espande affermando o consentendo, e si contrae negando o dissentendo; sicchè tutti i movimenti dell'uomo interiore, come è a dire sensazioni, conoscimenti, appetiti, affetti, passioni, sono niente altro che affermazioni o negazioni, assensi o dissensi: in altri termini, sono meri giudizî. Movendo da tale principio, gli stoici ammettono che noi ci determiniamo ad operare non certo per l'impulso necessario delle cose esteriori a noi, ma sì per l'impulso necessario della nostra ragione. La quale, se giunge a vedere il bene vero, la virtù, l'onesto, non può non assentirvi praticamente come volontà. E similmente, se

[1] *Paradiso*, XXVI, 25-35.
[2] *In Joh. Evang.*, Tract. XXVI, c. VI, v. 41-59, vol. 34; *Sermo* 156, *De Verbis Apostoli*, Rom. VII, 12-17, vol. 38, ediz. Migne, *Series Latina*.

per ignoranza o per errore non giunge a vedere quel bene, è di necessità tratta al vizio, alla passione, al delitto [1]. Catone perciò, a detta di Cicerone, riconosceva la sapienza quale arte della vita [2]; e, come vedemmo, la dialettica e la fisica, nel sistema stoico, salivano logicamente al grado di virtù [3]. Zenone nelle diverse virtù vede i nomi diversi dell'unica virtù, che è la prudenza [4]. La pietà, a ragion di esempio, non è se non la scienza del culto degli Dei [5]. E, in termini più generici, i vizî sono le follie corrispondenti alle contrarie e vere conoscenze che sono le virtù [6]. Crisippo, citato da Epitetto, ha queste precise parole: Quanto alle cose future, finchè mi sono oscure, io desidero quelle che sono più adatte alla conservazione della natura. E Dio stesso mi diè tale facoltà di eleggere. Ma, se poi sapessi esser mio destino che io ora ammalassi, con pari spontaneità, il desidererei. — Epitetto poi, come a conferma, aggiunge: Se il piede avesse la mente, spontaneamente calpesterebbe il fango; e le spighe vorrebbero essere mietute e disseccate, se avessero il senso [7]. — Cicerone stesso, ragionando alla stoica, scrive: Lo spirito umano emanato dalla mente divina, non può, se così lice di parlare, essere paragonato che a Dio soltanto. Talchè quando il nostro spirito è abbastanza colto, e il suo vedere tanto acuto da non farsi ottenebrare dagli errori, diviene una mente perfetta, cioè quella ragione assoluta, che è identica alla virtù [8]. — Per Seneca la virtù è la retta ragione, la ragione perfetta, la scienza delle cose divine ed umane [9]; è il giudizio vero ed immutato della mente [10]. E per l'opposto, il vizio, il peccato, è sinonimo d'ignoranza e di errore [11]. Doman-

[1] Diogene Laerzio, *Op. cit.*, lib. VII, c. 1, n. 111, 119. Cicerone, *Academicorum Posteriorum* lib. I, c. 10, 11; *De Finibus* etc., lib. III, c. 10; *Tusculanarum Disputationum* lib. III, c. 11; lib. IV, c. 4, 7, 26, 28, 37, 38. Stobeo, *Eclogarum Ethicarum* lib. II, c. 4. Galeno, *De Ippocratis et Platonis Placitis*, lib. II e IV, vol. 1, Venetiis 1576. Plutarco, *Terrestriane an aquatilia animalia sint callidiora*, p. 960 e segg.; *De animae procreatione quae in Timaeo Platonis describitur*, p. 1023; *De Placitis Philosophorum*, lib. IV, c. 21, vol. 2; Seneca, *De Vita Beata*, c. 8. vol. 1.

[2] *De Finibus* etc., lib, III, c. 7, vol. 12.

[3] *De Finibus* etc., lib. III, c. 22, vol. 12.

[4] Plutarco, *De Communibus Noticiis adversus Stoicos*, p. 1074, vol. 2.

[5] Diogene Laerzio, *Op. cit.*, lib. VII, c. 1, n. 111, 119; *Academicorum Posteriorum* lib. I, c. 10, vol. 12. Dione Crisostomo, *Oratio* 68. Veggasi pure Seneca, *Epist.* 85, vol. 4.

[6] Diogene Laerzio, *Op. cit.*, lib. VII, c. 1, n. 93.

[7] Arriano, *Op. cit.*, lib. II, c. 6. Veggasi pure, *Ibidem*, lib. II, c. 10.

[8] *Tusculanarum Disputationum* lib. V, c. 13. Veggasi pure, *Ibidem*, lib. I, c. 25, 27; lib. V, c. 21; lib. IV, c. 15, 26, 37, 30; *De Officiis*, lib. I, c. 43, vol. 15; *De Legibus*, lib, I, c. 8, vol. 14.

[9] *Epist.* 31, 68, 76, vol. 3. *Epist.* 87, 124, vol. 4.

[10] *Epist.* 71, 74, vol. 3; *Epist.* 95, vol 4. Veggasi pure, *De Vita Beata*, c. 6, 9, 11, vol. 1.

[11] *De Ira*, lib. I, c. 14; lib. II, c. 10; lib. III, c. 27; *De Clementia*, lib. II, c. 4, 5; *De Vita Beata*, c. 1; *De Brevitate Vitae*, .c 3, vol. 1; *Consolatio ad Helviam*, c. 12; *Ad Marciam*, c. 26; *De Beneficiis*, lib. V, c. 12, vol. 2.

date a lui: che cosa è il bene? Ed ei vi risponde: È la scienza delle cose, come il vizio è la ignoranza di esse [1]. — E noi vedremo che il sovrano bene dell'uomo, nel sistema stoico, si riduce alla maggior possibile coltura dell'animo, alla maggior perfezione della mente. Onde l'altro principio della scuola stoica, che la virtù, appunto perchè immedesimata con la scienza, posseduta una volta, non si perde più [2].

Ma, se la volontà s'identifica con la ragione, se la virtù s'immedesima con la scienza, la volontà e la ragione, la virtù e la scienza, si svolgeranno secondo leggi egualmente necessarie e invariabili; e però se l'errore e l'ignoranza, come semplici atti della ragione, sono incolpevoli, anche il vizio sarà immune da colpa. L'errore, l'ignoranza, il vizio, addiverranno dei morbi dell'animo, delle infermità della mente contrarie alla volontà o ragione di quelli che ne sono colpiti. Lo dice esplicitamente Seneca. I viziosi sono veri malati, ciechi, insani, folli, dementi [3]; o, se vogliasi, si paragonino ai fanciulli, ignari, senza lor colpa, del bene e del male, o anche agli animali, privi affatto di ragione [4]. A che odiare i peccatori, quando l'errore li spinge al delitto? Non è da uomo prudente odiare gli erranti, altrimenti dovrà odiare sè stesso. Pensi ognuno quanto spesso opera contro i buoni costumi, quanto spesso i suoi atti han bisogno di perdono. Se non vuoi sdegnarti contro tutti, perdona a tutti; il perdono va dato a tutto il genere umano [5]. Il sapiente, calmo ed equo verso gli errori, non nemico a quelli che peccano, ma correggitore loro, procede tutti i giorni con questo proposito: Mi abbatterò in ubriachi, in libidinosi, in ingrati, in avari, in ambiziosi molti. Tutti questi li guarderò con quella benevolenza onde il medico guarda i suoi infermi [6]. — Se anche gli uomini prudentissimi peccano, qual errore non ha la sua buona ragione? [7] — Che più? Tra i tanti mali a cui è soggetto l'uomo, Seneca annovera anche la necessità dell'errore, e indi soggiunge: E chi mai vorrà adirarsi contro il vizio, quando esso è difeso dalla natura? [8] — E in una delle sue lettere a Lucilio scrive, che nessuna sapienza giunge a sradicare i naturali vizî, tanto

[1] *Epist.* 31, vol. 3.

[2] Diogene Laerzio, *Op. cit.*, lib. VII, c. 1, n. 127. Seneca, *De Ira*, lib. I, c. 14; lib. II, c. 9-10; *De Constantia Sapientis*, c. 5, vol. 1; *De Beneficiis*, lib. V, c. 17, vol. 2; *Epist.* 71. vol. 3.

[3] *De Constantia Sapientis*, c. 13, vol. 1.

[4] *De Ira*, lib. II, c. 9; *De Constantia Sapientis*, c. 12; *De Vita Beata*, c. 6, vol. 1; *De Beneficiis*, lib. V, c. 17, vol. 2; *Epist.* 94, vol. 4.

[5] *De Ira*, lib. I, c. 14, vol. 1.

[6] *De Ira*, lib. II, c. 10, vol. 1.

[7] *De Ira*, lib. III, c. 25, vol. 1.

[8] *De Ira*, lib. II, c. 10, vol. 1.

del corpo, quanto dell'animo: ciò che è infisso e ingenito, l'arte può mitigarlo, vincerlo non mai [1]. — È iniquo e pericoloso adirarsi contro i pubblici vizî; bisogna ridervi sopra, come faceva Eraclito, o piangervi, come usava Democrito [2]. Quegli sempre che compariva in pubblico, rideva; questi, al contrario, ne piangeva. All'uno le vicende tutte di nostra vita apparivano inettezze e scioccherie: all'altro miserie e dolori. Via lo sconforto, portiamo con animo sereno gli umani eventi: è più dignitoso deridere la vita, che piangerla. Poi è ancor più benemerito del genere umano chi si ride di esso, anzichè chi lo piange. Chi ride, lascia in certo modo a bene sperare; mentre appare stolto chi piange su quello che dispera di emendare. E tutto sommato, mostra maggior animo chi non sa trattenere il riso, che colui che non sa trattenere il pianto: chi ride è turbato da lievissimo affetto; e in tanto apparato di cose, a niuna di esse attribuisce severità, grandezza e serietà. Tutto quello che ci fa lieti o tristi, si consideri come cosa da mimici, secondo che con verità affermò Bione: ma assai meglio del ridere o del piangere, è guardare con indifferenza e calma i pubblici costumi e i vizî umani [3]. — Non dissimile è il sentimento di Epitetto su tal proposito. Ed eccone le parole: Se tu vuoi che il tuo servo non commetta errore, tu sei sciocco. Perchè questo è un volere che la malizia non sia malizia, ma qualcos'altro [4]. — Qualora alcuno con parole o con fatti ti offende, sovvengati che egli opera ovvero parla in quel cotal modo, stimando che di così fare ovvero parlare, gli appartenga e stia bene. Or è di necessità che egli si governi non conforme a quello che pare a te, ma secondo che pare a lui. Per tal guisa discorrendo, tu comporterai mansuetamente colui che ti oltraggerà, perocchè ogni volta tu avrai da dire: così gli sarà parso che convenisse [5]. — Marc'Aurelio è anche più chiaro. Se gli uomini, dice egli, non operano rettamente, è fuori dubbio ciò avvenire contro la loro volontà e per ignoranza [6]. — Chi non vuole che i malvagi pecchino, somiglia a colui che non vuole che nei frutti del fico si produca il lattificio, e che i bambini piangano, e simili altre cose necessarie. Un uomo di tali abitudini che ha egli a fare? [7] — In altri termini, se il delinquente non porta netta e vigorosa la coscienza del bene e del male, si annoveri pure

[1] *Epist.* 11, vol. 3.
[2] *De Ira*, lib. II, c. 10, vol. 1.
[3] *De Tranquillitate Animi*, c. 15, v. 1.
[4] *Manuale*, c. 23.
[5] *Manuale*, c. 70. Arriano, *Op. cit.*, lib. I, c. 18, 28; lib. II, c. 26; lib. III, c. 3, 7.
[6] *Commentariorum* etc. lib. XI, § 18.
[7] *Commentariorum* etc. lib. XII, § 16. Veggasi pure, *Ibidem*, lib. II, § 1, 13; lib. III, § 11; lib. IV, § 3, 7; lib. VI, § 27; lib. VII, § 63; lib. VIII, § 14; lib. IX, § 42; lib. XI, § 13, 18; lib. XII, § 12.

tra gl' infermi o i dementi, ma non già tra i perversi, degni veramente di gastigo.

Ma posto che l'errore, l'ignoranza, il vizio, sono morbi incolpevoli dell'animo, la pena, come tale, non ha più ragione. Gli stoici, e specialmente quelli dell'epoca cristiana, accettano interamente questa conchiusione. Per essi, come la virtù è premio a sè stessa, così il vizio, essendo un disordine, un guastamento dell'organismo morale dell'uomo, porta in sè stesso la pena [1]; se pure, dico io, pena può chiamarsi un danno che viene da condizioni involontarie. La pena, è Seneca che così parla in varî luoghi delle sue opere, non guardi mai al passato; non intenda a reintegrare l'ordine morale o sociale violato; non sia punto afflittiva. Se si dovesse punire ogni pravo e malefico intendimento, la pena non potrebbe risparmiar nessuno. Essa provveda pure a migliorare il costume pubblico, a difendere la società umana nei confini del danno che può accaderle dal delitto: ma, più che a questo, miri a emendare il delinquente, a curarlo dalla morale infermità che lo ha colpito; come fa il medico per le malattie del corpo. E solo quando il morbo è inguaribile, e ogni altro rimedio è inefficace, s'infligga pure la pena capitale, che in questo caso tornerà a giovamento del delinquente, liberandolo da uno stato d'infelicità e di miseria indomabile [2]. Epitetto raccomanda che non s'inveisca contro il vizio e il delitto, ma si compatisca l'uno e l'altro; e impone alla sociale autorità l'obbligo di tollerarli come ogni altro naturale disordine; o, al più, di restringerne i dannevoli effetti involontarî [3].

Queste dottrine non mi fan maraviglia. Se l'uomo è necessariamente indotto ad operare dal giudizio della propria ragione, e se questa emana da Dio, è parte di Dio, e ne segue l'indeclinabile fato; l'uomo non ha più che vedere in tutti i fatti della sua vita; ei non può dominarli o impedirli; a lui non resta che la consapevolezza de' suoi movimenti, ai quali non egli si trae, ma ai quali sente di esservi tratto. E allora con qual giustizia rendere lui imputabile de' fatti suoi, e sottoporlo a pene e a danni?

[1] Cicerone, *De Finibus* etc., lib. III, c. 5-7; lib. X, c. 33, vol. 12. Diogene Laerzio, *Op. cit.*, lib. I, c. VII, n. 88, 94. Plutarco, *De Communibus Noticiis adversus Stoicos*, p. 1076, vol. 2. Sesto Empirico, *Adversus Mathematicos*, lib. XI, c. 2; *Pyrron. Hypotyp.*, lib. III, c. 21. Stobeo, *Eclogarum Ethicarum* lib. II, c. 4. Seneca, *De Ira*, lib. II, c. 30; lib. III, c. 26, 41; *De Clementia*, lib. I, c. 1, vol. 1; *De Beneficiis*, lib. IV, c. 2, 12, 21-25, vol. 2; *Epist.* 28, 41, 43, 59, 81, vol. 3; *Epist.* 87, 94, 97, vol. 4. Epitetto, *Manuale*, c. 70; *Fragm.* 97. Arriano, *Op. cit.*, lib. II, c. 10; lib. IV, c. 7, 10. Marc'Aurelio, *Commentariorum* etc. lib. VII, § 73; lib. VIII, § 2; lib. IX, § 42.

[2] *De Ira*, lib. I, c. 5, 6, 16; lib. II, c. 31; *De Clementia*, lib. I, c. 22; *De Constantia Sapientis*, c. 12, vol. 1.

[3] Arriano, *Op. cit.*, lib. I, c. 18, 28; lib. IV. c. 47.

Basta annunziare tali dottrine, oggi non ingrate a certi filosofi e giureperiti, per vedere la loro viva opposizione alle dottrine del cristianesimo non solo, ma anche al testimonio della coscienza e del comun senso. È vero che ogni male morale viene da ignoranza o da errore; e può dirsi a ragione un morbo, una infermità dello spirito. Anche i documenti cristiani lo dicono e ridicono [1]; e il peccato di frequente è paragonato alla morte. Ma è vero altresì, che la ignoranza, l'errore e le altre malattie dell'animo, appunto perchè possono essere l'effetto della nostra libertà disordinata, non sono senza colpa. Secondo gli stoici basta che all'umana ragione rifulga il bene onesto, la virtù, perchè l'uomo sia tratto necessariamente a volerlo e ad operare conforme ad esso, come necessariamente rifugge dal vizio, dal male morale, una volta che lo ha appreso come tale. L'esperienza interiore dice il contrario, perchè non di rado gl'impulsi sregolati ci traggono a loro fortemente; e la nostra libertà non ama di resistere, e cede, e condiscende, e s'abbandona a loro, e si sa allora di operar male contro il vero evidente. È questo il noto caso a cui accennano i versi di Euripide e di Menandro citati da Crisippo, imitati poi e anche superati da Ovidio:

Sed trahit invitam nova vis; aliudque cupido,
Mens aliud suadet; video meliora, proboque,
Deteriora sequor [2].

E Terenzio ancor meglio avea scritto:

O indignum facinus! num ego
Et illam scelestam esse, et me miserum sentio;
Et taedet; et amore ardeo; et prudens, sciens;
Vivus, vidensque pereo [3].

E Paolo Apostolo: Io stesso non capisco il mio operare, chè io non fo il bene che voglio; ma il male che abomino, quello fo [4]. — E Giovanni Apostolo: Chiunque opera male, odia la luce, e non si accosta alla luce, affinchè le sue opere non sieno chiarite malvage [5]. — E Giacomo Apostolo: Chi conosce il bene da fare e non lo fa, quegli è in peccato [6]. — Onde nelle Sacre Scrit-

[1] *Luc.* XIX, 42; XXIII, 34. *Actor.* III, 17. *Ad Ephes.* IV, 18; *1ª Ad Tim.* I, 13; *2ª Ad Tim.* III, 9. *Matth.* VI, 22-23; IX, 12; XV, 14; XXIII, 16-17, 19, 24. *Marc.* II, 17. *Luc.* IV, 18-19; V, 31-32; XXIV, 25. *Ad Rom.* II, 20; *Ad Gal.* III, 3; *Ad Ephes.* V, 15-17.

[2] *Metamorphoseon* lib. VII, v. 19-20, ediz. Pomba.

[3] *Eunucus*, sc. I, act. 1, v. 25-28, vol. 1, ediz. Pomba.

[4] *Ad Rom.* VII, 15. Lo stesso ripete nei v. 17, 19, 20. Veggasi pure, *Ad Hebr.* X, 26.

[5] *Joh.* III, 20.

[6] *Jac.* IV, 17.

ture non molta potenza si attribuisce alla *gnosi* o alla *sofia*, quando l'una e l'altra non sieno informate dalla fede, dalla carità, e in genere dalla grazia divina [1].

Ma a che rintracciare altre testimonianze? Gli stoici stessi, contraddicendo alle ragioni del loro sistema scientifico, non poterono disconoscere questo fatto della naturale coscienza. Seneca, tra i mali a cui soggiace l'uomo nella vita terrena, mette non solo la necessità dell'errore, ma anche, si badi bene, l'amore di esso [2]. E più chiaramente in una lettera a Lucilio, nella quale vuol provare contro l'opinione dello stoico Aristone la grande efficacia dell'ammonimento nella morale condotta dell'uomo, scrive sul proposito: Spesso l'animo si dissimula pur le cose evidenti: bisogna dunque ridestare in esso anche la cognizione delle cose notissime. Qui torna opportuno ripetere la sentenza di Calvo contro Vatinio: Che siasi commesso il torto, voi lo sapete, e tutti sanno che voi lo sapete. Tu sai che le amicizie sono da osservare santamente; e pure nol fai. Tu sai che è improbo chi vuole pudicizia nella moglie, essendo lui corrompitore delle altrui donne. Tu sai che come la tua moglie non deve mai intendersela con l'adultero, così tu non devi avere a fare con la sgualdrina; e pure non lo fai [3]. — Inoltre, riconosce Seneca che gli affetti e le passioni c'impediscono di recare in atto ciò che la ragione approva; che, domata la malattia del corpo, la sanità è subito assicurata, e che non così può dirsi dello spirito: smesse le false opinioni, non viene subito il retto giudizio delle azioni da compiere [4]. — Confessa che dove entra l'affetto o la passione, ivi la ragione perde ogni dominio; ma soggiunge subito, che un tal qual diritto all'affetto e alla passione è dato appunto dalla nostra volontà [5]. — Altrove, dopo di avere esortato Lucilio a seguire gli esempî di Catone, di Livio, di Tuberone, e, tra i Greci, di Socrate, di Zenone, di Crisippo, di Posidonio, soggiunge: Spesso mi ricordo di quelli i quali credono come l'uomo non possa fare ciò che essi soltanto non possono, e van poi dicendo che noi pretendiamo cose troppo alte e non sopportabili dall'umana natura. Ma io di loro ho migliore opinione che essi non abbiano di noi; e credo che anche essi possano fare quel che diciamo noi, ma che nol vogliano. Eppoi chi vi si provò, e non vi riuscì? Chi anzi non trovò le cose in realtà più facili che ei non credesse? Non perchè le cose son gravi, noi non osiamo;

[1] *1ª Ad Cor.* VIII, 1-3; XIII, 1, 2; *Ad Ephes.* II, 8-10; *Ad Gal.* V, 6. *Jac.* I, 26; II, 14, 17. *1ª Joh.* I, 8.

[2] *De Ira*, lib. II, c. 10, vol. 1.

[3] *Epist.* 94, vol. 4.

[4] *Epist.* 94, vol 4.

[5] *De Ira*, lib. I, c. 8, vol. 1.

ma son gravi appunto perchè non osiamo [1]. — E più chiaramente ancora, in altra lettera a Lucilio, a proposito di coloro che mettono innanzi la impossibilità di giungere a virtù, scrive: In verità ti dico, che v'è ben altra cagione, ed è che noi portiamo amore ai nostri vizî, li difendiamo, e siamo più contenti di scusarli che di levarceli di dosso. La natura dà all'uomo forza sufficiente quando ei la vuole usare per sè e non contro di sè. Il non volere è la cagione di non far bene; e noi invece ci scusiamo dicendo di non potere [2]. — Dunque, se l'affetto e la passione acceca la ragione, in questo accecamento, a detta dello stesso Seneca, vi concorre per qualche parte anche la nostra libertà. Perciò, non ben sicuro della potenza della coltura nel perfezionamento morale dell'uomo, ei non lascia d'indicare, specialmente nelle sue lettere a Lucillo, l'utilità di altri mezzi all'acquisto, al mantenimento e al rinvigorimento della virtù, come sarebbe quello di contrarre l'abito del bene operare [3], l'esaminare accuratamente e del continuo la propria condotta [4], il tenere sempre viva nella mente l'imagine di quei valorosi che seppero lottare contro gli appetiti smodati e vincerli [5], il ritrarsi dal mondo e dalle sue lusinghe [6]. Lo stesso fa pure Epitetto. Anch'egli mostra di avere non molta fede nella efficacia della dottrina; e ad alcuni dei rimedi proposti da Seneca ne aggiunge altri [7]. E senza veruna difficoltà riconosce esservi di quelli che indurano l'animo, per non assentire alle cose evidenti, e per non dissentire dalle contrarie [8]. E non è un'altra vivente contraddizione Marc'Aurelio che perseguita i cristiani, mentre, come vedeste, egli ammette che i delinquenti operino per ignoranza e contro voglia? E la stessa *apatìa e atarassìa* stoica, il famoso *substine et abstine* con tanto clamore imposto dagli stoici come norma suprema della vita morale, che altro vuol egli dire se non codesto appunto, che a bene operare non basta il retto intendimento delle cose, se l'animo è svigorito dagli appetiti sensuali, o non è temprato alla fortezza e al sacrificio?

La colpa della nostra ignoranza e dei nostri errori si scuopre altresì, quando la libertà è propensa a vincere le difficoltà, ma vuol farlo senza uno sforzo, senza quel longanime e faticoso vigore di cui sarebbe capace, ma che

[1] *Epist.* 104, vol. 4.
[2] *Epist.* 106, vol. 4. Veggasi pure, *De Constantia Sapientis*, c. 1, vol. 1.
[3] *De Tranquillitate Animi*, c. 10; *De Ira*, lib. III, c. 8, vol. 1.
[4] *Epist.* 28, 50, 68, vol. 3.
[5] *Epist.* 11, 52, 64, 67, 71, vol. 3; *Epist.* 95, 98, vol. 4.
[6] *Epist.* 50, vol. 3.
[7] Arriano, *Op. cit.*, lib. II, c. 9, 18, 21; lib. III, c. 12.
[8] Arriano, *Op. cit.*, lib. I, c. 5.

le si rende grave e molesto. E anche qui, mostrando debolezza d'animo, sappiamo di operare contro l'ordine dei fini da noi conosciuto. Pregava Agostino peccatore: Convertimi, o Dio, ma non subito; — e ciò, perchè gli dispiaceva lasciare l'uomo vecchio. Altre volte, sorgendo appetiti e desiderî non ordinati, e perdurando essi entro di noi, l'animo vago di ciò che lo diletta, piega la riflessione a seconda di quegli appetiti, e cerca di persuadersi un errore. Non è egli vero, che, quando la volontà non è buona, quando la persuasione è pregiudicata o passionata, noi ci sforziamo di mostrare a noi stessi che un'azione data non è poi tanto malvagia quanto si crede? o che cerchiamo di torcere il pensiero dalla verità che in contrario ci parla, o di far velo alla ragione con immagini eccitate dalle passioni? Così finalmente la chiarezza del nostro intelletto si offusca, e la libertà si fa mancipia della passione. Quando per tal guisa la riflessione è sviata dal vero, affinchè la pratica del male sia possibile o più facile, non è certo la volontà mossa dalla retta ragione quella che opera; sono al contrario gli appetiti sensuali, sono i particolari desiderî di fama, di ambizione e somiglianti, sono gli affetti sociali non regolati, che trascinano la volontà ad operare contro all'ordine dei beni o dei fini della persona umana. Nondimeno la volontà non è senza colpa; perchè essa, ed essa sola, consente che quegli appetiti, desiderî e affetti sviino la ragione, producano l'errore, e rendano l'animo nostro servo di loro. Onde le vere parole dal profeta Isaia [1] dette ai Giudei del suo tempo, e in termini espliciti da Gesù [2] e da Paolo [3] applicate ai Giudei del loro tempo: Udrete con l'udito, ma non intenderete; e guardando guarderete, ma non vedrete. Imperocchè il cuore di questo popolo si è ingrassato, e udirono con orecchi duri, e serrarono i loro occhi, affinchè per avventura non veggano con gli occhi, e non ascoltino con gli orecchi, e non intendano col cuore, e non si convertano, ed io non li risani. —

Conchiudiamo. In qualunque angustia di mezzi, e in qualunque pressura di forze avversarie sopraffacienti, sieno estrinseche o intrinseche, sempre al libero arbitrio umano rimane spazio e modo di esercitare sè medesimo e scegliere tra il bene morale e questo o quest'altro interesse speciale contrario a quel bene. L'uomo rimane sempre imputabile del fatto suo, perchè egli si riconosce autonomo, e sente di potere e dovere governare sè medesimo secondo l'ordine dei fini della propria natura. Egli sa di essere non solo una forza sovrastante agli impulsi ciechi della sensualità o dell'ambiente natura;

[1] *Is.* VI, 9-10.
[2] *Matth.* XIII, 14-15. Veggasi pure, *Joh.* XII, 40. *Marc.* IV, 12. *Luc.* VIII, 10.
[3] *Actor.* XXVIII, 26-27. *Ad Rom.* XI, 8.

ma tal forza, che, anche quando quella o questa lo sconfigge e schiaccia, egli si giudica libero di volgere l'animo o all'interesse o alla virtù: il qual sentimento magnanimo dettava, or è molti secoli, la parole indimenticabili:

Et si fractus illabatur orbis
Impavidum ferient ruinae [1].

Nondimeno in questa, come in altre manifestazioni della vita umana individuale e sociale, si fa visibile il penoso mistero di una natura sublime, involta spesso in condizioni disadatte o sfavorevoli, e non sempre fornita di mezzi e strumenti proporzionati all'altezza e peregrinità dei propositi a cui mira del continuo, e da cui si sente eccitata e travagliata senza mai tregua nè termine. È un continuo ondeggiare della mente tra la luce e le tenebre; è un perenne e travaglioso lottare della volontà tra il bene e il male; desideriamo la felicità dello spirito, e inchiniamo a quella del corpo; cerchiamo il piacere dov'è spesso la sorgente del dolore; aspiriamo all'eterno, e ci sentiamo fortemente avvinti al temporaneo; bramiamo l'infinito, e ci riconosciamo impotenti a raggiungerlo.

Il cristianesimo, come vedemmo, riconosce il mistero, e lo spiega; e conforme alla soluzione che ne dà, ci offre gli aiuti e i mezzi opportuni a vincere in ogni rincontro le difficoltà della vita, a domare i disordinati appetiti, a mantenerci saldi e costanti nell'esercizio della virtù. Sono vive e commoventi le parole onde Paolo Apostolo descrive questa morale miseria dell'uomo, e insieme indica il rimedio datoci da Dio a superarla: Secondo l'uomo interiore, così egli ai Romani, mi compiaccio nella legge di Dio. Ma veggo nelle mie membra un'altra legge, la quale ricalcitra alla legge della mente mia, e mi soggioga alla legge del peccato, posta nelle mie membra. Infelice uomo che sono io! Chi mi trarrà da questo corpo di morte? La grazia di Dio, per Gesù Cristo Signor nostro [2]. —

Agli stoici la naturale superbia dell'uomo, fatta anche più eccessiva dalle esagerazioni del sistema, vietò di confessare quel mistero, e di tentarne la soluzione: indi gli errori e le titubanze e le contraddizioni onde fu viziata la scienza e la vita loro.

(Continua)

S. TALAMO

[1] Orazio, *Odum* lib. III, *Od.* 3, c. 7-8, vol. 1, ediz. Pomba.
[2] *Ad Rom.* VII, 22-25.

LES CORRESPONDANTS D'ALDE MANUCE

MATÉRIAUX NOUVEAUX D'HISTOIRE LITTÉRAIRE

(1483-1514)

(*Continuation et fin:* v. année 1887 p. 247)

Pietro Summonte.

47. *Al mag^co^ Messer Aldo Manutio Romano. In Venetia* [2].

P. Summontius Aldo Manutio S.

Alde, librariorum decus omnium, quoscunque ulla tulit aetas, salue. Quia differri nimium tua in Pontani libros impressio uidebatur, coacti sumus illos Neapoli, quibuscunque licuerit typis, excudere. Coepimusque ab Elego et Lyrico, quod quidem utrunque uno absoluemus uolumine. Vraniam tibi, Hesperidum hortos Eclogasque ex Pontani quasi testamento reliquimus, quod multo ante ab ipsomet ea tibi fuerat prouincia demandata [3]. Cui si ipse rei operam daturus es, mitto ad te nunc reliquas eius Eclogas duas simul cum alijs quae apud te sunt imprimendas; quas ideo ad te fortasse non missas suspicamur, quod in archetypo eius, ubi omnes simul leguntur Eclogae, duas has non inuenimus, quae separatae ac dispersae inter eius scripta repertae sunt, nondum receptae in sedem suam. Quod si forte has ipsas antea a Pontano acceperas et ego nunc frustra miserim, non me aut transcriptionis aut chartarum iacturae poenitebit. Si uero impressio haec, quam tam diu expectamus, tibi minus est cordi, pergratum uniuersae Academiae nostrae feceris, tui quidem amantissimae ac inuenta tua quotidie magis magisque admiranti, si nos hac

[1] *Vat. 4105*, f. 286.

[2] *Vat. Reg. 2023*, f. 351. Nous croyons devoir reproduire cette lettre, quoiqu'elle ait été publiée déjà par F. Colangelo, *Vita di Pontano*, Naples, 1826, p. 218. Morelli en possédait deux copies dans ses papiers, avec cette mention: *Avute dal sig. Tafuri di Napoli, mandatemi da Fco Daniele. 1805 aprile.* Un second exemplaire original, offrant peu de différences, se trouve dans le même ms. du Vatican. Aux ff. 352-355 est une autre lettre de Summonte du 28 juillet 1515, publiée par Lancellotti, *l. c.*; elle est adressée à Colocci, à qui Summonte dédie également le *De magnanimitate* et le *De immanitate* de Pontano, dans l'aldine de 1518. Dans les lettres originales de Summonte conservées à la Bibliothèque Nationale de Naples, *XIII. 13. 50*, nous n'avons rien trouvé sur Alde.

[3] Sur l'édition des poésies de Pontano, voir la lettre 28.

de re feceris certiores, ut per nos tandem ista in lucem prodeant, quorum apud te tam diu archetypi resident. Nam si tu ea, quae saepe pollicitus, impressurus es, alia nobis ineunda est ratio operis nostri; statimque post hanc, quae in manibus est, impressionem, ad edenda solutae orationis uolumina accedemus. Quam ob rem, ut quod agamus certum sit, consilium nobis hac in re uelim aperias tuum, ne Pontani nostri memoria diutius sit in obscuro, neue plurimorum expectationem ne dicam efflagitationem defraudemus. Vale. Neapoli. 2° Augusti 1505.

48. *Al mag^co^ Messer Aldo Manutio Romano: etc. In Venetia* [1].

Magnifico Messer Aldo, Hauendo io transcripte queste Ecloghe, che adesso ui mando et scripta una epistolecta per laqual ui auisaua di alcune occorrentie, secondo per essa intenderete [2], prima chio habbia hauuto il modo di mandarle, hauemo hauuta questa gratissima nouella, che con lo uostro felice auspicio siano impresse la Vrania, li Horti et le Ecloghe del Pontano, secondo per uostra lettera et per la forma medesma da uoi al S. Messer Iacobo Sannazaro mandata hauemo inteso. Delche si è preso tanto piacere per tutta questa citta, come si ueramente fosse resuscitato il Pontano nostro. Cuius quidem felicitatem in hoc licet etiam admirari, che le opere sue si siano ritrouate ad tempo di hauere ad sortire un Aldo Romano per suo librario, doctrinam simul et diligentiam cuius in hoc genere nemo est qui non et norit pariter, et omni merito laude persequatur. Per il che noi dal canto di qua per sua parte ui ne rendemo le condigne gratie, perche pare possiamo gia adesso bene sperare, per essere cominciate sopto tale auctore ad publicarsi le opere sue, che poranno le restanti similmente ala giornata uenire tucte in luce, secondo noi altri con omne studio ricercamo. Il quale effecto per mano uostra si farà con maior reputatione che per qualsiuole altro, che certo anchor che il nome del Pontano sia per se pur grande, pare che adgiongendoseli la auctorita uostra, le cose sue uadano omnimamente piu superbe et altere. Gratie dunque innumerabili ui rendono tutti questi S. gentilhomini et litterati nostri meritamente et denique tutta insieme questa inclyta citta, come quella che dal suo Pontano tanto illustrata iustamente li deue.

Vegno adesso ala epistola che cosi uecchia ui mando. Sapete, Messer Aldo, come poi la morte del Pontano sete stato tanto et pregato et sollicitato di quello che adesso hauete facto [3], et lo anno passato essendo ritornato lo

[1] *Vat. 4105*, f. 118.
[2] C'est la lettre 47.
[3] Alde explique lui-même, dans une dédicace à Soardo Soardino (vol. I des oeuvres de Pontano, éd. citée, fol. 185), les causes de son long retard: *Adde quod primo exemplari [Hendecasyllaborum] intercepto, alterum sua ipsius manu perscriptum te absente ad me misit, orans obsecransque etiam atque etiam ut accelerarem editionem. Sed uide infortunium: Simo ille philosophus, cui ad me librum dederat, in febrem grauissimam in itinere incidit paucisque post diebus Patauij moritur. Iisdem diebus et Pontanum ipsum decessisse renunciatum est. Illud etiam mirabere, anno fere post ex quo is obiit mortem, exemplar*

S. Messer Iacobo de Franza [1] et hauendo multo litterizato con uoi sopra questo stampare, benche io auante pluribus hoc ipsum litteris tecum egeram per Alexandrum Calcidonium Venetum librarium, denique non possendosi di cio hauere risposta alcuna certa, ne spes quidem ulla futurae impressionis, mi confortaro ad pigliare io tal carrico in parte, come quello che piu cognosceuano affectionato del Pontano, loqual certo con quanta incommodita et danno mio ad cio mi sia condocto è gia ad tutti noto. Io una uolta mi trouo inuiluppato in la maggior fatiga che si possa per homo litterato patere, et ho gia imparato di hauere di uoi compassione, et è pur uero quel che in una epistola uostra ho letto sopra un libro greco per uoi impresso, quando ui lagnate di tanti affanni, quali per giouare altri sostinete, doue son queste parole in la memoria mia si fixe, che mai piu saldo in marmo non si scripse : « Me, post septem ferme annos, ne horam quidem solidae habuisse quietis. » Così bisogna pur fare chi uole fare cosa bona et hauere honore. Appresso ho lassato quasi ogni altra mia facenda et mi so posto ancho in le dispese (come uoi sapete) necessarie in tal exercitio per fare stampare questo libro deli Elegi et Lyrici del Pontano, et questo per non comportare, che tante fatighe di un tanto homo andassero in perditione, riseruando pur ad uoi la Vrania come cosa maiore, una con li Horti et Ecloghe, secondo per la epistola mia qual percio ui scriueua legerete. Che quando una minima certeza hauessemo hauuta, che per uoi si hauea ad cio dare principio, mai ne Messer Iacobo ne altro haueria permesso che per qualsiuoglia se ne stampasse un uersiculo, et questo con ogni ragione, perche ne io ne altro chi si sia ha da concorrere con la grandeza et prestantia uostra in tal lauoro. Dolesi ciascuno di noi, et in primis ego, che questa una opera si troue adesso cominciata per me, per uoi mandare ad domandare al presente la copia di queste medesme cose, per hauerle ad soggiongere al uolume dela Vrania, che quando non si trouasse la opera in lauoro et impressa in bona parte, ad noi tutti seria stata somma gratia, subito mandaruela, et toglierce di fatiga et dispesa. La cosa è qua, uoi sapete che danno io reciperia quando questo uolume si unisse con la Vrania uostra. Lasso iudicare et determinare ad uoi. Io in cio non mi so posto (come ho dicto) per altro che per excitare dal sonno questi libri, non per mercantiare ne fronteggiare con uoi, qual tegno ragioneuolmente in somma riuerentia.

Quando uogliate usare questa gentilezza darmi tanto spatio, prima che uoi li uogliate subgiongere al libro uostro, che io li possa smaltire, questi pochi libri che sono, cioè 400 non piu, che mi persuado si uenderanno prestissimo, farete officio di persona humana et uirtuosa, qual sete di qua riputato, non comportando tanta iactura mia, doue non è alcun danno uostro; benche per la grandezza di questo uolume non so come commodamente si potesse unire

ipsum mihi fuisse redditum. Haec autem ad te propterea publice scripsimus, ut nos, quod in hunc usque diem istaec opera edere distulerimus... apud... istorum poematum cupidissimos uel Pontani amantissimos hac epistola expurgaremus.

[1] Mention d'un voyage en France de Sannazar, en 1504, et d'une correspondance du poète avec Alde. Alde lui a adressé deux préfaces, en 1502 et en 1514 (Didot, *l. c.* pp. 223 et 388).

con lo uostro, che li mei son 14 libri come uederete subito che sera stampato, che ue lo mandarò ad uedere [1]. Intertanto uoi porete col nome di nostro S. Dio publicare queste opere, secondo scriuete desiderare, et quantunque lo priuilegio mio commande che nulla opera qualsiuoglia che sia del Pontano si possa stampare in questo Regno, ne stampata per altro che per me portarsi d'altra parte ad uendersi qua, nientidimeno quanto specta ad cose uostre restarò contento si possano uendere qua ad piacere uostro, facendoui godere liberalmente lo priuilegio mio . . . [2] da hoggi ue lo consigno et tegno ad uostro seruitio, perche hauendo uoi da sequire (piacendoue) la impressione de [l'altre] cose Pontanice, ad me non bisognaria piu tal priuilegio, che usceria fora del affanno del stampare, et cosi [ui] manderia tutti quelli originali che uoi uolrete, quali tegno io tutti in mio potere, conseruati solamente ad q[uesto]. Et ad talche piu presto io potessi uscire di questi 400 libri, et uoi poi sequire uostri disegni di soggiongerli al [libro uostro?] ò fare altro, secondo ui parerà, uolendomi aiutare uoi in farne uendere alcuna parte in questo paese [uostro?], come uolisseuo fosse fatto deli uostri qua, me ne auisarete ordinandomi quanti et come ue li hauessi de m[andare] che subito ue li crederia, sequendo liberamente quanto me ordinasseuo et spero trouarisseuo un libro impresso con tal diligenza che forsi non ui despiaceria. Che cose siano questi che per noi si stampano, le porete uedere per la [charta] stampata, qual con questa ui mando, laqual da tergo tene la lista de tutti li supradicti 14 libri, cose nouamente et elimate et di nouo composte per lo Pontano, quanto specta ad multe et uarie additioni, et così de l'altre cose che son da imprimere; legerete la lista in ditta charta stampata, oltra lequali ce sono anchora 15 libri . . . 14 de rebus coelestibus in prosa, opera molto extimata da lui et da questi altri di qua, in laquale redditur rat[io] physica et probabilis in toto corpore Astrologiae. Ad uoi sta adesso eligere quella opera che uolete per stampare . . . prego fatemi risposta [3].

Vale. Neapoli. XXVIIIJ° Augusti 1505.

49. P. Summontius Aldo Manutio S. [4]

En tibi, Alde, Pontani tui munus, quo ille te (ut erat in omni actione prudens) merito quidem donauit. Est autem hic decimus rerum coelestium liber tibi (ut uides) ab eo dedicatus. Quod quidem mihi, ut primum id in

[1] L'édition préparée par Summonte est celle-ci: *Parthenopei libri duo. De amore coniugali tres*, etc. *Mense septembri 1505*, 148 ff. in-fol.

[2] La marge est coupée. Nous suppléons les mots manquants ou mettons des points.

[3] On sait que les oeuvres complètes de Pontano furent imprimées à diverses dates par Alde et par ses successeurs. En tête de chaque ouvrage, outre la dédicace originale de Pontano, qui s'y trouve généralement, il y a une dédicace de Summonte, ce qui montre bien que le savant napolitain a été, comme il le désirait, le directeur de toute l'édition vénitienne.

[4] *Vat. Reg.*, f. 354. C'est la dédicace du livre X du *De rebus caelestibus*.

archetypo eius uidi, in primis fuit gratum, ut qui honores tibi omnes ab omnibus iure omnino deberi et putem et praedicem. Accipe et una cum rebus coelestibus exquisitissimis eius in centum Ptolemaei enuntiata commentationes, quodque reliquum ex illius Philosophia erat, unum de fortuna, alterum de immanitate opus. Tu uale et, quod iamdiu facis, perge de humano genere bene mereri, Summontiumque nominis tui studiosissimum redama. Neapoli, 20 maij 1514.

De acceptis litteris ac libris fac me quaeso postea certiorem.

Jodocus Gallus.

50. *Aldo Manutio Romano uiro clarissimo atque integerrimo. Venetiis* [1].

Salutem et felicitatem. Tametsi, doctissime uir, nulla mihi ignauo homini tecum neque doctrine neque rerum aliarum occasione noticia intercesserit unquam, ausus sum tamen, barbarus ego, te eruditissimum undecunque uirum hijs meis ineptijs obtundere, quibus humanitati tue clarissimum hunc mihi amicum et fratrem Ioannem Cunonem [2], quo fidelius possim, commendarem. Quamuis enim, eo referente, didicerim esse eum tibi ex tua uirtute perquam familiariter iunctum atque in tuorum amicorum numerum esse liberaliter receptum, unde sibi ad inuictissimum nostrum Romanum Caesarem tuo nomine commiseris prouinciam (id quo pro uoto tuo fecisse eum crediderim) absoluendam, credidi tamen testimonium meum, non quidem ex uirtute aut doctrina, sed uel ex officio cui indigne praefectus sum, uel potius ex innata pietate tua, apud te posse tanti ualere quo intelligeres eundem Cunonem non mihi solum, sed doctissimis quibusque integerrimisque uiris charissimum esse. Quo factum est ut cum, hoc pro te suscepto labore et itinere, quattuor illi ducati quos a te pro uiatico recepit ei non suffecissent, petitos a me duos florenos rhenenses animo et manu promptissimis mutuo dederim, sperans me non sibi solum qui eis indiguit, uerum et tue quoque cuius res agitur, dignationi rem non ingratam effecisse. Quos cum prefato Cunoni pro liberalitate tua reddideris, constat eidem qua possit oportunitate uel totidem mihi per cambium restituere, uel certorum sibi assignatorum librorum comparatione resarcire. Sanctissimum uero animi tui institutum quod eodem Cunone nostro explicante in noua Academia erigenda concepisse te intellexi et a Serenissimo nostro Romanorum rege perficienda impetrare conatus es, non potui non admirari et summis

[1] *Ambros. E. 36 inf.*, f. 11. Sur cette lettre de J. Gallus, d'Auffach, oncle de Sébastien Brant, ami de Reuchlin, voir Geiger, *Beziehungen, l. c.*, p. 119.

[2] C'est le même que le *Ioannes Cono Norimbergensis ordinis praedicatorum* sur lequel Morelli a recueilli diverses particularités dans *Aldi scripta tria*, p. 52. Il étudia le grec à Venise, sous Alde Manuce, puis à Padoue, sous Musurus; il l'affirme lui-même dans une dédicace à Jodocus Gallus, en tête de sa traduction d'un traité de Saint Basile faite à Padoue en 1507.

efferre laudibus; curabo autem hanc saluberrimam propositi tui conceptionem apud omnes uirtute et litteris prestantes uiros commendare, et id efficere ut, si qui erga Caesaream maiestatem, quales plures sunt, aliquid ualeant, ad eius rei perfectionem Serenitatis sue animum uel inducant uel inductum confirment, sin minus, ut Deum immortalem quoad possint exorent quantum huic felicissimo proposito auxilium praebeat et effectum. Quod si uel in eadem re, uel alijs rebus prestantissime tue dominationi in hac barbara natione nostra, potissimum uero in tractu Rheni et ciuitate nostra Spirensi inseruire potuero, inuenies me dum preceperis, non uerbo tantum, sed et rebus quoque ipsis integrum et veracem. Valeat diu et felix prestantissima excellentia tua in salutem rei litterarie grece et latine, in multiplicationem tum librorum quam doctorum uirorum, quin et amplificationem immortalem illesi nominis et phame tue quam tum Italia et Gallia, ipsa eciam barbara celebrat et celebrabit annos Nestoreos Germania nostra.

Ex Spiris. Pridie Nonas Nouembres. Anno Christi M.D.V.

Tue humanitatis cultor et amator,

Iodocus Gallus, inutilis predicator ecclesie Spirensis.

Girolamo Aleandro.

51. Τιμιωτάτῳ καὶ ξυνετωτάτῳ Σκιπίωνι Καρτερομάχῳ τῷ Πιστοριεῖ εὖ πράττειν. Ἑνετίαζε.

A sancta Maria formosa in casa del mag.co ms. Hieronymo Grimanj [1].

IC XC

Ἔτυχον εἰς τὰ διδασκαλεῖα ἀφικόμενος, ὁπότε Μαπφαίῳ τῷ Λέοντι ἀποδέδοται τὰ παρ᾽ ὑμῶν γράμματα, καὶ οὗτος γε πρὸς τὰς πύλας βλέπων, ὥς με ἤδη καὶ πόῤῥω πάνυ ἐπανερχόμενον ἑώρακε, μεγάλῃ τῇ φωνῇ (ἐστὶ γὰρ ἀδεεστέρα αὕτη ἡ πόλις τῶν Ἑνετιῶν) τὴν τῆς διανοίας εὐφροσύνην οὕτως οἶμαι

[1] *Vat. 4103*, f. 25. — Cette lettre nous paraît antérieure à la première d'Aleandro à Alde. On voit que le futur cardinal-bibliothécaire est tout-à-fait à ses débuts dans l'étude du grec et qu'il fait honneur de ce qu'il en sait aux leçons de son ami Cartéromachos Il n'est pas encore très habile helléniste, si nous en jugeons par cet échantillon bizarre, d'un style si confus et d'un vocabulaire si bariolé. Pour éviter au lecteur l'ennui et la difficulté de la lecture, nous croyons devoir donner *talem qualem* la traduction suivante:

Au très honorable et très intelligent Scipion Cartéromachos de Pistoia, salut. A Venise.

J'arrivais au cours [à l'Université], lorsqu'on remit vos lettres à Maffeo Lioni. Il regardait vers la porte et de très loin il me cria d'une voix forte (on ne se gêne point dans cette ville de l'Etat de Venise), voulant manifester sans doute sa bonne humeur: « Girolamo, voici, voici nos plus chers amis Scipion et Marino [Grimani] ! » Et moi-même, comme je te le laisse penser, je me sentis rempli de joie à cette nouvelle, pouvant à peine croire que les dieux nous favorisassent de la sorte. J'embrassai ta lettre, après l'avoir lue quatre fois, et je résolus de te répondre au plus vite. Mais je sais que tu vas t'écrier: qu'est-ce qui

ἐνδεικνύμενος· παρῆσαν, ἔφη, Ἱερώνυμε, παρῆσαν οἱ πάντων φίλτατοι ἡμῖν Σκιπίων καὶ Μαρῖνος. Ἐγὼ δὲ (καθάπερ ἐνθυμεῖσθαί σοι παρίημι) ταύτῃ τῇ ἀγγελίᾳ ὑπερησθεὶς καὶ μόλις τοσαύτην παρὰ τῶν θεῶν ἡμῖν εὔνοιαν ὑπάρχειν πεπεισμένος, ὅμως τετράκις πρότερον ἀνεγνωσμένην τὴν ἐπιστολήν σου φιλήσας, ἔγνωκά σοι ἀποκρίνεσθαι ὅτι τάχιστα. Οὐ μὴν ἀλλὰ εὖ οἶδ' ὅτι· τί δήποτε, φαίης ἄν, Ἀλεάνδρῳ παρέστη ἑλληνιστὶ πρὸς ἡμᾶς ἐπιστέλλειν; Μῶν τινα πρὸς Σκιπίωνα τὴν τῶν ἑλληνικῶν ἐπιτηδευμάτων πλεονεξίαν ἀκαίρως ἐπιδείκνυσθαι προαιρεῖται καὶ ταῦτα εἰς Αἴγυπτον στάχυας ὡς ἀληθῶς κομίζων; ἰταμῶς γὰρ καὶ θρασέως τοῦτο ἂν εἰκότως εἴη, μᾶλλον δὲ κουφοτέρου καὶ τὰ ἡμέτερα τρυφερῶς ἄγαν μεμισηκότος λατίνοις παρὰ Σκιπίωνος γράμμασι δι' ἀλλοτρίας γλώσσης ἀποκρίνεσθαι. Καὶ τίνα γὰρ πρὸς σὲ φιλοτιμίαν ἐπιδείκνυσθαι οἷός τε εἰμί, ὅς γε καὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων ἅπαντα, ὁποῖ' ἄττα ἡμῖν ἂν ὑπάρχῃ, παρὰ σοῦ ἐκμαθεῖν, καὶ ἐν τοῖς ἡμετέροις ἐῤῥῶσθαι καὶ γιγνώσκω καὶ ὁμολογῶ πανταχοῦ πᾶσιν. Καὶ νῦν γε τοσούτου δέω, ἥδιστε Σκιπίων, τοιονδέ τι λογίσασθαι, ὥστε ἐξόν μοι ἧττον ἴσως κακῶς λατῖνα σοὶ γράφειν, ὅμως ἑλληνικὰ διδόναι γράμματα προειλόμην. Τί δὲ τούτου αἴτιον φαίη τις ἄν; διότι καθάπερ τῷ Πανὶ μικρὸν τὸ τοῦ γάλακτος σκύφος, καὶ τῇ Δήμητρι ὀλίγον τὸ τῶν σταχύων δρᾶγμα ὥσπερ ὄφλημά τι παρὰ τῶν ἀγροιωτῶν πολλῷ γε οἶμαι χαριέστερον ἔστι τῆς ἑκατόμβης αὐτῆς, οὕτω κἀγώ σοι τὴν ὠφλημένην ταύτης τῆς γλώσσης εἰ καὶ πολὺ τῆς ἀγρότητος ἀποπνέουσαν ἀπαρχήν, πέπεισμαι εἶναι ἂν ὁτουδήποτε μεγάλου ἀναθήματος χαριεστέραν.

Ἐπιδημητέον μοι ἔστι Ληνιακῷ δέκα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡμέρας· τοῦτο δὲ πολίχνιόν τι τῶν Βερωνέων ἐστί· ἐκεῖθι ἀφικόμενος οἴκαδε, οὐδὲν ἔτι με κωλύσει, μὴ πρὸς ἡμᾶς ὅτι τάχιστα ἐκπετῶμαι. Ἔῤῥωσο τιμιώτατε.

Ἐκ Παταβίου, ἑβδομάτῃ τοῦ φθίνοντος σκιῤῥοφορίωνος.

Ἱερώνυμος ὁ Ἀλέανδρος.

a bien pu pousser Aleandro à m'écrire en grec! Comment décider quelqu'un à étaler mal à propos devant Scipion l'ambition de ses tentatives helléniques? vraiment c'est apporter du blé en Egypte. C'est bien audace et folie que de répondre en une langue étrangère à une lettre latine de Scipion, qui a une tendre haine pour ce que je fais. Et quelle ambition suis-je donc capable de te montrer, moi qui ai appris de toi tout ce qu'on sait de grec chez nous, moi qui en même temps me suis fortifié sous ta direction dans nos lettres [latines], qui le reconnais et le dis à tout venant? J'avais besoin, cher Scipion, de ce préambule pour m'excuser d'avoir préféré le grec, bien qu'il m'eût été facile de t'écrire un peu moins mal en latin. On me demandera pourquoi cette préférence: par la même raison qui rend une petite coupe de lait plus chère à Pan, une poignée d'épis, offrande des paysans, plus précieuse à Cérès que ne serait une hécatombe. C'est de la même façon que je t'envoie les prémices de mes connaissances en grec, qui sentent bien leur rudesse, dans l'espoir que tu y prendras plus de plaisir qu'à un présent de valeur plus grande. Je dois rester dix jours au plus à Leniacum [?], bicoque du territoire de Vérone. De là, arrivé à la maison, rien ne m'empêchera de voler vers toi. Adieu, mon très illustre. Padoue, sept jours avant la fin du mois de scirrophorion. Girolamo Aleandro.

52. *Excellentissimo et liberalissimo utriusque linguae propagatori Domino Aldo Pio tanquam patri suauissimo . . . Venetijs. In casa di M. Andrea d'Asola* [1].

IC XC

Excellentissime domine, salutem. Heri lo receueti uostre lettere, benche alla data del giorno me pareno uechie. Vna dona melle portò; non so a che modo le done siano facte tabellarie, ma sono forte pegre como e di lor in omnibus natura. Vtcunque io me sforzarò far quello che mi commandate como son tenuto et debo; ma credo che harremo difficulta hauere il libro di Fiorenza, pur mi sforzarò de hauerlo et farò ut iubes. Hozi li scholari hano diuedato che se lezi et pure legessi, non so zoche farano. Credo uerrò ad uoj fino zorni 10, et farò intenderlo a misser Trypho [2]. Interim uedete per le librarie in quello loco, se gli e qualche cosa; de qua nihil est pur certo; omnino faremo faremo bona cosa. Io ancor uo reuedendo le mie lectione, et facto che io habi questo, ad te euolabo. Misser Lodouico assai ui si recommanda, et parli esser senza se stesso, non possendo fruir la uostra dolce compagnia. Di me non ui dico niente: sel necessita che io uegni piu abonhora che sia 10 zorni, scriuetime perche uegnirò; ma non restate affaticarmi in cercare, perche li besogna cura. Io uolentieri staria questi 10 zorni ad expendere di reuedere queste mie lectione. Vale. Patauij. MDVI. Die 26 Ianuarij [3]. Recommandatime a messer Andrea [4] et li amici. Messer Maphio [5] e per soe facende a Vicenza; non ui posso dir di lui altro che, ut credo, bene habet.

Ex^{tiae} v. filius et cliens Hier^{s} Aleander.

[1] *Ambros. E. 30 inf.*, f. 24. — La plus ancienne mention des rapports d'Aleandro avec Alde se trouve, à la date de 1499, dans son autobiographie fragmentaire conservée à la bibliothèque de l'archevêché d'Udine; on y voit qu'Aleandro étant à Venise, plaça son frère Vincenzo, pour étudier les belles-lettres, *sub Manucio in aede Diui Marci.* (Communication de M. V. Joppi). — Nous avions annoncé une étude sur la carrière littéraire d'Aleandro; ce projet vient d'être exécuté par M. Ernest Jovy; le jeune savant s'est particulièrement efforcé d'apporter des renseignements nouveaux et précis sur le rôle d'Aleandro en France et son enseignement à Paris et à Orléans. Nous sommes heureux de signaler à l'attention des érudits italiens son travail qui sera prochainement sous presse.

[2] Trifone Gabrielli.

[3] Nous avions été tentés d'attribuer cette lettre au mois de janvier 1507 (n. st.) et par conséquent de la placer après la suivante; mais il paraît démontré avec certitude, par la lettre 56, qu'Aleandro n'avait pas l'habitude de dater ses lettres d'après le calendrier vénitien, c'est-à-dire en rattachant les mois de janvier et février au millésime de l'année écoulée.

[4] Il est à peine besoin de rappeler au lecteur que « messer Andrea », dans cette lettre et les suivantes, désigne Andrea d'Asola.

[5] Maffeo Lioni, l'ami et le compagnon d'études d'Aleandro à l'Université de Padoue. Cf. Mazzuchelli, *Scrittori d'Italia*, I, part. I, p. 411.

53.

Excellentissime domine mi [1], Io ui scriuo in pressa per non hauer presente tempo di mangiar et ui aduiso come son sano, gratia Dij, con li altri; pur la Quaresima ne tumba li stomachi per questi pesci et strani cibi. Non so como fa ad uoi, benche uoi sete ἀκάματος. Io fo qualche cosa di notar sopra le cose che me hauete ordinato, et faria piu sel non fosse che mi besogna notar il graeco (ut scis) et talhor piu cha sij il besogno per la causa uostra. Presentemente ho le lectione di logica che vorria 30 homini et io non li posso prestar lopera de un 4to di hor. Pur passemo uia. Laus Deo. Vi prego a messer Stephano date che luj me mandara un Theocrito, perche hactenus io ho correcto sopra un ad impresto, et uedo che di belle correctione se multiplica, che messer Marco [2] fa el douer et praesertim in questo ultimo. Io uorria affaticarse per noi non per altri. Item, perche el se per lezer di festa qualche cosa di Thucydide ui prego mello mandate. Questi doj libri me so necessarijssimi [3]; ui prego charissimamente non ui aggreua darli a messer Stephano, che lui me li mandara. Omnino un qualche di per uostra benignita haueuj dicto di darmelj non ui posso piu pregar. Voria intendere como van le cose, et di Alemania, et deli Virgilij se trouate qualche cose, et uedete ui prego di quello con il frate di San Michiele di Murano. Recommandatime a messer Andrea et alli altri Academici. Vale et salue. Misser Mapheo et mi a uoi se ricommandamo. Patauij. 1506. Die X Martij. Ve aricommando li mei ruri da Cabarelli. Et il Theocrito uedete chel quinterno sia iusto che era corrupto [4].

Tuus filius Hieronymus Aleander.

54. *Exmo Dno Aldo Pio Manutio Romano. Venetijs* [5].

IC XC

Excellentissime domine, Azoche sapiate aliqua di nobis, io sum sano et me forzo expedirme di qui per uenir alla desiderata impresa; tamen me besogna maturar azoche non habia caussa di retornar cossi facilmente. Interim uos ualebitis et metterete in ordine quello che si ha da far; extricateue da uostre lite, se si pode, et facte rebutar le lettere et conzate quelle cose de Plutarcho al meio si puol [6]. Dio me dia gratia che presto me expedisca de

[1] *Ambros. E. 30 inf.*, f. 23. Sans suscription.

[2] Musurus, dont Aleandro suit les cours de grec.

[3] Aleandro demande le *Théocrite* de 1496 et le *Thucydide* de 1502.

[4] Alde a noté ici, de sa main: Τὸ εὐκτικόν - οὗτος μὲν πανάριστος. - *Sunt mihi bis septem praestanti corpore nymphae.*

[5] *Ambros. E. 30 inf.*, f. 26.

[6] Le travail auquel Aleandro fait allusion dans les lettres précédentes comme lui ayant été confié par Alde paraît être la préparation du texte des *Moralia* de Plutarque. Cette importante édition princeps, qui fut dirigée par Démétrius Doucas, parut en mars 1509; on lit en tête une épigramme grecque d'Aleandro. Cf. E. Legrand, *Bibliographie hellénique*, t. I, p. 92, et P. de Nolhac, *Erasme en Italie*, p. 42.

qua. Valete, salutate li di casa et la excellentia di misser Ambrosio [1] et li altri amici. Motae [2]. 1507. Die primo Nouembris.

Tuus Aleander.

55. *Exmo Dno Aldo Manutio Romano amicorum optimo. Venetijs. A Sancto Paterniano ouer appresso del ponte di Rialto* [3].

IC XC

Non ui marauegliate, uj prego, se tantosto non son uenuto quantosto ui promisi et uoj sperauate, perche le cose del mio accordo con li aduersarij non si podeno cossi assetar como io speraua. Tamen non restaro percio di transferirme a Venetia. Et spero che sara omnino facto el di di S. Nicolo, che montaro in barca, Deo duce, se me sentiro ben, perche, per li grandi fredi che ho presso caualcando alli dj passatj, me hanno un poco agiachito et oppresso siche, tra quelli et li intensi fastidij, non scio como habia si poco male ancor che a mi e del tal uigor che non mi lassano gia giorni 8 partir di casa. Non sto gia percio in lecto, ue prego interim modeste feras meam absentiam, che per Dio un zorno me pare cento anni a poter fruir con reposso la uostra doctissima consuetudine et del mio praeclaro messer Ambrosio et deli altri boni amici, cossi domestici como di seruitori di casa, alli quali molto ui prego ue piaqui racommandarmj et praesertim a messer Andrea mio carissimo patrono. Sel uenisse interim un zouene bassoto, se demanda messer Titio, el qual e doctissima persona et uol dar impensa opera a lettere graece et inuero dignissima creatura, et ui dimandasse di me, dicete che me expectate, ma che non sapete certo de reditu quando el sia per esser. Et questo per uno poco de mea facenda. Vale. Motae. 1507. Die ultima Nouembris. Se Messer Demetrio [4] e agiunto da Carpi salutatelo, δέομαι σοῦ, meo nomine.

Tuus Aleander.

56. *Exmo uiro Dno Aldo Manutio Romano utriusque linguae propagatori. Venetijs. A San Paternian. In casa di m. Andrea d'Asola* [5].

IC XC

Salue, Alde optime. Io scripsi alli zorni passati a messer Ambrosio che la terza festa di Natal ouer quarta io era per partirme dala Mota per Venetia; la mia fortuna et questa maledicta lite me ha conducto che za 20 di io sum in Friuli ad Vdine et poeno si che non uj maraueliate, sed spero

[1] Il s'agit d'Ambrogio Leoni, ainsi que dans les lettres suivantes.

[2] Aleandro écrit de son pays natal, la Motta, petite ville de la province de Trévise, où l'avait appelé un procès.

[3] *Ambros. E. 30 inf.*, f. 25.

[4] Evidemment Doucas.

[5] *Ambros. E. 30 inf.*, f. 13.

hauernemi spedito fra doi o 3 zorni di qui. Et como giunga alla Mota uenirò ad uoj; io non scio se qualche cosa me sia sta mandata alla Mota, como scripsi a messer Ambrosio, perho non uj scriuo altro. El lator della presente e uno doctissimo notario dela terra di Vdine et me ha seruito assaj et gratis in la mia causa. Luj uorebbe comprare lopera del Politiano; se uoj ne hauete, ui prego fatelli quello piu appiacer potete per amor mio, et appresso li altri uostri innumeri beneficij uerso di me computate ancor questo. Il Cotta molto ui saluta, elqual e qui con lo illustre segnor Bartholomaeo di Aluiano, quorum uterque me fanno molte chareze [1]. Salutate messer Ambrosio con tutti di casa. L'Amaseo [2] dice chel uj mandara fino pochi zorni qualche denari et che li perdonate. De qua ogni dj uien fanterie di Romagna; tamen non se dice altro. Vale plurimum. Vtini. 1508. Die 4 Ianuarij.

Tuus Aleander.

57. *Excellentissimo Domino Aldo Manutio Romano patrone obseruando. Venetijs. A San Paterniano* [3].

IC XC

Salue et cetera. Per Rado presente corriere che uien de Engelterra et ne fa presa ui scriuero al bisogno dele cose che me parerano piu necessarie, un altra uolte ui scriuero di altre cose. Le mie capse non sono ancora uenute, perho non ui transcriuo cossa alcuna dele ordinate. La fortuna mia uole cussi. Io non ho facto ancor principio alcuno per che non sono uenuti li libri. Et ben che me sia sta seruito de molti libri cossi graeci como latini, non di meno monsignore Budeo [4] non mi consiglia che io tenga adesso tal uia, per che molta turba di seminudi et pediculosi scholari ce sarebbeno, ma guadagno poco; pur me ha dicto che acconciaua le cose mie ben, et interim aduna alcune

[1] Ce Cotta, qui paraît attaché à la personne du général vénitien, doit être le Pietro Cotta avec qui Erasme dîna à Venise (*Erasmi operà*, éd. de Leyde, t. III, col. 788 E). — Il y a des renseignements sur la famille Cotta dans un livre de Parrasio; nous en avons sous les yeux une édition parisienne, où nous signalons de nombreux fragments imprimés en grec et assez intéressants par la date. Le titre est: *Cl. Claudiani Proserpinae raptus cum Iani Parrhasii commentariis ab eo castigatis et auctis accessione multarum rerum cognitu dignarum.* A la fin: *Impressum Parisius per Antonium Bonnemere impensis Ponti le Preux. Anno Domini MCCCCC.XI. Die vero XVIII Decembris.* Voir, à la suite des tables, la dédicace de Parrasio datée de Milan: *A. Ianus Parrhasius C. Catulliano Cottae Mediolanensi patricio.*

[2] Romolo Amaseo était d'Udine; il semble avoir commencé son enseignement, cette année même, à Padoue. Aux lettres d'Amaseo que nous avons indiquées ailleurs, joindre une lettre à Egnazio, *Patauii, XIV Kal. Iul.* (*Vat. Reg. 2023*, f. 10).

[3] *Vat. 4105*, f. 315. Nous avons essayé une traduction française de ce document dans la *Revue des études grecques*, première année, Paris, 1888, n.º 1, (travail intitulé: *Le grec à Paris sous Louis XII, récit d'un témoin*). Nous y avons revendiqué pour Aleandro l'honneur d'avoir définitivement fondé à Paris l'enseignement du grec, qui jusqu'alors avait été intermittent et à peu près sans fruit.

[4] Guillaume Budé, le grand restaurateur des études grecques en France.

persone degne, si che le cose spero andaranno ben quanto al guadagno, per che quanto al nome (che nome si fa per questa uia) gia molti homini degni et altri ce cognosceno, et ne sono di grandi accepti. Ma se ben non se guadagnasse, io ho trouato un altra uia, laqual e di sorte che spero de non me pentir di esser uenuto in Francha: e che io di et nocte do opera alli studij dele arte [1] per bona foza, et questo basti, che spero che al tempo del'Academia faremo ancora qualche cosa di la uia peripatetica et dele mathematice. El Fabro [2] e nostro duce et altri homini degni. Et che la uia ci sia per essere compendiosa et di quella che messer Ambrosio uole, credo che l'habiamo trouato. Et doliomi che a Venetia non se ne troui ben el nostro messer Ambrosio, al qual molto me recommandate.

Sappi ancor che dapoi disnar io lezo una lectione ad alcuni homini da ben in graeco. Et altri me instano assaj che io leza le Erotemate. Tamen fin hora non hauemo facto altro, per che non sono Erotemate di Lascaris in questa terra, et io non uolio pigliar la fatica per uno o per doj, per che uorei far una classe di 15 ouer 16 ad un tracto [3]. Se e uero che in questa terra hanno stampato l'Erotematj di Chrysolora dal typo di Regio et Theocrito [4], le letre in men sono facte qui et ancora che io non le habia uiste,

[1] Aleandro suivait les cours de la Faculté des Arts; il fut plus tard reçu docteur ès-arts et ce titre lui permit d'être élu, en 1512, recteur de l'Université de Paris. Les études très variées qu'il faisait, l'année de son arrivée, sont constatées par un cahier que nous avons trouvé à la Bibliothèque Chigi et qui nous semblent des notes de cours. C'est le ms. *R. II. 19* (cf. *La Bibliothèque de Fulvio Orsini*, p. 172): on lit à la fin: *M.D.VIII. V Idib. VIIbr. Parisiorum Lutetiae.*

[2] Puisque le nom du célèbre hébraïsant français, Lefèvre d'Etaples, se rencontre ici, c'est une occasion de signaler ses rapports inconnus jusqu'ici avec Alde Manuce. M. Jovy nous a indiqué en effet, dans *Logica Aristotelis ex tertia recognitione* [*Boetio Seuerino interprete, Iacobo Fabro Stapulensi ordinatore*] *Parisiis, ex officina Henrici Stephani, 1520* (la première édition est de 1510), la mention suivante, au fol. 160 v°: « ... *Id Venetiis in officina Aldi Manutii uiri optimi, summae industriae et ad restitutionem literarum totis quadam animi insita generositate uiribus excudendo ceteros superantis suamque naturae dexteritatem fortunate sequentis, ita narratum accepi* ... » Il s'agit d'un fait relatif aux marchands d'esclaves *apud gentem Agarenam*, rapporté à Lefèvre par un personnage qu'il rencontra chez Alde et qui avait longtemps séjourné en Orient.

[3] Nous avons la date de l'ouverture du cours d'Aleandro dans une lettre du jeune Michel Hummelberger à Beatus Rhenanus, Paris, 2 avril 1509: *Hieronymus Aleander Mottensis Noricus, utriusque linguae iuxta et Hebraicae doctissimus, quas priuatos inter parietes summatibus uiris interpretatus est, propediem publicitus auspicabitur; ego eius auditorio frequens adero.* (*Briefwechsel der B. Rhenanus*, p. p. MM. Horawitz et Hartfelder, Leipzig, 1886, p. 21).

[4] L'édition des *Erotemata* de Chrysoloras, imprimée par Gilles de Gourmont, sous la direction de François Tissard, d'Amboise, est datée du 1er décembre 1507; une édition sans date de Théocrite paraît se rattacher au même temps. Déjà avait paru un petit recueil grec préparé par Tissard et intitulé *Liber gnomagyricus*, qui est le premier livre grec imprimé à Paris; il porte la date du 12 août 1507 (Aug. Bernard, *Les Estienne et les types grecs de François Ier*, Paris, 1856, appendice, p. 64). On ne s'explique pas qu'Aleandro n'ait pas vu ces ouvrages au moment où il écrit à Alde. Celui-ci semble avoir été renseigné par une autre voie sur les projets de son confrère, l'imprimeur parisien Gourmont;

tamen credo che non siano ne belle ne bone [1]; pur per el bon mercado costoro le uoleno, che non curano altro in questo modo che spendere poco. Loro uolenno che io li instituisse con quelle Erotemate, io li ho praeposto quelle uostre per essere et melior uia et per cetera. Perho parlate con messer Andrea et facte mandar ogni modo piu presto che si pote, o per la fiera per uia da Lion o ancora auanti: Erotematj de Constantino al meno 12 [2], lexicon 6 [3], Luciani 6 ouer piu [4], et qualche altro libro che ui para, tanto che se faza una capsa, per che ue li faro spazar tutj spero. Intra li altri mandar che me ha ordinato uno gentilhomo a posta: Aristotele de animalibus graeco, Theophrasto de plantis graeco [5], Aristophane [6] et altri libri che azoche l'habiate in ordine uederete in la lista.

Et per che questo Ianpietro li uende un ochio di homo et non si spazano cossi facilmente et multi de . . . , so ui dire che lo chiamano el Iudeo, elqual ha uenduto ad uno gentilhomo di qui li Epigrammatj graeci uostri ducati ij marcelli 10 di nostra moneta [7], ad tal che me e stato forza redrezarli in speranza laqual per forza haueano abiecta. Et cominciauano a far una festa con francese che sa graeco et fareano stampar ut supra. Tamen li ho ropto el desegno. Et credo che collui piu non leza; ne lo cognosco, senon per nome che si dice credo franco Tisardo [8].

Perho io uorei che feste far una capsa di libri et mandarla con la lettera directa ad me in el Collegio Cardinalis [9], che e uicino a casa nostra, et el

il a pu l'être, entre autres, par Erasme ou par Jean Lascaris; tous les deux en effet étaient alors à Venise et avaient avec Paris des relations suivies, Lascaris surtout en sa qualité d'ambassadeur de France près la République de Venise.

[1] Aleandro allait pourtant être forcé de se servir lui-même des caractères de Gourmont, pour imprimer les livres élémentaires nécessaires à son enseignement, livres qui seront décrits en détail dans le travail de M. E. Jovy annoncé plus haut.

[2] Aldine de 1495, grammaire de Constantin Lascaris.

[3] Dictionnaire d'Alde, de 1497.

[4] Aldine de 1503.

[5] Aleandro indique ainsi les volumes III et IV de la grande édition d'Aristote; ils sont de 1497 et le vol. IV débute par le *De historia plantarum*. Le correspondant a soin de spécifier qu'il demande le texte grec, car Alde avait publié, en 1504, la traduction latine de ces deux ouvrages d'Aristote et de Théophraste, due à Théodore Gaza.

[6] Edition princeps donnée par Alde en 1498.

[7] C'est l'édition aldine de l'Anthologie, sous le titre de *Florilegium*, 1503, in-8°. Elle aurait été vendue par le libraire parisien deux ducats et dix marcelli, tandis que, sur le second catalogue d'Alde publié par Renouard (p. 334), elle est seulement marquée au prix de 4 marcelli. Le ducat valant douze marcelli, on voit que le prix est presque décuplé. Cette différence, quoique exorbitante, n'est pas invraisemblable pour l'époque. (L'original d'Aleandro représente par des signes le mots que nous avons lus *ducati* et *marcelli*).

[8] L'helléniste italien se montre dédaigneux jusqu'à l'injustice pour son concurrent français Tissard, qui a le mérite d'avoir inauguré à Paris les éditions grecques. Tissard était lui-même un élève de l'Italie; il avait étudié à Bologne pendant toute l'année 1505 et y avait été reçu docteur en droit canon et civil, le 19 mars 1506 (Malagola, *Antonio Codro detto Urceo*, Bologne, 1878). Consulter, pour Tissard, l'étude de M. E. Jovy sur Aleandro.

[9] Le collège du Cardinal Lemoine, rue Saint-Victor.

principal di epso studia graeco; per che io, con quello animo che ui porto, ueli diro et rendarouj li uostri danari al modo et ordine che me dareti chi [scri]uerete [1] el uostro conto al modo de li. Et faro alquanto meior mercato che n[on] Ianpietro, per che per Dio el besogna, et del guadagno plus oltra la ueneditione [che] si fa ad Venetia, parte si expendera in la spesa, et parte io guadag[nero], per che per Dio non si fa grasso di guadagno.

Crede mihi per che in questa terra sono tanto usi a pagar li maestri a soldi chi li aggraua dar denari cossi [in] libri como in maestri di graeco. Et perho besogna che se adiutamo per ogni [caso] per che χεὶρ χεῖρα νίπτει [2]. Et poj piu oltra fretus tuo consilio io non li cuz..., ne ancor ho toccato soldo, per che li uado tirando in la stupa. Et poi qualche [cosa] sara un jorno, pur che si uiua. Et perche siate certo uoj e messer Andrea che io non ui uolio aggabar, la magnificentia di messer Piero Lion ue parlera ouer messer Andrea, per che la sua magnificentia li fara ogni seguri inde quanto di dicti libri che uoi mandarete, che del uendere di epsi uene rendero bon computo, ben che credo che non bisogna tante pezarie con mi che son di casa uostra, et che ho qualche cosa in terra di Veneti, quum sit chi ue fidar di quello modico che sia in Polana alienigena. Se uoj me li mandarete, me accendero mi a far che sene spaci, per che fara ancor per mi, benche ad ogni uostro [man]dato sum per esser sempre obediente, et cossi di mio patre messer A[ndrea] [Se] besognara io ue faro responder di danari sempre deli per la sua magnificentia, quanto non uenderemo; aduisandouj che in questa terra molti sono librari che uolentieri se intricariano con uoj, tamen ego sum praeferendus [3]. Del mio debito per Dio, quum primum io guadagni, io ue satisfaro deli danari.

[1] Le document ayant été rogné, il y a une petite lacune au bout de chacune des lignes de la seconde page; nous essayons de suppléer entre crochets les lettres ou mots disparus.

[2] Cf. *Adagia Erasmi*, chil. I, cent. I, 33.

[3] Nous pouvons croire qu'Alde a fait à Aleandro l'envoi des livres demandés; il n'y a qu'à lire en effet la préface mise par celui-ci en tête de trois opuscules de Plutarque qu'il a fait imprimer chez Gilles de Gourmont, avec la date du 30 avril 1509: on y trouve un passage dignement élogieux pour Alde et pour ses travaux. Ce passage est curieux à plus d'un titre; comme il est inconnu aux historiens d'Alde et qu'il figure, de plus, dans un recueil extrêmement rare, même à Paris, il y a quelque intérêt à le donner ici: « *Graecos uero optimos illos quidem habemus ex Italia et pulcherrimis characteribus informatos, sed eosdem propter ingens imprimendi et conuehendi impendium tam paucos eosque ipsos adeo caros, ut cum quotcumque huc afferuntur uix tribus quatuorue sufficiant graecorum studiosis, nedum tot millium quot hic sunt scholasticorum numero, etc.... Debetur in huiuscemodi negociis gloria perpetuae immortalitatis Aldo Manutio praestanti moribus et doctrina uiro, qui cum editis in lucem optimis et eisdem pulcherrimis diuersorum auctorum libris graecam prius linguam paene interremptam restituisset, nunc latinam cum graeca simul illustrat miro successu, facturus itidem in Hebraïca, nisi uere ferrea Musisque semper infesta bellica obstarent tempora. Huius praeclaris inuentis haec quae faciunt impressores nostri, non adsurgant modo uelim, uerum etiam eo a nobis animo suscepta credantur, ut haec ad ea quae apud Aldum imprimuntur facilius euoluenda rudibus quasi uiam substernant.* » (Exemplaire de la Bibliothèque Mazarine, *14331*).

A messer Erasmo [1] e tuti di casa e di fora amici me recommandate, alli quali non s[criuo] per il tempo non mi lassa, si per la lection che io expecto como per el corrier [el]qual profecturit.

Vale. Parisijs. M.D.VIII. 23 Iulij.

Tuus Aleander.

Jacob Spiegel (Specularis).

58. *Excell.mo uiro Domino Aldo Manutio Romano tanquam patri suo car.mo* [2].

IS

Bene est mihi cum tibi bene sit, Manuci amantissime. Mittit me nunc presul noster [3], amantissimus tui, ad Maximilianum in nonnullis sui negotiis, tui tamen non dememor, uel ego imprimis cui tantum apud me tua dignitas creuit. Tametsi literae meae et ad Caesarem et Collaurium tralatae sunt una et nostrae super negotio tuo [4], nihil ab iis adhuc responsum est. Non factum tabellionis iactura, qui certissimus omnium fuit, nam ille Caesareus erat ad nos missus cum literis interpretandis quas domini Russiae sua satis ignota lingua dederunt ad Caesarem. Ille inquam nuntius huius mensis primo die abiit et iamdudum procul dubio litteras tum tuas tum nostras reddidit. Interea uero negotii quidpiam incidit, quo iam me itineri cogar accingere; quare ut tua in me merita expostulant, uidetur me non debere, neque id offitii mei esse, ut id non nuntiem tibi, quo iterum tuas ad illos tuos quos illic habes auctores perferam litteras, et quas cum illoc uenero quantum potero absoluam ocissime, tibique aliquid definiti responsi extraham, atque Caesaris et omnium suorum qui hactenus in tuo negotio uersati sunt sententiam et animum exhauriam, ne plura illic, ut solent aulici, quotidie polliceri, pauca uero aut nulla persoluere uideantur, et optimos quosque uiros circumducere et spe pascere inani. Quibus omnibus ego ita prouisurus sum, ut prope diem quomodo tecum agatur litteris meis uel coram cognosces, nam diutius quam res ipsa expostularit non manebo modo apud Caesarem, tametsi decreueram. Mos itaque gerendus est presuli meo qui uult ut ita agam. Portabo igitur omnino Caesaris sententiam, cui compositis uerbis ego ipse rem tuam disputabo inter nostra negotia. Quare animo sis bono et obiter tuas ad me uel Caesari uel Collaurio perferendas per nauitas nostros Tergestinos transmitte, ita tamen ut intra quintum decimum uel uicesimum diem ad me ueniant, cum diutius hic non possim morari.

Pontanus quem donasti mihi hic ab ignauo quodam ligatore adeo deformatus est, ut illum pudeat me aspicere, taceo pro pignore tuo in aula Cae-

[1] Erasme avait donné à Aleandro des recommandations pour ses amis de Paris: on s'explique que le jeune helléniste lui réserve ici une mention spéciale (*Erasme en Italie*, p. 49).

[2] *Ambros. E. 36 inf.*, f. 10. Cf. Geiger, *Beziehungen*, *l. c.*, p. 119.

[3] L'évêque de Trieste, Pietro Bonomo.

[4] Il s'agit toujours de l'Académie.

sarea circumferre et monstrare. Adiuro igitur te, per Neacademiam nostram, cui ego omnem operam meam impartiar, ut alterum mihi modo, qui meus sit comes in Germaniam et ad Caesarem, cures pulchre ligari et una cum tuis ad me litteris ferri, ea quidem lege atque conditione, si ego non persoluero portatori quod codice et ligatura expenderis, non detur mihi sed redeat ad te; quod quidem nunquam sinam; ita enim Pontanus ille te propter factus est mihi charissimus, quo aegerrimum sit mihi carere. Scribes tum tua manu me abs te illo donatum, ut intelligant hij qui tuum agunt negotium dignitatem meam aliquid apud te ualere. Ego itaque, ut in me speras, reddam tibi ad unguem, ut quo tuum excidat possis semel scire. Vale et me tuis quoque litteris inuisa. Cursim. Ex Tergesto. xxvij Februarij anno DVj°.

[Habea]s benigne germanicam rusticitatem meque amicum et unicum fautorem despitias.

Tuus Iacobus Specularis
domini episcopi Tergestini a secretis.

59.

Io. Sylvius Amatus.

Ioannes Syluius Amatus iuris utriusque doctor Aldo M. Ro. uiro undecunque eminentissimo S. P. D. [1]

Clausis et obsignatis litteris hesternis necdum Ioanne Zamboskii nec tabellario R^mi Praesulis Plocensis profectis, Constantius noster [2] mecum egit quemadmodum R^mum [3] exorauerit ut per eum sibi liceat in hoc Cracouiensi gymnasio Grammaticen Constantini publice profiteri. Quae res quantum emolumenti tibi imprimis deinde Constantio ipsi allatura sit, qua tu sapientia es facillime potes iudicare. Hodie consuluimus auditores quot libellis opus esset; uno consensu unoque ore retulerunt omnino centum ac nihil minus. Si uero plures ueherentur, uenderentur si ducenti essent. Et ego (qui quantum hi litteras graecas nosce concupiscunt optime teneo) non consulo solum, sed etiam rogo ut quotquot possint prorsus omnino portentur. Erit aditus auspicatissimus ad ueram eruditionem omnium disciplinarum capiendam; sed tu autor et dux nobis unus sis necesse est, si tam grandem prouinciam inire ac consequi uolumus. Quamobrem si miseris (ut confidimus) hos libellos, dabimus continuo uela uentis. Pecunia fuisset iam missa, si Constantio R^mus dedisset; data (non dubites) e uestigio mittetur ad te. Si uereris et mihi credis fide iubeo, nedum polliceor me ad ultimum quadrantem pro Constantio nostro persoluturum. Si

[1] *Ambros. E. 36 inf.*, f. 4. Cette lettre si intéressante pour l'histoire de l'hellénisme en Pologne, et dans laquelle on ne demande pas moins de cent exemplaires, d'un seul coup, de la grammaire de Lascaris, ne porte pas une date absolument certaine; la fin du millésime est rongée. Il nous semble cependant que la lettre est antérieure à la suivante et qu'il faut l'attribuer au 16 décembre 1505.

[2] Cf. lettre 65.

[3] L'évêque de Plock, Erasmus Vitellius Ciolek.

tamen hoc non sedet in animo, poteris hac conditione libros credere et uel praesentium laturo, uel Iacobo aromatario committere, uel cuius qui nunquam det libros nisi habita prius pecunia. Haec tanta non ob eam causam scribimus quod liberalitati tuae diffidamus, sed quia Constantius ipse et doctor et doctus, ac pudens et circumspectus, nollet uideri a te petere quod ambigit an tibi placeat et compatitur tibi quod aliquando, in iis quos ad alias partes transmiseris, non feceris operae precium. Ego uero, quantum coniectura possum prospicere, non dubito te magnum lucrum et nomen consecuturum, quod duce te in his regionibus graecae litterae noscantur, et libri quamplurimi uenundentur, unde non mediocrem questum sis consecuturus. Si enim inceperit hic Aristoteles eloqui, si caeteri auctores, cerno equidem animo supra mille eos in hac uniuersitate et toto regno innumerabiles audituros. Vale meque tibi persuade plusquam nemini et esse et fore deditissimus. Vale igitur et recte quidem. Cracouiae. xvij Ka. Ianu. M.D.V.

Jean Haller.

60. *Spectatissimo uiro Aldo Manutio Romano*
bonarum litterarum assertori [1].

Spectatissime uir, etsi nulla familiaris noticia cum prestantia uestra mihi unquam fuit, ut tamen et doctorum hominum copia fieret et propositum nedum prestantie uestre fieret celeberrimi uiri Constantij oratoris eximij in doctos quosque in ciuitate Cracouiensi, utque quod habetis progressum ad rem ipsam cum effectu haberet, post allocutionem ad me factam per eum fatum Constantium, a scriptione litterarum sese prestantie uestre commendando, cum eis ulteriori me continere non potui. Intellexi ex Constantio uos illius intentionis esse ut cum doctiores euaderent scolares in studio Cracouiensi Constantiusque feruentior in studiis resumptionibusque suis eruditioneque scolarum foret, quoscumque libros, cuiuscumque facultatis forent, idem Constantius resumeret, uellet Cracouia uersus remittere, si aliquis bibliopola et uenditor librorum illos suscipere uellet Cracouie, et tandem eisdem uenditis eos uobis soluere. Nunc si dominationi uestre animus est mittendi huiusmodi libros, significo me huiusmodi onus subire et quicquid iuxta scripta sepefati Constantij miseritis, Cracouiam dummodo foro tali taxabuntur per uos quod uendibiles erunt. De uenditis uestre excellentie mandabo. Insuper oro libros hic signatos in carta inclusa [2] cum prefatis libris mittere uelis, in leuiori foro quo fieri

[1] *Ambros. E. 36 inf.*, f. 3. Le latin de ce libraire est aussi mauvais que son écriture.
[2] Une feuille est collée au bas de la lettre:

De magistris 50.
Cartaredum 50.
Offitia Ciceronis cum commento 25.
Epistole Ciceronis cum commento 25.
Kalendaria 100.

possit, de solucione minime hesitando. Oro denique prestantia uestra his meis scriptis noticiam mecum contrahat; duce Deo, in breui cum solus Venetias uenero, ut intendo, personalem inuicem noticiam contrahemus. Valete. Date raptim in uigilia ascensionis Domini 1506.

Iohannes Haller ciuis Cracouiensis et uenditor librorum ibidem.

Jean Lubranski.

61.

Ioannes episcopus Posnaniensis doctissimo Aldo S. P. [1].

Nicolaus Iudecus profecturus Hispaniam scripserat michi te uocatum ad Maiestatem Imperialem, et ita abesse a Venecijs sperans nichil tibi scripseram, nec gratias egi munificentie tue quam in me liberaliter exhibuisti. Tardius itaque ob eam causam scribo et ago immensas gratias, licet et has scribens subdubito ubi gentium sis. Volui tamen fortune committere si hec littere mee ad te peruenture sint. Te rogo fac me certiorem an Venecijs habites, quomodo ualeas. Vale, me ama et saluus sis. Bude. Prima iunij. M° Dvii.

L. Podocatharus.

62. *Doctissimo uiro domino Aldo Romano* [2].

Praestantissime uir uti pater honorande, Mi e accaduto in questi di andando a Padua, doue, perche desidero di farui a piacer, mi arecordai di la facenda uostra circa la qual non ho potuto trouar cosa alcuna, perche le scritture del q. messer Bernardino nostro ho inteso esser di qua in mano di li Pisani del bancho, cio e del mag.^{co} messer Aluise ouero del mag.^{co} messer Lurenzo suo fratello, da li quali essendo alcuna memoria potriti saperla. Non altro. Bene ualete. Venetiis. Die 25 iunii 1507.

Vester Liuius Podocatharus [3].

[1] *Ambros. E. 36 inf.*, f. 9.

[2] *Ambros. E. 30 inf.*, f. 16.

[3] L'auteur de ce billet, parent du cardinal de Bénévent, *Ludouicus Podocatharus Cyprius* († 1505), est probablement le même personnage que l'évêque († 1555) enterré dans l'église San Sebastiano à Venise, sous un monument de Sansovino.

Jean Fruticenus.

63. *Excellentissimo uiro Aldo Manucio*
Latinae grecaeque linguae instauratori patroni suo obseruantissimo.
In apotega di Turri, apresso el ponto Riuoalto, in Venesia [1].

Iesus.

Fruticenus Aldo Manucio suo salutem plurimam dicit. Orator noster quem Venetijs adhuc tecum habes, significauit mihi ut me ex mandato Caesareae maiestatis debeam ad se recipere. Quare, mi Alde, si quid est quod praeter meam commendationem tua ex parte fieri uelis, utere me audacter; tuus enim sum, et ita ero ut plane magis nequeam. Perendie (ut scias) comites mei uolunt abeam. Commendo me tibi et Pisonem nostrum, quem cognoui ex literis ipsius tecum fore breui [2]. Vale cum Aleandro, Scipione [3], reliquisque nostris amicis. Patauij. 15 Augusti M.D.VII.

A.-M. d'Acquaviva.

64. *Ad Aldum Manucium Romanum uirum clarissimum*
atque nobis [int]imum [4].

Andreas Mattheus Aquauiuus de Aragonia Aldo Manutio Romano S. P. D.

Magna sunt, Alde Manuti, de bonarum literarum studiis merita tua quando ii tot annos fuere labores tui in excudendis recognoscendisque cum graecis tum latinis uoluminibus, ut non parum per te homines latini in utraque lingua delectati et locupletati sint; quumque nil aliud continue agas quam in lucem promere detersa rubigine quos nactus fueris bonos auctores, qui diu nescio quo fato uel cuius iniuria temporis latitarunt, et presertim graecos, qui cum a sua expulsi in aliena patria essent minusque auderent prodire, dum a ne-

[1] *Vat. 4103*, f. 13. Sur Fruticenus, cf. lettre 30. On lit, dans l'épître dédicatoire du premier volume des oeuvres de Pontano (1505) adressée par Alde à Collaurius et mentionnée par nous sous la lettre 28, les paroles suivantes: *Quoniam tu plurimum fauisti nobis apud Maximilianum Caesarem pro Academia constituenda, cum Ioannes Fruticenus eruditus iuuenis istic meo nomine accurate rem literariam procuraret, et (qui tuus est amor in literatos uiros et doctrinas) assidue faues, meas esse parteis duxi, ut quo possem modo gratum mihi extitisse officium tuum cognosceres ...* (Disons en passant qu'Alde mentionne, dans la même dédicace, des lettres reçues par lui de Mathieu Lang et de l'empereur Maximilien).

[2] Ce personnage doit être le hongrois *Iacobus Piso*, qui se trouvait à Rome le 30 juin 1509; à cette date, il écrivait à Erasme une lettre insérée dans la correspondance de ce dernier (éd. de Leyde, col. 102 A).

[3] Cf. lettre 37.

[4] *Vat. 4105*, f. 14. Une copie se trouve dans les papiers de Morelli, à Venise. L'original est endossé.

mine uel admodum paucis intelligerentur, efficis tu quotidie isto tuo honestissimo conatu, ut exeant in lucem permittantque sese tractari a latinis, unde ex frequenti nobiscum eorum consuetudine sint iamiam complures qui eos et alloquantur et loquentes pro ingeniorum captu accipiant ac non eloquentiam modo, sed in altioribus quoque rebus discant ab eis que prius nescirent uel scirent deprauate. Merito igitur tibi acceptum literati omnes praedicant et se debere fatentur, quod te fautore et uindice non solum loquendi libertatem, sed etiam nitorem illis diu latitantibus accurata doctrina tua restitueris. Inter quos sum ego non tamquam literatus, sed qui semper literatos amarim, qui meam huiusce debitionis partem pro re tanta et tibi pro arbitratu tuo a me exigendam et mihi prompte exoluendam putem, quamquam ea bellorum fortuna ii euentus fuerint, ut in isto nostro remigratu, post restitutam corporis libertatem, laceram et undique discerptam ditionem nostram offenderimus [1]. Offero tamen tibi res meas qualesquunque he sint, immo meipsum; utque tanto fidentius his utaris, iniungimus tibi ne nostra causa pigeat et docere nominatim quos nunc grecos auctores in ista tua operosa officina excussos habeas, quos mihi tamquam denuo in lucem e custodia uenienti eligas, seponas ac precium denuncies, quando pecuniam mox numerandam uel istic ubi es, uel alibi ubi uelis, iubebo. Ad hec quosquunque in posterum tua incude istis tam speciosis formulis imprimendos paras impensa dignos; queso singillatim cuiuslibet auctoris uolumen unum in pergameno mihi excudatur [2], siue magnum siue paruum fuerit, nec enim mora ulla quin pecuniam statim mittam soluendam ad te. Et quamquam uniuersos amo, duos tamen in primis cupio, Platonem scilicet, cuius opera tam et si a Marsilio Ficino uiro in omni doctrinarum genere consumatissimo latina et erudite et eleganter facta sint, multo tamen gratius mihi esset tanti philosophi propriam et patriam uocem audire; deinde Strabonem, nam quem latinitate donatum habemus (ni iudicio fallimur) mancum, mutilatum, corruptum inuenimus, qui si per te una cum aliis et grecus et integer exeat, laudem tibi paries immortalem, et auctoris illius manibus et literatis omnibus facies rem gratissimam. Vale et bonos codices ut facis e tenebris in lucem erue, quos possimus in nostra parua (non tamen prorsus inculta) bibliotheca collocare. Datum Conuersani. ij° Iulij 1507.

[1] Sur la captivité du duc d'Atri, que Gonzalve de Cordoue avait fait conduire en Espagne, voir Mazzuchelli, *l. c.*, I, part. I, p. 119.

[2] Il n'est pas douteux qu'Alde n'ait réservé un exemplaire sur vélin de chacun de ses livres à l'illustre bibliophile, comme il le faisait pour d'autres clients distingués, la marquise de Mantoue par exemple. Ce fait peut intéresser les collectionneurs.

Constantius Cancellarius.

65. *Doctiss. uiro Aldo Manucio Rom.*
bonarum [literarum] instauratori . . . praecipuo [1].

Constantius Cancellarius Aldo Manutio S. P. D.

Hieronymus bibliopola tuas mihi iucundissimas et expectatas literas reddidit; miror quas Leonardo Polono dedisse scribis nondum esse ad me perlatas; incuriae tabellariorum id tribuo qui saepe et negligentes sunt et perfidiosi. Multa tibi grates gratias (*sic*) debeo, pro tua in me liberalitate, quod Hieronymo mea causa libros non paucos credideris. Curabo diligenter, quod quod meum est officium, ut tibi ad praestitutam diem soluat. Si non recte memoria teneo, ut ais, precium quo libros graecos huc perferendos mihi uendere pollicitus uidebaris, nulla me hercule erit controuersia. Facile enim cedam tuae voluntati et commodo, quanquam audiui lucrum quod perexiguum sit et frequens, potius optabiliusque esse quam rarum et magnum. Existimabam praeterea aliquid esse indulgendum extimis regionibus, quod multum pro uectura impendatur et crebra sint uectigalia. Sin aliter tibi uidetur, tecum sentiam. Si quod perbreue et utile opusculum initiatis graeca literatura uel in oratoria uel in poesi formulis excuderes, non ab re tua esset, et multitudini consuleres, quippe quod perpauci in hoc potissimum gymnasio reperiuntur, qui uel Demosthenem uel Homerum integrum coemere possint, utriusque uero aut duos, aut tres libros facile possunt. Quare tu uideris, mihi satis est monuisse. Tale hic fundamentum in graecis literis stabiliui, ut huius institutionis memoria longo tempore sit duratura. Doleo tuis tot tantisque laboribus ad communem literatorum utilitatem ultro susceptis accessisse et litigandi molestiam iniquissimi hominis iniuria [2], quem etsi non noui, quisquis est tamen ubi hoc intellexi, odio eum plusquam uatiniano sum prosecutus. Tu autem hortor, ne cede malis, sed contra audentior ito; uinces, crede mihi, si duraueris. Non pluribus tecum agam, ne te bonis studiis occupatus ineptae orationis prolixitate magis occupem. Vale. Cracouia. Die xxiij septemb. M.D.vij.

Lazaro Bonamico.

66. *Latinarum graecarumque litterarum peritissimo*
domino Aldo Romano communi studiorum assertori. Venetiis.
Ala botega ouer ala casa de misser Andrea da Asola [3].

Λάζαρος ὁ Εὔφιλος Ἄλδῳ τῷ Ῥωμαίῳ εὖ πράττειν.

Τῶν ὑπὸ σοῦ ἐνθένδε ἀπελθόντος προσταγμάτων προὐθύμησα μὲν ἑκάτερον ἐκτελέσαι. Ἀλλ' ἕτερον μὲν ἔδωκε πατήρ, ἕτερον δ' ἀνένευσε. Τὸν πὲν γὰρ περὶ

[1] *Ambros. E. 36 inf.*, f. 1. Cf. les lettres 59 et 60, pour le rôle de cet humaniste qui vient de fonder l'enseignement du grec dans l'Université de Cracovie.

[2] Cette allusion serait peut-être utile à éclaicir pour la carrière d'Alde.

[3] *Ambros. D. 385 inf.*, f. 266. Endossée par Alde: *Ex Patauio. 20 oct. 1508. Lazarus Bassianensis tota graeca.* (Ce ms. composé en grande partie de minutes de Bonamico,

ῥητορείας Διονύσιον οὐκ ἔσχον λαβεῖν, ἀπόντος τοῦ Ῥούφου ἐν τῇ ἀνόδῳ συνοικίᾳ. Ἀμμόνιον δὲ ἔλαβον, τὸν εἰς τὰ πρότερα τοῦ Ἀριστοτέλους ἀναλυτικά, ὃν μετ' ἐμαυτοῦ κομίσας ἐνετίαζε δώσω σοι ἐντυπώσειν, οὐ μέντοι πρὶν εἰδῶ πῶς ἔχει γνώμης περὶ Διονυσίου ὁ Ῥοῦφος [1]. Οὐ σμικρά γε νῦν ὄναιντ' ἂν εἰς εὐδαιμονίαν οἱ περὶ λόγους καὶ τὸ ἀληθὲς ἄνευ κόσμου, οἱ διὰ σοῦ ὡς ἄλλης παιδείας καὶ φιλοσοφικῶν βιβλίων εὐπορήσοντες· οὕτω γὰρ τὴν φιλοσοφίαν ὡσανεὶ ὑπό σοῦ ζωπυροῦσαν, ἐλπὶς [γέπεστι] καὶ εἰς τὸ πάλαι κάλλος ἐκλάμψουσαν καὶ τὸ εἰλικρινές καὶ ἄχραντον ἀναλήψουσαν. Πρὸς ὅ, εἰ πώποτε, νῦν τὰ μέγιστα δεῖ θεραπείας, ὅτε δὴ ὑπὸ τύφους καὶ ἀλαζονείας καὶ ἀπαιδευσίας διαφθαρεῖσα μικροῦ δεῖν ἐξέλιπε. Τούτου δὲ οὐκ ἂν τύχοιτις, [εἰ] μὴ πρότερον εἰς φῶς ἀγαγὼν τὰ εὐκλείᾳ τε καὶ σοφίᾳ προὔχοντα τῶν παλαιῶν συγγράμματα. Λέγω δὴ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδίσεως, οὗ οὔτινα ἁπάντων πλέον εἰς παιδείαν ἀριστοτελικὴν θαυμάσας φαίνεται ὁ ἄνω χρόνος τῶν σοφῶν καὶ μηδένα νομισθῆναι περιπατητικὸν τὸν μὴ Ἀλεξάνδρειον ὄντα. Εἴ τινος γοῦν, τούτου μάλιστα φροντιστέον καὶ μετὰ πάσης ἀκριβείας ζητητέον τἀνδρὸς ὑπομνήματα καὶ μεταδοτέον ἡμῖν. Γίγνοιτο δὲ σοὶ πρὸς τουτὶ τὸ κοινὸν ἀγαθὸν εὐτυχείας τυχεῖν ἱκανῆς καὶ τῆς παρὰ τῶν θεῶν εὐμενείας. Καὶ δὴ καὶ αἱ μοῖραι τὰ τῆς σαυτοῦ εἱμαρμένης εἰς μακρὰ κλώθοιεν νήματα.

Ἔρρωσο. Ἐκ Παταβίου, διὰ τάχους, βοηδρομιῶνος ἐννάτῃ.

souvent en grand désordre, provient, ainsi que le *D. 295* cité plus loin, de la bibliothèque de Gianvincenzo Pinelli).

Pour faciliter la lecture des lettres grecques de Bonamico, qui ne sont pas beaucoup mieux écrites que la lettre 51 et n'offrent guère qu'un thème de latin en grec, nous allons en essayer une traduction :

« Lazaro Bonamico à Alde romain, salut.

« Je me suis efforcé de remplir les deux commissions que tu m'avais données à ton départ. Mon père a consenti à l'une et a refusé l'autre. Je n'ai pu avoir le livre de Denys [d'Halicarnasse] sur la Rhétorique, Rufus étant absent dans son inaccessible demeure [auberge,?]. J'ai pris Ammonios sur le livre I des Analytiques d'Aristote; je l'apporterai avec moi à Venise et te le donnerai à imprimer. Je ne le ferai pas cependant avant de savoir ce que pense Rufus au sujet du Denys. Ils vont avoir de grandes sources de bonheur, ceux qui s'occupent de la science et de la vérité pure, puisque tu vas les enrichir de livres non seulement dans les autres branches de l'érudition, mais encore en philosophie. On peut espérer de voir la philosophie, comme ranimée par toi, briller de son ancien éclat et revenir à sa vraie pureté. C'est maintenant plus que jamais qu'elle a besoin d'avoir des serviteurs, maintenant qu'elle est corrompue par les fumées de l'orgueil, par la suffisance, par l'ignorance et qu'il s'en faut de peu qu'elle n'ait entièrement disparu. On ne peut la sauver sans ramener d'abord à la lumière les illustres et sages écrits des anciens. Or l'antiquité n'a rien de plus admiré pour la doctrine d'Aristote qu'Alexandre d'Aphrodise et, pour mériter le nom de péripatéticien, il fallait être disciple d'Alexandre. Il faut donc prendre soin de rechercher, avec la plus grande exactitude, les oeuvres de ce grand homme avant toutes les autres et de les faire connaître au public. Je te souhaite, pour l'avantage commun qui doit en résulter, une pleine réussite et la bienveillance des dieux, et que les Parques te filent une longue destinée. Adieu. De Padoue, en hâte, le neuf de boédromion. »

[1] Le livre de Denys d'Halicarnasse a été inséré par Alde dans les *Rhetores graeci*; celui d'Ammonios n'a pas été publié par lui; Alexandre d'Aphrodise a paru en 1513 (cf. lettre 75).

67. *Latinarum graecarumque litterarum parenti domino Aldo Romano amicorum obseruatissimo. Venetiis. Ala botega ouer ala casa di misser Andrea da Asola* [1].

Λάζαρος ὁ εὔφιλος Ἄλδῳ τῷ Ῥωμαίῳ εὖ πράττειν.

Ἀποστραφεὶς ἐξ Ἐνετιῶν εἰς τὸ μουσεῖον τουτονὶ Παταβίου, πάντα εἶχον δεύτερα τοῦ καταλαβεῖν τὸν πανάριστον Ῥαφαῆλον, καὶ πολλάκις τῆς ἡμέρας ὡς αὐτὸν ἀφικόμενος καὶ κόψας τὴν θύραν οὐκ ἔτυχον εὑρών. Σήμερον δὲ ἕωθεν ἐξαναστὰς [μαθεῖν βουλόμενος] ἅτινα ἐγνωσμένος εἴη περὶ τοῦ μετενεχθέντος εἰς τὴν λατίνην φωνὴν Στεφάνου, αὐτοῦ ἤκουσα ἔτι ἐν κοίτῃ ὄντος. Τριταῖος γάρ, φησίν, ἢ τεταρταῖος εὐθὺ τῶν Ἐνετιῶν σταλήσεται καὶ διαλεχθήσεταί σοι. Τὸ δὲ μέλλον γράφεσθαι τὸν Στέφανον, εἴτε σὺν τῷ ἑαυτοῦ, εἴτε σὺν τῷ σῷ ὀνόματι παρ' οὐδὲν ἄγει. Ταῦτα μὲν ὁ γέρων· σὺ δέ, ἄναξ, μέμνησο ἐμεῖο. Διὰ τοῦ Ραφαήλου πρὸς ἡμᾶς πέμψον. Ἔρρωσο. Ταχέως ταχέως.

68. *Spectatae et prudentiae et doctrinae uiro Aldo Romano bonarum literarum et studiorum uindici, perinde ac parenti obseruatissimo. Venetiis. A sancto Luca, in casa di misser Andrea da Asola stampadore* [2].

Lazarus Bonamicus Aldo Romano S. P. Etsi mihi antea mandaras, studiorum antiquitatisque instaurator, ut quoties ad te scriberem graece scriberem, quo ego ad meam exercitationem nihil facere soleo libentius, uolui tamen nonnunquam aliquid latinarum etiam interponere litterarum, ne id parum latinitatis, quod erat in me satis, ut de me dicere liceat, excultum ac elaboratum, effluat atque intereat in hac Patauina barbarie [3]. In qua quidem dum uersor, studeo faciundum quod de Enio Virgilium dicere solitum memoriae proditum est: non te latet « colligo aurum ex stercore Enii »; ego uero ex

[1] *Ambros. D. 295 inf.*, f. 58. Endossée: *Ex Patauio. 30 octob. 1508. tota graeca. Lazarus Bassianensis.* Sur l'adresse, Alde a écrit ce vers qui définit si bien son rôle:

Ianua sum ad doctas cupientibus ire sorores.

Traduction: « Lazare etc. J'ai tourné le dos à Venise et me voici à l'Université de Padoue. J'ai tout laissé de côté pour mettre la main sur l'excellent Raffaello [Regio] et bien des fois dans la journée je suis allé chez lui et j'ai frappé à sa porte sans avoir eu la chance de le rencontrer. Aujourd'hui, m'étant levé dès l'aurore, j'ai voulu savoir enfin ce qu'il avait décidé au sujet de la traduction latine d'Etienne [de Byzance?]. On m'a dit qu'il était encore au lit; dans trois ou quatre jours, dit-il, il ira droit à Venise et vous pourrez causer; quant au titre de l'Etienne, peu lui importe qu'il paraisse avec ton nom ou le sien. Ainsi parla le vieillard: « toi, puissant prince, souviens-toi de moi. » Ecris-moi par Raffaello. Adieu. En hâte, en hâte. »

[2] *Ambros. D. 295 inf.*, f. 57. Endossée: *1 ian. 1509. Da Padua. Lazarus.* Le brouillon de cette lettre est au f. 307 du ms. *D. 385.*

[3] L'enseignement de l'Université de Padoue avait été désorganisé par la guerre de la Ligue de Cambrai de là, peut-être, le mépris de Bonamico pour les leçons qu'il y reçoit.

hac barbarie, quod abhorrere non uideatur a ueris ueterum institutis, aut ab ipsa quam philosophi profitentur ueritate; in summaque res petuntur, uerba non penduntur. Mirum autem est quantum incenderint me ad hoc secreta illa Scipionis cum Phaedro colloquia [1], quae tu mihi, tantum est meae apud te fidei pignus, aperienda censuisti, quae utinam res, ut bona spes est, ita certum hortiatur euentum. Non deero, mihi crede, dies noctesque tum graece tum latine scribendo, ut sin minus possim, coner tamen iudicio tuo caeterorumque literatorum studium non improbatum iri meum; quae uel ambitio, uel industria, uel magnitudo animi supra omnem mihi erit foelicitatem. Sed hactenus de nobis. De tua uero re intellige quae a meo istinc discessu acta sunt. Conueni Ioannem Mariam sacerdotem postridie eius diei, exposui uoluntatem tuam, addidi cohortationes, quibus tantum abfuit ut refragaretur ne multa praeterea receperit se facturum quae tibi ad communem conducent utilitatem, quam imprimis quaeris, in qua uigilias, in qua somnos reponis, cuius tu ut magnae ac laboriosae ita immortali gloria dignae fauoremque ac beniuolentiam Dei tibi conciliaturae, compos fias. Verum ad te omnia arbitror ab illo scripta fuisse copiosius, quam nunc desideres a me tibi declarari; ita enim mihi narrauit se facturum Ioannes Maria sacerdos non religiosissimus modo, sed etiam non minus graece quam latine doctissimus. Cuius quum tua opera nactus sim amicitiam, nonnihil adiunctum puto caeteris quae tibi debeo meritis. Hic etiam se scripturum dixit diligenter quid confectum cum Leonico fuerit, nam antea multo erat hominem allocutus. Tuum sit igitur, quid decreueris facere quamprimum nos certiores, ut possimus munus abs te iniunctum pro dignitate obire. Vale. Ex Patauio. Kalendis Ianuarij. 1509 [2]. Raptim, raptim.

69. *De litteris atque litteratis optime merenti Aldo Ro. perinde ac parenti obseruatissimo. Ferrariae* [3].

Lazarus Bonamicus Aldo Ro. S. P. Breuius ad te scripseram, quod et perquam breue ad scribendum tempus Ioannis sacerdotis festinatio dederat, qui, quum aduentum istuc suum distulerit, fit ut rem ipsam pluribus intelligere possis. Nec tamen priores litteras suppressi, quo non ignorares ne ulli quidem officio defuisse. Graeco hanc sermone epistolam contexuissem, quo genere ad meam exercitationem uti saepe soleo, nisi ea superiori tempore fuisset bellicis tumultibus perturbatio, ut nondum animos ad litteras collegerim uixque haec nostratia suppetant uerba. Sed de iis alias; rem nunc audi. Musuro iniuncta est prouincia quaerendi praeceptorem adolescenti cuidam uerecundo imprimis et modesto et litterarum cupiditate flagranti; sic enim affirmat Musurus, nam quis aliter potuit adducere, ut me ad accipiendam conditionem impelleret? non mediurfidius si totam Ferrariam pollicitus esset. Adolescentem te non solum

[1] Il s'agit de Cartéromachos et d'Inghirami.
[2] 1er janvier 1510, nouveau style.
[3] *Ambros. D. 295 inf.*, f. 56. Endossée: *12 mart. 1510. Ven. Lazarus.*

nosse ait, sed penitus et domi inspexisse; addit et matrem eius prudentissimam foeminam tibi cognitam esse[1], ad quam inclusas dedit litteras tibique reddendi labor delegatur. Quae omnia, quaeque de adolescente, quaeque de parente, de reliqua etiam familia, ita ut asserit Musurus, sic erunt et tibi uidebuntur. Tuo enim consilio uti uolui, nisi prius habueris quam litteras reddere et qua es in omne genus studiorum benignitate matrem alloqui, caeteraque tractare quae ad hanc rem pertinere uidebuntur. Tuis humeris omnia impono, quae quidem sustinebis, utpote qui maiora longe onera studiosorum nomine ab ineunte aetate et subire didiceris et tibi proposueris. Non ingratum, crede mihi, demereberis; nam, ut alia reddendae gratiae desint commoda, lucubrationibus certe et uigiliis non committam, ut de Bonamico Aldus male unquam iudicasse uideatur. Vale, et si uidebitur, nihil enim ad te non reuoco, de salario cum illa matrona confice. Quaecunque egeris, de quibuscunque conueneris, ea rata sancitaque per me quoque erunt. Illud summopere curato ut quamprimum per litteras de iis omnibus certior fiam. Nos, si hoc per te obtinebitur, Ferrariae propediem expectato. Venetiis. Quarto idus martii M.CCCC.VV.

70. *Domino Aldo optimo studiorum atque studiosorum parenti. Ferrariae*[2].

Nuper Mantua allatae sunt literae quibus intelleximus te et Musurum praestantissimam nauasse operam neque ullum in me ornando beneuolentiae locum praetermisisse. Quid enim maius ad meam laudem potuit accedere quam ab iis commendari, qui principes eruditorum et sint et habeantur? Sed in aliud de iis tempus, ubi maius erit ocium, nec tam angustis in scribendo limitibus intercludemur. Tibi nunc subeundum est et illud onus ut, quum ad te Ferrariam statim adnauigare statuerimus, tute ueniamus. Audio obsessas esse uias neque patere nisi qui a regulo Ferrariensi literas obtinuerint; itaque te oro ut nihil prius habeas quam has consequi. Quod sane perquam facile erit Aldo, qui et summa polleat apud omneis gentes auctoritate, et id superioribus proximis diebus Ioanni sacerdoti praestiterit offitium[3]. Me autem istic uidebis quum adeundi tutum iter fuerit.

Lazarus Bonamicus, raptim, raptim, raptim.

71. *Optimo ac eruditissimo uiro domino Aldo perinde atque parenti obseruatissimo. Ferrariae*[4].

Eodem tempore binae abs te literae diuersis tamen temporibus et iam multo ante scriptae redditae Musuro sunt, quarum unae publicae erant, iisque copia fiebat secure Ferrariam adeundi. Alteris autem suadebas tu Rauenam

[1] Les lettres 73 et 74 font penser à Margherita Cantelma, dame d'Isabelle d'Este (Cf. *Arch. stor. dell'arte*, 1888, p. 59).

[2] *Ambros. D. 295 inf.*, f. 68. Alde, en endossant cette lettre et les suivantes, nous en a conservé la date: *1510. mense aprili. Ven. Lazarus.*

[3] On voit qu'Alde obtenait pour ses amis des sauf-conduits du duc de Ferrare.

[4] *Ambros. D. 295 inf*, f. 74. Endossée: *Mense maii 1510. Lazarus de Bassano. Ven.*

soluendum esse, illincque solum in uere uidebaris Ferrariam iter tutum patere. Addebas me Petrum Feretum conuectorem habere posse, quem ipsum nusquam conuenire potui, nam Venetias uenisse familiares eius negant; itaque, et huius expectatione, et quod literae suo tempore redditae non sint nec satis illae ipsae aperte significarent utram nauigarem uiam, aduentum meum distuli. Nunc uero socero tuo uiro optimo affirmante ducis literis recta Ferrariam tuto adnauigare posse, tum me uenturum exploratum habeas uelim, quum uectationis oblata erit facultas. Vale, literarum studiorumque confugium.

Lazarus raptim, ex tuis aedibus.

72. *Linguae calentissimo Aldo Manutio Romano optimo litterarum et litteratorum parenti. Ferrariae* [1].

Lazarus Bonamicus Aldo Manutio R. S. P. D.

Esset tibi omni ex parte satisfactum diligentia mea, nisi legati familiarissimus, qui etiam rumor tota ciuitate emanarat, mihi affirmasset octauo calendas Apriles hinc legatos discessuros. Itaque res mihi non fuit experienda, non enim potuisses in tempore adesse; accedit quod et itinera obsessa latronibus nunciantur. Legati ad Pontificem Rauennam eunt [2]; eò te conferres ubi et tutior eris ac, ut mihi quidem uidetur, de tuis rebus cum episcopo commodius agas; nam finge te cum episcopo Mantuae [3] locutum, sinisse tempora, habuisse qui te apud ipsum commendassent, habuisses enim quum plurimos, tum Aldi nomine quod celebre, quod sanctum ubique est, tum nostra quoque opera. Credis tuos ἀντιδίκους ullam aut ambiendi, aut omnibus modis corrumpendi uiam relicturos fuisse; et sunt, mihi crede, in ea urbe in qua soli regnare uideantur; non te fallunt caetera. Quae omnia huc spectant, ut minime tibi dolendum, aut de fortuna conquerendum sit quod antea legati hinc abeant quam conuenire eos possis. Consule tibi pro tua prudentia. Cum episcopo Gurgensi [4] Rauennam proficiscetur Nicolaus Trapolinus episcopi familiarissimus, tui amantissimus; is tibi studium, operam, gratiam pollicetur suam. Vale cum tota familia, deusque opt. max. felices exitus tuos uelit. Mantuae. Decimo calendas Apr.

73. *Graecas litteras iuxta ac latinas erudito Aldo M. R. tanquam patri obseruatissimo. Ferrariae. A sancto Francesco* [5].

Tumultuarius nuncii discessus tumultuarie effecit ut ad te scriberemus; testor uel musas uel obseruantiam erga te meam, quibus nihil unquam sanctius apud me fuit summa me diligentia usum, cui ad te uestem darem non inue-

[1] *Ambros. D. 385 inf.*, f. 308. Endossée: *1511. Mantua. Lazarus.*

[2] C'est pendant ce séjour de Jules II à Ravenne que le duc d'Urbino assassina le cardinal Alidosi.

[3] Louis de Gonzague.

[4] C'est Mathieu Lang, alors évêque de Gurk, qui fut fait cardinal la même année.

[5] *Ambros. D. 385*, f. 313 bis. Endossée: *Lazarus. Mantua. mense aprili 1511.*

nisse. Non te latent haec tempora quibus omnia redundant latronibus; sed uestis non minori cura seruatur quam si apud te esset. Cupio de te de tuis rebus aliquid intelligere, et an filiolus [1] aliquid addiscat: ne sinas, mi Alde, tale ingenium iacere ut paternae gloriae aliquando mereatur haeres succedere. Vale meque et Cantelmum meum [2] charissimos habe.

Lazarus perinde ac filius, cursim.

74. *Optimo optimorum studiorum reparatori Aldo M. R. amicorum praecipuo* [3].

Tuae ut serae ita optatae ad nos perlatae sunt literae, quibus quidem uoluissem aliquid distinctius de filioli progressu intelligere quam Hilarius mihi narrauerit. Quum enim in eo spes tanta collocata sit, ut, nisi tibi similis succedat, periclitari musas necesse sit, nonne de eo solliciti esse debemus, quicunque infelices has studiorum reliquias colimus, quas uolo et spero tua illiusque opera in pristinam integritatem redactum iri? Trapolinum apud Caesaris legatum tibi adfuisse minime miror; id mihi receperat, id probitas hominis postulabat, id tua plurima in omne genus literatorum merita poscebant. Utinam, mi Alde, ita re facultatibusque ut animo ualerem; efficerem mediusfidius ut perditi homines sentirent quid esset bonos laedere, insontes mulctare, inoxios damnare. Sed nollo me acrius accendere. Te cupio Deumque opt. max. tuis rebus consulere. Aldulumque tuum ad optimam frugem perducere. Vale. Te meae he[r]ae imprimisque Cantelmi mei rarissimi adolescentis nomine inuicem saluto.

Lazarus tuus.

Vestem edulium [?] magistro Sigismundi huius principis fratris ad te ante Hilarii aduentum dederamus; an acceperis, quo potes citius nobis significato. Vale iterum cum castissima uxore, cum optimae spei filiolo, cum Alexandro [4], cum tota denique familia.

Marc Musurus.

75. *Magnifico & Doctissimo Domino Aldo Manutio Romano. Venetijs* [5].

M^co^ mio messer Aldo, Quel zouene che sta con li Barbarighj mha ditto come uuj site per comenzar andar drio ala vostra preclara & laudabile impresa fra pochi giornj [6], del che nho gran consolatione, et mha rasonato deli

[1] Manuzio de' Manuzi, l'aîné des enfants d'Alde.

[2] C'est le jeune élève de Bonamico (cf. lettres 69 et 74).

[3] *Ambros. D. 385 inf.*, f. 213. Endossée: *Mense maio. 1511. Mant. Lazarus.*

[4] Le neveu de soeur d'Alde, mentionné dans son testament.

[5] *Vat. 4105*, f 111. — Deux lettres de Musurus à Bonamico, écrites de Venise et adressées à Mantoue, chez le cardinal de Gonzague, se trouvent à l'Ambrosienne, *D. 295*, ff. 40 et 63; elles sont datées *idib. iuliis 1516* et *3 id. sept. 1516*, par conséquent postérieures à la mort d'Alde.

[6] Il s'agit vraisemblablement de la grande édition princeps de Platon, donnée par Musurus chez Alde et dédiée à Léon X; ce célèbre volume parut au mois de septembre 1513.

commentarii [1]. Messer Aldo, facio quello che posso, & quel tempo che m'auanza el metto uolentierj in quela impresa; ma spero ben che in queste uacatione del carneuale hauero mancho da fare & forniro la Topica [2]. Interim facio quanto posso. Si poteste, mandateme per el nostro messer Hieronymo Borgia [3] (perche lho de grandissimo bisogno) Ἰωάννην τὸν Φιλόπονον houra la posteriora [4]. Mi farite cosa gratissima & lo mettero apreso ali altrj obligj. Vale mej memore. V° Ian. MDIX [5].

ὁ σὸς Μουσοῦρος.

Paolo Bombasio.

Un des plus intéressants correspondants d'Alde est certainement Paolo Bombasio (Bombaci), professeur de lettres grecques à l'Université de Bologne, dont la carrière si remplie et si troublée se termina à Rome, en 1527, d'une façon tragique, dans les massacres qui suivirent l'entrée des Impériaux. On a une lettre d'Alde à lui adressée, le 20 avril 1511, qui témoigne d'une grande intimité entre l'imprimeur vénitien et le professeur bolonais [6]. Le deux amis n'avaient qu'une seule maison, quand l'un allait à Bologne, ou l'autre à Venise; Alde particulièrement profitait souvent de l'hospitalité de Bombasio. Plus tard, quand les discordes civiles chassèrent de Bologne notre helléniste, qui avait embrassé ardemment le parti des Bentivogli, Alde employa pour lui son influence et ses relations en Italie, lui chercha une position et tâcha d'adoucir les amertumes de son exil. Erasme, qui avait reçu de lui, à Bologne, des leçons particulières de grec et qui

[1] L'abréviation est ainsi: *comJ.*

[2] Musurus parle du commentaire d'Alexandre d'Aphrodise sur les *Topiques* d'Aristote. Ce commentaire, imprimé par ses soins chez Alde, est une édition princeps; l'achevé d'imprimer est du mois d'août 1513.

[3] Girolamo Borgia adresse à Angelo Colocci une lettre de Naples, le 24 avril 1518, mentionnant Sannazzar, Trissino et Lascaris, et un billet sans date qui se trouvent dans notre même collection d'autographes: *Vat. 4104*, f. 71, *4105*, f. 285. Ce poète avait fait ses études à Padoue (Papadopoli, t. II. p. 196).

[4] Edition aldine de 1504.

[5] Cette date équivaut au 5 janvier 1510 (n. st.), si Musurus date à la façon vénitienne.

[6] Publiée par Renouard, p. 519, et Schück, p. 134, traduite en français par Didot, p. 326. (Elle a figuré depuis dans la collection d'autographes B. Fillon). Alde écrit de Bologne, de la maison de Bombasio; il adresse sa lettre à Venise, *appresso al ponte di Realto a la potheca de la Torre, in mano di M. Andrea d'Asola.*

avait pour son caractère une haute estime, essaya, de son côté, de l'attirer en Angleterre, où il eût été du moins à l'abri des rancunes politiques. Bombasio préféra rester en Italie et on le trouve, les années suivantes, cherchant fortune en diverses villes. Une correspondance inédite avec Cartéromachos, que nous signalons plus loin, pourra fournir, de la façon la plus précise, l'histoire de cette période de sa vie; peut-être engagera-t-elle quelque érudit à consacrer une étude spéciale à ce personnage, qui fut et demeura l'ami intime de tant d'hommes illustres et qui fut, en son temps, l'honneur de l'Université de Bologne.

Il y avait à Bologne, au siècle dernier, entre autres lettres de Bombasio, quatre minutes destinées à Alde Manuce et cinq à Erasme, mentionnant Alde [1]. Fantuzzi, qui en a donné une analyse sommaire, dans une bonne notice biographique sur Bombasio [2], nous en apprend assez pour nous faire regretter la dispersion de cette petite correspondance. D'assez longues recherches nous ont fait seulement retrouver les traces de deux lettres à Alde: elles ont passé toutes les deux dans la vente Riva, à Paris, en 1862 [3]; l'une est datée de Venise, 4 novembre 1509, et nous en ignorons le sort actuel [4]; l'autre n'est pas datée, mais une mention relative à Erasme nous permet de l'attribuer au mois de mai ou de juin 1509, elle est aujourd'hui à la Bibliothèque Nationale de Paris. Pour suppléer en partie aux autres

[1] Notamment une lettre du 6 avril 1508, adressée à Erasme pendant son séjour chez Alde; Bombasio leur recommande un certain Merlino, et s'intéresse à leurs travaux: *Tuae tragoediae*, dit-il, *haud ita pridem distrahi ceptae fuerunt.* Il ne s'agit point là, comme le croit Fantuzzi, de tragédies composées par Erasme et demeuré inconnues, mais tout simplement, ainsi que l'a déjà fait remarquer M. Malagola, d'une traduction en vers composée par Erasme de l'*Hécube* et de l'*Iphigénie à Aulis* d'Euripide et parue chez Alde quelques mois auparavant.

[2] *Notizie degli scrittori bolognesi raccolte da Giovanni Fantuzzi*, t. II, Bologne, 1782, pp. 176-177. Ces autographes se trouvaient dans la collection de Giacomo Biancani.

[3] *Catalogue de lettres autographes de personnages illustres de l'Italie, provenant du cabinet de M. Ch. R[iva], de Milan*, Paris, Charavay, 1862, p. 12. La lettre d'Alde à Bombasio figurait dans la même vente et a repassé l'année suivante dans la vente Succi (Charavay, 1863).

[4] Elle fut achetée par le libraire milanais Tosi, suivant ce que nous apprend M. Etienne Charavay.

de Bombasio à Alde et pour donner en même temps un spécimen de ses lettres à Cartéromachos, nous publions deux de ces dernières, où se trouve prononcé le nom de l'imprimeur, leur ami commun. On verra quelle place tenait la politique contemporaine dans les préoccupations des humanistes du temps: leurs travaux recevaient les contre-coup des évènements qui désolaient alors l'Italie et qui forçaient Alde lui-même à suspendre ses publications.

76.

Paulus Bombasius Aldo suo carissimo s. d. [1]

Qui hasce tibi reddet, preterquam quod hospes ac contubernalis est meus, mihi summa beniuolentia et amore coniunctus ob morum quam pre se fert urbanissimam suauitatem; is Ferrariam uidere animo iampridem gestiebat, cum ob alia pleraque, tum ut Aldum illum bonarum literarum uindicem uidisse aliquando gloriari posset. Tu hominem qua soles studiosos omnes humanitate prosequeris, et si qua poterit accessio fieri mea causa rogo superaccedat, ne inane prorsus mearum literarum pondus fuisse intelligat, cum presertim sibi persuasissimum habeat me tibi tam carum esse quam qui maxime. Summam eius uotorum habes, quae citra uerbosam rogationem meam expleturum te scio.

Erasmus [2] noster nudius quartus Roma profectus apud me diuertit, nec, ut preter unam noctem mecum esset animum inducere potuit. In Britanniam suam properat a suo (ut ait) Maecenate haud paruis condicionibus accersitus. Animus illi erat ut istuc diuerterit ac te uiserit; aiebat namque aliqua scripsisse quae tua cura uellet imprimi [3]. Mox nescio quo pacto mutatus per epistolam

[1] Biblioth. Nat. de Paris, *Nouv. acquis. lat. 1554*, f. 18 (minute autographe). La lettre, écrite de Bologne, est adressée à Alde à Ferrare. La date, mai-juin 1509, nous est fournie par la mention du passage d'Erasme à Bologne, au moment où il retourne en Angleterre, à la fin de son séjour en Italie. Cf. *Erasme en Italie*, p. 92.

[2] Le nom d'Erasme ici et plus loin a été effacé à l'encre par un lecteur; cette sotte mutilation n'est pas rare dans les livres imprimés du seizième siècle; elle est curieuse à noter sur un autographe de cette nature.

[3] S'agirait-il de l'*Eloge de la Folie* qu'Erasme composa précisément pendant son voyage de retour en Angleterre et qu'Alde eut un moment l'intention d'imprimer? — Puisque l'occasion s'offre à nous de rappeler une fois de plus les rapports d'Erasme avec Alde, nous citerons sur ce sujet un nouveau témoignage. Il emprunte quelque intérêt au nom et au caractère de l'auteur, le prince de Carpi, qui fut, comme on le sait, un des ennemis les plus actifs d'Erasme. Il écrit de Rome, vers 1526, longtemps après le voyage de l'humaniste hollandais: *Velim tibi [Erasme] persuadeas me semper beneuolo ac peramanti animo erga te iam ab annis compluribus fuisse, ex eo nimium tempore quo apud uirum optimum et de litteris optime meritum Aldum nostrum Venetiis diuertebaris; tunc enim primum ego adolescens audiui Erasmi nomen ab Aldo commendari et, ni fallor, etiam te uidi et Thomam Linacrium* [sic] *uirum praeclarum itidem Aldi contubernalem, deinde crescente in dies laudis tuae fama amor etiam augebatur.* (*Alberti Pii Carporum*

tecum omnia transacturum dixit, potius quam ut comites relinqueret ac uie dispendium faceret. Illum ego quasi nunquam uisurus, nec ab eo uidendus unquam, subtristis dimisi [1]. Carteromachi spes haud mediocriter me solatur, qui propediem apud nos erit et Erasmi desiderium aliquantisper fallet [2]. O si Aldo fatum esset ut ternus e caelo quasi diuinitus aduentaret, quid me uno felicius? Sed si tu tardigrada ac domiporta testudo ad nos uenire grauaberis, nos fortassis ad te conuolabimus. Vale et Federicum [3], si forte istic est, una cum Bonauentura meo nomine saluta. Hilarius se tibi commendat et mihi ne rem tibi gratam facere desinat commodisse seruit, implicitusque a me uel ob id amatus quod tui frequentem gratamque memoriam seruat. Vale iterum.

77. *Doctissimo utriusque lingue meo domino Scipioni Carteromacho de Forteguerris amico car.mo In Pistoia* [4].

Carissime frater, infinite salutem. A 24 ui scrissi una mia nela qual ue auisaua che la notte sequente si douea partir lo exercito insieme col duca. Hano differito insino al alba de hogi, tandem abierunt; uanno in Lombardia e dubitasi ne quid in Gallico exercitu noui supersit, adhuc dicesi essere in Asti non con tanta perdita quanta se dicea, nisi forte nos γαλλίζοντες aliter somniamus quam uos istic iactatis. Vtcunque noi stiamo in tranquillita grande et meliora speramus adhuc [5]. Io per ancho non ho parlato col R.mo uostro, tanti sunt adeuntium fluctus; ho parlato col gonfaloniero, Iac.o Maria del Lino, Angelo de Ranuci et

Comitis illustrissimi . . . tres et uiginti libri in locos lucubr. uar. Des. Erasmi quos censet ab eo recognoscendos et retractandos. Impressi prelo Ascensiano . . . [Paris, 1530, avec des vers liminaires de Floridus Sabinus], fol. II v° B). — *Quo capite [de grammaticis] etiam nominatim ingrate nimis taxas ac irrides Aldum nostrum uirum sane nunquam satis laudatum, citra cuius contubernium certe nunquam tu tam bellus fuisses. Negare enim non potes quin Venetiis apud ipsum agens, cum illius officinae ministrares, in utraque lingua multum profeceris. Aldum, inquam, bonorum authorum restitutorem graecaeque linguae propagatorem qui eam fere uetustate collapsam ac barbarie obrutam e tenebris eruit, probatissimos illius authores undique publicando, uirum eruditissimum ac optimum a litteratis omnibus perpetuo suspiciendum taxas, eoque grammaticam suam pluries ediderit, quasi tu non idem effeceris, fère in omnibus lucubrationibus tuis, praesertim in Adagiorum uolumine, quod in dies fere locupletasti, et quia omnium scriptorum compendio grammaticam artem de nouo scribentium studiose perlegeret; nec uereris uirum tam beneficum erga studiosos, tam doctum et pium sanctisque moribus praeditum tuumque hospitem, et uelis nolis quodam tempore tuum herum, fatuum et insanum dicere* (*Ibid.*, fol. LXXIIII D). Toute cette attaque du prince-pamphlétaire vise, avec une mauvaise foi évidente, un passage très innocent de l'*Eloge de la Folie*. Cf. *Erasme en Italie*, p. 94.

[1] Sur la tendre amitié d'Erasme et de Bombasio, dont nous trouvons ici une touchante mention, voir *Erasme en Italie*, p. 23, et le *Ciceronianus* (*Erasmi opera*, éd de Leyde, t. I, col. 1010 F).

[2] Cf. lettre 39.

[3] Peut-être Federico Torresano d'Asola, beau-frère d'Alde.

[4] *Vat. 4105*, f. 296.

[5] Bombasio écrit à son ami, deux jours après, le 28 juin 1512 (f. 287): « Di nouo li Francesi se retiranno in Asti al numero di 500 lance et fanteria nessuna, con grandissima

molti altri; tutti laudano che io sia tornato et confortano che Iacomo et Ludouico anchor soprastiano per molti rispetti; io non dormiro circa il fatto lhoro [1]. Io ho tocto denari de la lettura, X per cento [2]. Io ue expetto a far bon tempo.

Aldo nostro se ne ito a Venetia cum tota familia et ipsis ut aiunt penatibus; non dubito che fara qualche bene [3]. Georgius noster, ille philoplutarchos nec φιλοχρήματος minus, mi ha scritto da Roma semiplorans mei et litterarum grecarum desiderio, atque Augustum illum non ita sibi aures implere ut nos olim faciebamus; io li rescriuo che state redeat, credo haueremo bello studio per che molti altri concorreno. Dite à Iacomo che io non li scriuo directiue a luj, accioche ogni homo non sapia doue che sia, ma a uoi, il qual li mostrareti le mie, cosi etiam a Ludouico, et partendoui date ordine che le lettere scritte a uoi siano rese a lhoro non altro. Raccomandatime a tutti li amici nostri et uostri. In dies te expectabo. Noi habiamo pagati quatro milia ducati al duca de Vrbino per aquietarlo. Bononiae. 26 Iunii 1512 [4].

78. *Doctissimo utriusque lingue uiro D. Scip. Carteromacho amico [carissimo]. Romae* [5].

Quod mihi de Aluiano [6] nunciasti pergratum certe fuit; quod uero te ad paternos fines migraturum significasti molestiam mihi attulit non mediocrem, nam, preterquamquod omnem tuae ad nos profectionis speculam mihi prae-

paura de Suiceri, li quali non li lassano respirare et tiensi per certo che li forairano, adeo che non abibit nuncius. Il uescouo di Lodi e intrato in Milano gouernatore... Il numero de Suiceri e cosa incredibile! » Le 5 juillet: « Heri facessimo allegreza solennissima de Franciosi cacciati d'Italia et uccisi questi. » Il s'agit de la retraite momentanée de l'armée française à la suite de son inutile victoire de Ravenne (11 avril).

[1] Voir, sur ces deux *fuorusciti*, divers passage de la même correspondance, et notamment la lettre du 28 juin: « Dice a Iacomo e Ludouico che i longo parlar col Legato. Ho fatto mentione del fatto suo, dice che sopresadano tanto che uengi risposta de Roma sopra tal materia, perche molti altri sono in questo termino et che ha scritto al Pappa per dimandarli quid super hoc uelit. »

[2] Le 20 avril précédent, Bombasio avait d'autres espérances; il écrivait: « Il nostro Iacobo Crucio e pur condotto a Luca, come qua si dice. Me auisate del suo profecto che in uero non l'ho discaro. Credo intrare in loco suo si del salario come anchor dela lectura matutina. »

[3] Au milieu des inquiétudes publiques, les travaux d'Alde avaient subi un temps d'arrêt assez long. Il s'était rendu l'année précédente à Ferrare (cf. lettres 69 et suiv.); pour l'année 1512, sur laquelle les renseignements faisaient défaut, nous apprenons par Bombasio qu'il avait fait un nouveau séjour dans la même ville. Bombasio écrit en effet à Cartéromachos, le 18 mai: « Messer Aldo sta in Ferrara; sua molglie sta molto male secundo mi scriue Gaspar de Beccharij... » Puis, le 29 mai: « Del nostro Aldo non ho poi inteso altro; facio pensier di scriuerli per una di Gasparo de Becharij, il quale non essendo in Ferrara sapra al men che sia quo uolauerit cum sua Academia. Ho domandato de li Rhetorici; ce sono al precio de tre ducati; se uene piace, manderoueli a uostro piacere; il commento di Hermogene uende uno ducato, siche la suma e ducati 4. » (*Vat. 4105*, ff. 290 et 291).

[4] La signature manque.

[5] *Vat. 4103*, ff. 26-27.

[6] Le général Bartolommeo d'Alviano venait d'être mis en liberté par les Français, au moment de leur alliance avec les Vénitiens.

secuit, dulcem hanc nugandi subinde uoluptatem tua istec domuitio uidetur ablatura; nec est quod tam egregium congerronem mihi alicunde inueniam, nam Raymondos et Boerios [1] apage, quibus nec pumex quidem ficcior esse potest. Quod mihi a patria litteras polliceris, id nescio quo pacto lentum uidetur fore, quippe quod per tot manus eat necesse est; sed quantum mihi eorum locorum iniecisti desyderium, quantamue patriae pene oblitae recordationem incussisti, ut uix me contineam quin istuc aduolem, publica iam lectione solutus, ac tecum expostulem quod me saltem ut comes tibi et hospes fierem non subinuitaueris. Cum quo quaeso ridebis, iocaberis ac demum inepties? cum Nouello arbitror et Michelangelo [2]; sed tu forte ad seria uadens ferre tecum supercilium istum Romanum statuisti, ac propterea me neglexisti quasi minime superciliosum, nasutum uero satis. Quod si ita est iudicium tuum non usquequaque improbandum puto. Vellem te tum maxime audire, cum apud ciues tuos de me uerba facies et uera falsis permiscens ea praedicabis que rumpant ilia Codro. Perbellam omnino habebis alazonis illius arrogantiam contundendi, cum dices a me deiectum prostratumque hunc fuisse longe doctiorem, quia operae precium aliquod apparebat, cum ibi nulla omnino cur pugnare uellem ratio esset, solereque nos doctiores illis consimiles esse canibus, qui aduersus feras tantum nobiliores certant, damnas ac lepores et id genus alia nec respiciant quidem. Sed ego ineptus qui talia tibi suppetam, penes quem huiusmodi nugarum laetissima solet seges esse; tu si me amabis, hanc partem non negliges, quae ad te ipsum quoque nonnihil attinet, qui et ibi tacendi et hic loquendi auctor mihi fuisti. Ad me autem uerbose ut solet omnia significabis.

Laomedonta nostrum [3] obiter quaeso decem comites secum fertas quantum potes deuora ac scorpionis more aliquid de nobis in fine iacta, quod hominem alioquin stupidum pauxilum excitet. Ptolemeos fratres meo nomine salutabis multum. Pistorij quos mihi amicos nosti salutem illis plurimam dicito, formosissimos, nobilissimos ac doctissimos, iampridem scis me nihil morari; abate nostro nimis ut uides exoleto cui utamur usui nescio, nisi ut de inimicis nostris obloquatur ut consueuit aperte.

In Vrbem redeo quam tu relinquere paras, ubi si per Graeculos istos instituetur academia, possitne nos tanta urbs capere nescio, stomachum certe meum uix capiet [4]; an parum erat multos istic uidere quos nolles, nisi lumina

[1] Ces personnages sont également mentionnés dans la lettre du 8 juillet 1513. Un Raimondo est nommé à la fin de la présente lettre. Quant aux *Boerii*, ce sont, à n'en pas douter, les deux jeunes gens Giovanni et Bernardo, fils de Battista Boerio, médecin du roi Henri VIII d'Angleterre. Erasme les avait accompagnés en Italie, où ils se rendaient pour leurs études, et il avait séjourné avec eux à Bologne, en 1507; c'est là qu'ils s'étaient liés avec Bombasio.

[2] Peut-être Michelangelo Tonti, *Tontius*, correspondant de Cartéromachos en 1510 (*Vat. 4105*, f. 312).

[3] Voir, sur le personnage ainsi désigné, les autres lettres latines de Bombasio; cette première ligne paraît d'ailleurs incompréhensible.

[4] Bombasio avait eu à se plaindre des grecs, trop favorisés selon lui aux dépens des hellénistes italiens. En 1511, pendant qu'il était, pour sa santé, aux bains de Sienne, sa

quoque orationis regnum tenentia quottidie non perstringerent? Aldum suspicor omnino exclusum iri, ut ei sit satius libros imprimere, ne lucri occasionem perdat, quam tenuem gloriole fumum sectari. De Pelopidis nostris consimilia mihi significauit Bargelinus noster, quae puto iam conuenisti, et ab eo quicquid tuae interesset rei plane resciuisti [1]. De Gozadini causa sapienter fecisti, qui cum uinci liceret X annos litigare noluisti; cupio rem tuam quecumque est ad umbilicum deducas tandem, ut aliquid sciam; hactenus enim ne suspicari quidem facile possum quid illud sit quod tanto molimine paras; si praesens essem me scio nihil celares; ut opinor autem litteris credere non satis audes; puto aliquid esse coniurationis, cum te in Ethruriam properare uideo, ut scilicet homines ibi rerum nouarum cupidos promissis solicites; quod si tibi ex animi sententia successerit, in partem praedae quamuis non uocatus ueniam et tunc plane Regulus fiam, quod mihi ex uestra ista disciplina iam polliceris. Age, Carteromachus esto.

Pulchellum miror in pedagogiam incidisse, ut credam lucri spe magna id fecisse, sed quam nullius naris erit hic noster heros, nisi olfaciet quamprimum literulas istas tam putidas. Piomarianum istum dialogum quicunque est boni consulo, etiam si qualis sit non uideam [2]. Quid Turcae Scythaeue moliantur, quandiu procul sunt a nobis, haud magni facio neque mehercule

chaire de grec à l'Université de Bologne fut confiée à un grec, grâce aux intrigues de ses adversaires; au retour il trouva la place prise, ainsi qu'il le raconte à Erasme dans une lettre du 15 décembre 1511 analysée par Fantuzzi (*Notizie*, t. II, p. 176). Une autre lettre, peu postérieure à celle que nous publions et écrite quelque temps après son arrivée à Rome, revient sur le même sujet et fait allusion au Collège Grec de Léon X, dont il est question dans une des notes suivantes: « Non item Graeculis istis accidit, quos non doctos modo ut deceant, sed rudes quoque ut doceantur, a Pontifice Maximo accersiri uidemus, cum nos uelut hibridas magnifaciat nemo, quam nostri uilitatem si sublatam nolumus, unicum uideo remedium presto esse, ut nos graece doctos negemus esse et in latinorum partem concedamus, dignam illam quidem quae a nobis tanta expetatur ope, ut quae tam praeclaros faciat uiros et quasi fungos una tantum nocte in lucem proferat. Non transfugas dicent plerique; at nos nobis plaudemus, si modo nummos in arca dabitur contemplari. » (*Vat. 4103*, f. 30).

[1] Pour aider à éclaircir ces allusions, nous transcrivons ici le début de la lettre du 26 juin 1513, intéressant d'ailleurs par les mentions politiques:

« Saluus sis, Carteromache. Quae primo illo rumorum tum uera tum falsa nobis nunciata fuerunt, pluribus tandem nuncijs discreta magis atque distincta apparent, Gallos uidelicet equites amissis tantum tormentis impedimentisue una cum peditatu omni fugam uersus Alpes arripuisse, id quod in tuis quoque litteris legi. Doleo mehercle fabulam non ad ultimum usque actum productum fuisse, quicquamue ex tam lauto conuiuio reliquarum superfuisse, quae nisi absumentur negocium facescent iterum. De Pelopidis nostris ultra esse audio quae tu ad me nunciasti, litteras namque ad me misit Bargelinus noster Hippolytus, quae Romae plures non dies modo sed etiam menses fuisse, neque te uidisse aut abs te unquam uisum fuisse tam sum miratus ut obstupuerim; is ad nos quaedam scripsit, quae ut ab eo diligentius intelligas tua interest; ait enim protonotarium Bentiuolum Romam prope diem uenturum, et a Pontifice sua omnia et suorum quoque sacerdotia impetraturum... » (*Vat. 4103*, f. 28).

[2] Nous ne nous chargeons point d'expliquer ces allusions aux petits évènements littéraires de Rome. On les trouve reprises dans la lettre du 13 août (f. 30).

maioris facere debeo quam reges qui uires inter se quottidie collidunt. Idem tu facias moneo. Pontificem [1] tot inter mala carmina dormitare quis miretur, qui sciat id optimum pessimae rei refugium esse? quid si ursus esset ac non leo? cui uos inclamare deberetis aliquando: τί κνώσσεις, μεγάθυμε λέων;

Recte Lascharis noster facit qui Italiam potius quam barbaros disciplina militari imbuere cogitat, idque Medicum auspicijs quibus nulla posset esse auspicaciora [2]. Sed quam uellem te herbarium uidere adonios et hortos speculantem? nisi forte magis ea contemplaris quae adonijs incumbunt et herbarie te perscrutationis pretextu uelas, quanquam te calores aestiuos formidare credo, neque Veneri potius quam Baccho sacrificare uelle pro certissimo habeo, quod equidem laudo idque et ipse facis.

Tuam de morbo regio interpretationem [3] ut libens et audiui et approbaui, porro Tyresias omnes prae te uno contemptos dimittam; sic dij tue faueant interpretationi. In posterum litteras ad Raymondum nostrum mittam, neque cessabo quicquam, modo intelligam eas ad te perferri, ne tam lepidae aut non penitus ineptae inter nos nugae foras emaneant.

Ad Raymondum piget scribere; tu meo nomine illi nuncupabis libros quos uolebat nequaquam hic uenales esse, sed me tamen sperare eos alicunde, quos si forte habuero ad eum gratis mittam, si quidem gratis mihi pollicitus est eos mihi quidem non uulgaris amicus. Tuas ad te pecunias hactenus non misi, quia breui sperabam quendam mihi ualde familiarem ad uos uenturum; sed ut uideo antea discessurus es, quid ego me tibi comendem? quandocunque profecturus es, ita felix ut nostri memor uadas. Amicis me omnibus comendatum facias, maxime uero Seripando [4] ac Colocio [5]. Vale ac me ama. Neapoli. VI. Non. Jul. MDXIIJ. Tuus Paulus B. [6].

[1] Léon X.

[2] Jean Lascaris avait quitté le service de Louis XII et des « barbares »; il était occupé à fonder à Rome, sur l'initiative de Léon X, le célèbre Collège Grec du Quirinal, où devaient être élevés de jeunes grecs. Le 6 août de cette année, Bembo écrivait à Musurus, au nom du pape, de s'entendre avec Lascaris pour fair venir de Grèce une douzaine d'enfants, ou même plus, pour inaugurer l'enseignement. Cf. Legrand, *Bibliographie hellén.*, t. I, p. CL.

[3] Cf. le *De cane rabido* dédié par Cartéromachos à Colocci et publié pour la première fois par Ciampi, à la fin des *Memorie di Scip. Carteromaco*, Pise, 1811, d'après un ms. du Vatican. Ce ms. doit être le *Vat. 5194* (texte original possédé par Colocci) ou le *3900* (copie au f. 93), deux recueils médicaux à consulter aussi sur N. Giudeco.

[4] Est-ce Antonio Seripandi, plus tard cardinal et protecteur de Paul Manuce?

[5] Dans une lettre du 15 août 1513, très curieuse comme récit de son séjour à Rome, Bombasio parle plusieurs fois de Colocci, qui s'employait à lui trouver une place. Voici deux de ces passages: « Collocius Pucium mihi laudat eumque mea causa se ambiturum pollicetur; sed pudendam uide doctorum condicionem, quandoquidem eos ambire quibus seruiant oportet; quod si non frustra saepius fieret, magis utique tolerandum esset ac multo minus dolendum... [C'est bien l'*animus minime subiectus* qu'Erasme admire dans Bombasio.] Crastina die apud Corycium germanum tibi notum sum futurus in prandio cum plerisque alijs doctis, inter quos Cataneus erit, apud illum (sicut audio) princeps; uocatus fuit et Collocius. » (*Vat. 4103*, f. 130).

[6] Voici, dans l'ordre chronologique, la liste des lettres de Bombasio à Cartéromachos conservées dans nos manuscrits:

Pietro Candido.

79. *Domino Aldo Manutio Romano uiro doctissimo et maiori suo honorandissimo. Venetias* [1].

Messer Aldo mio amantissimo, Io ue ho scripto piu mie, desyderoso d'intendere di uostra salute et di uostro essere, ne mai ho hauuto uostre. Vi prego m'aduisiate di uostro essere, benche del Biondo intendo state ben et attendete alle impressione, il che mi piace assai. Nel Demosthene non manca cosa alcuna, et in quel di San Marco ui sono falsi tituli, di che mi sono [ac]certo nuper et hone fatto buona nota, siche nel uostro e tutto quello si troua et qui; apresso se l'opere del Tertulliano fussino al proposito uostro, ho un le transcriueria di continuo. Pero pensateui et prouedete qui al bisogno et io ci usero ogni diligentia, et se in altro posto similmente, nunquam defuturus pro clarissimis tuis studiis, Alde humanissime persuauissimeque. Noster Scipio nuper fuit Pistorij apud suos, miror me ab . . . stimo sia sano. De libri transcripto . . . bisognando ui prego ordiniate, io hebbi quelli per Scipione me conmandati, ma furono ritenuti per Lucantonio. Bene uale. Florentiae. Cal. Augustis 1509.

Tuus Petrus Candidus, Prior Cap. ... ord. Camald.

1.	*Vat. 4105*,	f. 293:	Bologne,	*prid. Kal. apr.*	1511.
2.	»	f. 295:	»	*IV Kal. sept.*	1511.
3.	»	f. 297:	»	25 décembre	1511.
4.	»	f. 292:	»	20 avril	1512.
5.	»	f. 290:	»	18 mai	1512.
6.	»	f. 291:	»	29 mai	1512.
7.	»	f. 288:	»	[24 juin	1512], datée par la lettre suivante.
8.	»	f. 296:	»	26 juin	1512, notre lettre 77.
9.	»	f. 287:	»	28 juin	1512.
10.	»	f. 289:	»	30 juin	1512.
11.	»	f. 298:	»	5 juillet	1512.
12.	*Vat. 4103*,	f. 28:	Naples,	*VI Kal. iul.*	1513.
13.	»	f. 26:	»	*VI non. iul.*	1513, notre lettre 78.
14.	»	f. 39:	»	*VIII id. iul.*	1513.
15.	»	f. 30:	Rome,	*idib. aug.*	1513.

On trouve des lettres du même savant à Colocci, non datées ou datées de 1524, au *Vat. 4104*, f. 69, et au *4105*, ff. 200, 277, 820, 284.

[1] *Vat. 4105*, f. 106. L'auteur de cette lettre est un humaniste assez connu qui faisait des transcriptions pour Alde, et dont il est question dans les lettres de Cartéromachos, 32 et suiv. Il était en relations avec Cartéromachos depuis fort longtemps, comme en témoigne, dès 1503, une lettre d'un ami commun (*Vat. 4103*, f. 61). Une lettre de lui à Cartéromachos est datée de Florence, 21 fév. 1511 (*4105*, f. 307). Pour celle que nous publions, la mutilation de la marge ajoute à la difficulté du déchiffrement; nous avons pris le parti de supprimer le début du post-scriptum, relatif seulement à des titres de discours grecs.

... Sic se res tulit. Ego, Alde humanissime, sic totus tuus. Se posso cosa qui per uoi comandatemi. Alpresente ho in mano il Quintiliano fu del Politiano, qual e molto castigato et in margine ha di buone adnotationi. Se acadera ui mandi le sue in quello emendationi, lo faro perche ne piglio copia.

Marco Marcello.

80. *Excellenti uiro domino Aldo Manulio Romano tanquam patri optimo honorando* [1].

Minime tibi mirum uideatur me nihil antea tibi scripsisse; nam quod scriberem, praesertim quod tua praestantia dignum esset, non habebam. Ceterum cui literas ad te tuto darem neminis potestas unquam mihi fuit. Nunc uero nactus occasionem plura tibi scriberem, nisi ego istuc essem uenturus; id quod breui futurum puto. Vale meque tibi comendatissimum habeas oro. Datum Veicetiae. Decimo sexto calendas septembris MDviiij.

T. E. Marcus Marcellus tui obseruantissimus.

Mario Equicola.

81. *[Cl]arissimo D. Aldo meo* [2].

Clarissime uir, Al mio partire di Ferrara, il quale fo repentino, me parlarno li Strozi facendomi intendere che la Illustrissima S. Duchessa haueua electo uoi, il quale hauesse ad corregere le opere del mio Messer Hercule Stroza [3]. Laudai la electione summamente et del mio Messer Aldo parlai como meritano sue excellentissime uirtu, lettere et bonta. Ve prego me uogliate dare auiso quel ne e sequito, che me serra cosa gratissima. Al Mons. me recomando. Tu bene uale cum nato. Mantue. X Martij 1510.

Il uostro Mario Equicolo.

[1] *Ambros. E. 36 inf.*, f. 6. Ce personnage nous est inconnu.

[2] *Vat. 4104*, f. 51. Endossée de la main d'Alde: *Marius Equicolus. Mantua die 10 martij 1510.*

[3] Alde fit paraître, au mois de janvier 1514 (n. st.), les poésies latines de Tito Vespasiano Strozza et de son fils Ercole. Il dédia l'édition à la duchesse de Ferrare, *Diuae Lucretiae Borgiae*, dont il rappelle la bienveillance envers l'Académie. Il dit avoir entrepris l'impression à la demande des frères d'Ercole Strozza, pendant son séjour à Ferrare, *posteriore anno* (cf. lettre 77).

82. *Al clarissimo et eruditissimo Messer Aldo Pio Romano. In Ferraria* [1].

Clarissime D. Alde, Messer Demetrio Moscho homo (come sapete) et optimo et eruditissimo ha una sua comedia da esso elaborata assai [2], et multo piace ad tucti che de la litteratura greca han gusto, maxime ad messer Lascari nostro, qui cum hic esset laudanter laudauit. Messer Marco Musuro anchora la commenda sopra modo. Per ho alcuni amici del predetto messer Demetrio, fra quali io non me reputo de minimi soi amantissimi, lo hauemo pregato ad uolerla publicare et farla stampare. Responde che una uolta ne parlo con uoi, et che non so che parole ui furono de intitularla al signor Alberto [3]. Messer Aldo mio, quando ue piaccia stamparla con la uostra solita diligentia, farrete piacer ad multi gratificando messer Demetrio, et so certo la spacciarete ad furia. Aduisatemi che la farro mandar in uostre mano correctissima, et per che sete homo de distictione et conscientia, contentarete il nostro messer Demetrio de uostri librj greci, che pigliara omni cosa, et de questo non solo ad tucti noi de qua, ma so certo che alla s[ra] Marchesana [4] serra cosa grata. Io sono tucto uostro, et ad V. M. me recommando. Mantue. XV iunij 1510.

Mario Equicolo.

César d'Aragon.

83.

Caesar Aragonius Aldo Manucio S. [5].

Quod diligenti inquisitione ac precio inueniri mandaueram, abs te tandem gratissime recepi, idest libellulum per omnia graium, per quem ego possim laudes Virginis Matris graece decantare [6]. Est enim pulcherrimus et placet nimium, cum ob speciosissima grammata uariis apicibus ornata, tum eciam quia grecorum more instructus est. Ago immortales gratias sciatque Manutius habere Caesarem promptissimum in quauis fortuna, persuadens sibi quod, ob graecarum amore literarum ac eciam ob tuam beneuolentiam, erit mihi dictus

[1] *Vat. 4105*, f. 105. Lettre publiée par le marquis Campori, *l. c.*, p. 138. Endossée: *15 iunii 1510. Mario Equicolo.*

[2] Cette comédie est la Νέαιρα, publiée à Athènes, en 1845, par Moustoxydis, et à Hanovre, en 1859, par Ellissen, d'après le seul manuscrit connu, *Laurentianus LIX, 34.* Cf. Legrand, *Bibliographie hellénique*, t. I, p. xcii. La lettre d'Equicola apporte une contribution utile à la biographie si obscure de Démétrius Moschus.

[3] Le prince de Carpi.

[4] Isabelle d'Este-Gonzague, marquise de Mantoue.

[5] *Ambros. E. 36 inf.*, f. 5. Sans suscription. Endossée: *Mense nouembr. 1510. In Ferr. Caesar Aragonius.*

[6] Le don d'Alde était sa propre édition des Heures de la Sainte Vierge (Ὡρολόγιον), de juillet 1505, ou celle de son confrère Callergi, d'août 1509.

liber et prae manibus et in memoria una cum Romano datore. Vale et uiue felix, et cura cito egritudinem tuam, ut te ualentem habeant et Roma et Athene. Decimo octauo cal. X^bris^. Ex Ferraria [1].

Ventura.

84. *Magnifico ac eruditissimo uiro Aldo Pio Manutio Romano tanquam fratri amantissimo — uel Federico Torrisani —* . *Bononiae* [2].

Mag^ce^ uir uti frater amantissime, salutem. Venendo il presente latore misser Thomaso bolognese la, li ho commisso faccia ogni diligentia intendare de uoi, che Dio sa gramtempo per molto che habbia inuestigato, mai ho possuto hauere certezza alcuna de uoi et uostra brighata, siche desydero firmamente intendare tucto il uostro progresso et della uostra brigata, dapoi che mi parti da uoi, maxime delle cose de Asula, che pure stimo deuiate essare stato ad Bolognia, doue ho inteso essarsi ritrouato tucti quelli bisognaua per douersi assectare li facti uostri [3]; siche mi farete singulare piacere se mi scriuerete ad longum d'ogni cose et doue al presente cum la brigata ui trouarete.

Io fui pochi di sonno in Milano solo uno giorno; non possei uedere lo Antiquario nostro [4], quale tanto desidero uedere, et solo per questa causa queste feste de Pentecosta ho facto pensiero andare la; ma, due giorni sonno, passo di qua Benedicto, quale se ritorna ad li patroni uechi ad Siena, et domandai de uoi et dello Antiquario, et mi disse che ne lui ne dicto Antiquario gramtempo era che non hauieno hauta noua alcuna de uoi, che forte so stato marauigliato. Lo Antiquario sta bene et io de qua piu uolte l'ho gia mandato ad salutare. Spero in breui come ho decto uederlo, et se intendaro doue sarete, ue auuisaro. Volsi retinire decto Benedicto, secundo li ragionamenti facemo costa, et seruare pacta; non ha uoluto restare che ua cum grande promissioni; Dio li dia uentura. Et si ad uoi ue accasca mai uno simile per le mani che uoglia uenire, io lo torro uolontieri et tractarollo in modo si contentara.

In poco tempo che so stato qua sonno facte molte nouita et Dio uoglia se fusse dato bono fine; molte uolte mi so recordato delli nostri ragionamenti; magnus et mirabilis Deus. Confortate per mia parte la uostra consorte et Federico, Alexandro, Manutio, che Dio tucti cum li altri ui guardi de ogni

[1] Le jeune César d'Aragon, fils du roi de Naples, Frédéric III, était retiré à la cour de Ferrare. C'est là qu'Alde le connut particulièrement, comme en témoignait déjà la dédicace de sa seconde édition des *Erotemata* de Chrysoloras (1512).

[2] *Ambros. E. 30 inf.*, f. 32. Ce correspondant paraît être l'évêque de Massa-Maritima, Ventura Benassai.

[3] Sur le séjour d'Alde à Bologne en 1511, voir sa lettre à Bombasio (Renouard, p. 519). Alde avait alors suspendu ses travaux d'imprimerie.

[4] Jacobo Antiquario, l'hôte d'Alde à Milan, le dédicataire des *Moralia* de Plutarque (1509).

male et facci contenti. Vale, mi Alde, et me ama ut ego te diligo obseruoque, semper tuorum innumerabilium in me beneficiorum memor. Papiae. Primo Iunij 1511.

Tuus totus Ventura episcopus.

El decto misser Thomaso ue informara de certi libri desidero hauere; ui prego facciate scriuare ad Venetia se habbino, et quello costara subbito lo rimettaro; mi farete singulare piacere.

Etienne Brodarich.

85. *Clar^mo uiro Domino Aldo Manucio Romano, impressorum summo, fratri et amico optimo* [1].

Excellentissime uir, amice obseruande, salutem ac prosperitatem. Iusseram cuidam librario Alemano, Iordano nomine, Veneciis agenti sexto iam circiter abhinc anno, tum uidelicet cum ego ex gymnasio Patauino in patriam redirem, ut quaedam opuscula Ioannis illius Pannonii [2], pro quorum impressione et ego tunc et herus meus preterea apud te egerat, in manus tuae dominationi daret. Quod si factum ab illo est, rogo tuam dominationem uelit libellos ipsos ad manus magnifici ac reuerendi domini oratoris Regis nostri, qui tibi praesentes reddet, dare. Ne enim uir tantus perpetuo carie obsitus lateat, decreui opuscula eius omnino in lucem emitti curare, idque auxilio ac uoluntate domini mei [3]. In quo et ipsi [domino] meo et mihi rem gratissimam tua dominatio faciet, quae optime ualeat. Ex Buda. xvij Kal. Octobr. M.D.XII°.

Bonus frater ac deditissimus,

Stephanus Brodariich dd. secretarius R^mi D. Quinquecclesiensis cancellarii Regis Hungariae.

Giovanni Giocondo (Iucundus Veronensis).

86. *Domino Aldo Minutio uiro humanissimo, atque amicissimo. Venetijs* [4].

Messer Aldo mio charissimo, De qui in questi caldi grandissimi et pericolosissimi ognuno attende a uiuere et star sano, ne de altro se ragiona.

[1] *Ambros. E. 36 inf.*, f. 16. Endossée: *17 oct.* [sic] *1512. Brodariich secretarius ex Buda.*

[2] Voir la longue biographie de Jean de Cisinge *(Pannonius)* dans les *Analecta* de M. E. Abel, Buda-Pesth, 1880.

[3] L'évêque de Fünfkirchen, alors chancelier du roi Ladislas VI, est le même Georges Szakmáry, dont il est question dans la lettre 23, comme évêque de Varadin.

[4] *Vat. 4104*, f. 50. Endossée: *Frate Iocondo.* Ce document a une certaine importance pour la biographie encore si peu connue de l'illustre architecte; nous en avons donné une

Sonnonsi amalati Bernardino et un altro [1] che menai cum meco da Venetia, che fin qui me costano de bon ducati. Quanto fusse expectato et adiuncto, quanto fusse ben excepto da molti et maxime dal Summo Pontifice, li effecti el dimonstra; non ue dico de parole grande et multiplice, ma de fati. In primis me dono cento ducati de oro de camera [2]. Apresso me pago, per la pensione de uno anno de una casa tolta apresso el palazo et san Pietro, ducati 80 de carlini, ne la quale de presente io habito cum giardini, loze etc. Da poi me dono el gouerno dela Fabrica de San Pietro [3], che se tira dreto de gran regalie et usque ad summam de 300 ducati a l'anno et anchora meglio, ut mihi dicitur. Apresso me ha constituito ducati quatrocento de oro de camera de prouisione ordinaria a l'anno, pagati dal Car.le de S. Maria in Portico [4] cum una simplice quietanza de mia mano, et quando uoglio et come uoglio, et gia et inanti trato ne ho riceputi 150, dicendomi dito Cardinale da parte del Nostro Signore che questa prouisione e per ordinario, et che non guardi ad questa, ma quanto piu uoro, tanto piu me sera donato, et che adimandi et attenda a uiuere et far bona cera, chel desidera de alongarmi la uita piu che puo. Hec eadem uerba et largiora habui ex ore Pontificis ter uel quater. Per altra uia me sono sta donate due bone mule et item una bota de bono uino uermiglio, et una de bono uino biancho.

Sonno uenuti li uostri Columeli et Cornucopie, et marauegliati che nulla habiati scripto che me ne sia dato [5]. De li Cornucopie ragioneuele e che anchora io ne habia uno o duj, per rispecto del mio Nonio et Festo Pompeio. De li Columeli fu pacto nostro che me desti 10 ducati et 10 Columeli [6], et che de li altri donde sonno occorse mie fatiche me faresti bona particella, siche, messer Aldo, omne promissum est debitum, saluo che promitto promittis non stia per attendere. Subito che sonno azonti li Columeli ne ho fatto ligar uno

traduction française dans le *Courrier de l'Art* du 9 mars 1888 *(Recherches sur Fra Giocondo de Vérone)*. — Le ms. *2823* de l'ancien fonds grec de la Biblioth. Nat. de Paris est un autographe de Zacharie Callergi écrit à Padoue, et contient le *Plutus* et les *Nuées* d'Aristophane, l'*Hécube* et l'*Oreste* d'Euripide, avec scholies; au v° du f. 246 et dernier, se lit l'ex-libris: *Ioa. Iucundus.*

[1] Ce sont sans doute des serviteurs.

[2] Aucun des détails qui suivent ne figure dans la dernière biographie de Fra Giocondo, due au P. Vinc. Marchese, *Memorie dei più insigni pittori, scultori e architetti domenicani*, 4e éd., Bologne, 1878-79, t. II, p. 218 sqq. Cf. Müntz, dans la *Gazette des Beaux-arts*, 1879, II, p. 520, et le t. II des *Inscr. christ. U. R.* de M. de Rossi.

[3] Fra Giocondo oublie absolument de nommer son collègue Raphaël.

[4] Le cardinal Bibbiena.

[5] Alde venait de publier sa collection des Agronomes latins; le texte était dû à Fra Giocondo, qui y avait joint une belle dédicace à Léon X. L'année précédente, Alde avait réimprimé les *Cornucopiae* ou commentaires sur la langue latine de Niccolò Perotti, et les avait fait suivre de plusieurs importants textes latins: Varron, Festus, Nonius. Un grand tiers de ces textes était inédit et ajouté par Fra Giocondo, qui avait de plus, pendant son séjour en France, collationné Nonius sur des manuscrits de Paris. C'est à ces divers travaux que fait allusion, dans les phrases qui suivent, l'illustre architecte-philologue.

[6] Renseignement précis sur les honoraires d'auteur au temps d'Alde.

per donar al Papa, cum lo quale offeretur occasio di parlar de uuj, et questo faro gagliardamente. Multa haberem uobis scribere, sed ocium non datur. Communicate queste cose mie cum messer Andrea Nauagiero [1] et ricommandatime a luj.

Romae. Die 2 aug. 1514.

El uostro frater Iocundo.

Lettres non datées.

87. *Litteratissimo uiro Aldo Manutio Romano* [2].

Guli. Latimerus Aldo suo s. p. dicit.

Venit ad me heri sacerdos ille Brixianus ad quem lectus de quo tecum Venetiis agebam attinet. Vir quidem (ut uidetur) simplex et bonus, sed nescio an de rebus suis nimium sollicitus; nam quum die Veneris tarde uenisset Patauium, ad me postridie mane uenit, et prius fere quam salutaret, quid de lecto esset factum et an iam penes me esset interrogauit. Ego uero lectum in tuto esse respondi, non tamen in praesentia penes me esse, sed si illi magnopere lecto opus esset, me uelle curare et breui haberet, sin minus, illum posse pecuniis illis uti et alias quandocunque opus esset lectum haberet. Ille se iam ualde indigere aiebat mirarique quod eum a Venetiis (quum id per Dominicum me rogasset) non transtulissem. Rogare me deinde uehementer incoepit, ne sibi (quando ipse alioquin nobis utilitati fuisset) iam aliqua in re detrimento essem, id plane futurum, nisi ut quamprimum lectum haberet curarem. Ego hominem extra metum esse iussi, meque ut paucos omnino intra dies lectum haberet curaturum promisi. Proinde te rogo ut ad me, uel etiam ad Franciscum, quum primum commode poteris lectum mittas. Videtur enim ut quamprimum restituatur et ad honestatem Thomae et fidem meam pertinere. Vale. Patauij. Pridie No. Nouembris.

Est praeter lectum et id quod capiti supponitur, etiam puluinus Dominici.

[1] On voit l'intérêt que porte Navagero aux travaux et à la personne de Fra Giocondo, dans ses lettres conservées à la Bibliothèque Marcienne et indiquées par Cicogna, *Delle inscr. Venez.*, t. II. p. 320, et Marchese, *l. c.*, p. 214. On en trouvera des extraits à nos *Additions*.

[2] *Ambros. E. 36 inf.*, f. 26. Ce billet, assez insignifiant par lui-même, nous apprend du moins les rapports intimes qui existaient entre Alde et William Latimer, pendant le séjour de celui-ci à l'Université de Padoue. On sait que Latimer devint plus tard l'un des amis d'Erasme et des restaurateurs des études classiques en Angleterre.

88. *Messire Aldo Imprimeur demourant a Venise dauant St Augustin, ou les bailler en la botique de liures a lenseigne de la tour, pres de pont Realto* [1].

Scripsi iampridem ad te, uir doctissime, de serenissime regine nostre in Hungariam susceptione, cum nominibus quorumdam librorum grecorum qui multi sunt in ea bibliotheca quam magnificentissimus rex Mathias olim construxerat. Regina nostra optime ualet et, quod plurimum te delectabit, iam in ea de conceptione magna apparent indicia, quod toti regno gaudium incredibile pariet. Tantus inter eam et regem mutuus est amor ut uehementiorem esse non possit, ita ut uterque felicem se pro sorte sua reputet, estque iunctis principibus usque adeo grata ut magis regina Hungarie nulla fuerit unquam, ita ut tota Hungaria rueret potius quam inter eos (quocunque fortuna uertat) aliquid incommodi pateretur. Sepe meminit de tot tantisque honoribus a magnificentissimis Venetis eidem exhibitis, quorum non immemor erit quamdiu uiuet. Quemadmodum in aliis litteris ad te scripsi redire post hiemem decreui et inter redeundum te uisitabo; tunc quoque de rebus omnibus latius commentabimus. Etenim hic nulla est mihi cum Hungaris consuetudo nec ulla mihi esse potest cum eis in bonis litteris excitatio. Itaque quantocius potero reditui me disponam. Regina iam multum perfecit in latino sermone, quae se quamplurimum tibi commendat estque in quibus poterit tibi obsequi paratissima [2]. Rogo me commendes dominis meis illi doctori medico ad quem Venetiis erat mihi gratissima consuetudo [3], domino Paulo [5], domino Ioanni sculptori diligentissimo [4], et instanter domino Andree bibliopole compatri tuo. Vale feliciter. Ex Buda. Decembris 19.

Tuus ex animo seruulus,
Ioannes Capellanus.

[1] *Ambros. E. 36 inf.*, f. 8. La lettre paraît écrite par un français, Jean Chapelain (?). On voit qu'il vient d'accompagner en Hongrie une jeune reine; cette reine ne peut être qu'Anne de Foix, qui avait épousé, en 1502, le roi Ladislas VI, successeur de Mathias Corvin.

[2] Voilà un nom nouveau sur la liste des nobles et savantes dames qui ont encouragé les travaux d'Alde.

[3] Sans doute Ambrogio Leoni, médecin de la famille d'Andrea d'Asola.

[4] Peut-être Paolo Canale.

[5] On n'a point de renseignements sur les relations d'Alde avec les peintres ou sculpteurs de son temps.

ADDITIONS

Le recueil de la Bibliothèque Ambrosienne *E. 36 inf.*, auquel nous avons fait beaucoup d'emprunts, contient d'autres lettres adressées à Alde. Au f. 11, est une lettre originale du marquis de Mantoue, François de Gonzague, du 25 juillet 1506; le texte a été publié, d'après le registre des lettres du prince à l'*Archivio Gonzaga*, par A. Baschet (*Aldo Manuzio*, p. 35). Au f. 12, est une lettre d'un certain Ambrogio Tarello, qui s'occupait des affaires d'Alde à Asola (*Asulae, 29 oct. 1506*); nous n'en avons pas pris copie. Au f. 23, est un singulier document qui n'a pas moins de quatre pages, en italien et en latin, et qui a pour but d'engager Alde a dédier à Jacopo Agilaro un des volumes qui sortent de ses presses. C'est un éloge pompeux de ce personnage et de sa famille; on y apprend en passant qu'il possède un manuscrit d'Origène et que « magistro Baptista [carmelita] Manquano historiam de origine huius gentis et eius gestis longo et prope diuino poemate tractat et iam libros sex compleuit. » Suit une analyse de ce poème. Cette prolixe requête, qui vient peut-être d'Agilaro lui-même (elle ne porte ni date, ni signature), ne paraît point avoir convaincu notre imprimeur; elle montre du moins à quel point ses dédicaces étaient recherchées. En voici le début:

Alto Manutio Romano s. p. d.

Perche amplificando la lingua greca e latina el nome de li homini ingeniosi, dedicandolli le opere che fate imprimere, faceti celebre, et ale opere prestati auctorita et splendore per qualloro a li qualli sono intitulate, quante opere che haueti poste in luce, tanti graui homini per le inscriptioni uostre ui haueti fatto amicissimi, donde se li richeze se debeno extimarse secundo il numero et qualita de li amici uui seti el piu richo homo de Italia; uno homo solo mi pare che manca a uoi et che nel numero di quelli che haueti approbati non seria posto fra li ultimi, se (come e uostro costume) lo ingegno et lo animo considerati; questo e uno Iacobo Agilaro di la casa del gran capitano di Hispagna s[r] Cossa Ferrante di Agilari, el qualle il Iacobo di ogni doctrina e studioso et maxime de philosophia et theologia....

Nous avons donné dans l'Introduction une liste des lettres à Alde qu'on trouve dans les livres imprimés; il faut y joindre trois lettres latines de Parrasio, gendre de Chalcondyle: la première, écrite de Vicence, est dans les *Epistolae clarorum uirorum selectae* de Paul Manuce (1556), p. 152 de la réimpression de Cologne, 1586; les autres, attribuées à l'année 1514, sont publiées par Cataldo Iannelli dans son *De uita et scriptis Auli Iani Parrhasii*, Naples, 1844, pp. 171 sqq. (Le texte autographe est à la Bibl. Nat. de Naples, *V. F. 9*).

Il y a un passage de la correspondance d'Egidio de Viterbe relatif à la célèbre édition princeps de Platon (aldine de 1513); le futur cardinal écrit de Rome, le 24 février 1509, au frère Gabriel, provincial des Augustins à Venise: « Accepi duas archas libris plenas.... Aldo dicas universam Italiam post Plutarchum Platonem expectare, nam, iam tandem stet promissis, eius fidem calumnia non esse carituram. » (Bibl. Angelica de Rome, ms. *Q. 4. 6.* f. 36; livre VIII des lettres d'Egidio Canisio, lettre 45).

Les lettres d'Andrea Navagero citées en note, sous la lettre 86, renferment les passages suivants sur Alde et Fra Giocondo; M. A.-M. Desrousseaux a bien voulu les transcrire pour nous à Venise, au *Marcianus It. 143, cl. X*, ff. 42-46:

21 déc. 1510: « Vi prego che trouate per amor mio Marc'Antonio Michel. Credo che l' conoscete; se non lo conoscete, fateuelo mostrar ò à Marc'Antonio Contarini ò à Gasparo, et diteli che mandi à tor quel libro, cioè quell'opra di Pantheo, che già mi domandò da ms. Frà Iocondo, ch'io al mio partir mi dimenticai mandar à tor et mandargliela. Et dite à Frà Iocondo che gliela dia, al quale assai mi aricomandate; et diteli ch'io era per scriuerli una lettera, ma perchè il mezzo il qual adesso si parte mi fà instantia non posso; la qual cosa è causa ch'a uoi si troncamente scriua et non ui empia una carta di zanze. »

Padoue, 10 mai 1514: « Iu pur son à Padoua ne credo partirmi questi 2 giorni. Voi scriuetemi, et se ci sono lettere ò da Roma ò da Mantoua mantatelemi. Auisatemi ancora se hauete scritto à Treuiggi et mandata littera alcuna.... Scriuetemi se messer Aldo hà incominciato à far il Quintiliano et quando ue ne bisognerà. Item se Frà Iocondo è partito. »

Padoue, 13 janvier 1515 (1516 n. st.): « Vi scrissi per Gabriel di messer Aldo, ne mi scriuete hauer tal littere riceuute. Se non le haureste hauute

fatteleui dare, et dimandate a messer Aldo la Grammatica di Chrysoloras, come ui scrissi, et mandatelami. Il Lucretio hauerete quest'altra settimana. Non poteua io hauer la peggior noua che l' non restar del M^co^ messer Daniel di Veniero, ma patientia. » (Nouvelle demande du *Chrysoloras* et nouvelle annonce du *Lucrèce* dans une lettre du 17 janvier).

Ces lettres sont adressées: *Al mio cariss° et hon. fratello ms. Io. B. Ramnusio. In Ven^a^.* Les éditions aldines qui s'y trouvent mentionnées, *Quintilien* de 1514 et *Lucrèce* de 1515 (1516), ont été exécutées par les soins de Navagero. La dernière citation est postérieure à la mort d'Alde, arrivée le 6 février 1515 (1514 style vénitien).

P. de Nolhac

DI UNA NUOVA COLLEZIONE

DELLE

DISSENSIONES DOMINORVM

Le notizie illustrative della collezione di Dissensioni dei glossatori, che qui pubblico, saranno da me date in seguito. Intanto è da notare che la presente collezione, certamente posteriore alle prime due *(Vetus Collectio* e *Rogerius)* edite da G. Haenel, e probabilmente anche alla terza *(Codicis Chisiani collectio)*, è invece certamente anteriore alla quarta *(Hugolinus)*, la quale ha con essa grande affinità.

Il manoscritto della nostra raccolta è a Roma nella biblioteca Chigiana in un volume segnato E. VII. 211, di cui forma i fogli 9-19 v., ed è quello citato dal Sarti, *De claris archigymn. Bononien. professoribus, V. Martini* § 14, e poi invano cercato da G. Haenel. Il manoscritto non ha titolo; ma nel testo stesso più d'una volta si parla di *dissensiones*.

Nel riprodurlo ho in margine segnato il numero del paragrafo con un breve titolo tratto o dalle altre raccolte o dal testo stesso del paragrafo. In un primo ordine di note ho citati i paragrafi simili delle altre quattro raccolte indicate con le abbreviazioni

Vet. coll. = *Vetus collectio.*
Rog. = *Rogerius.*
Chis. Haenel = *Codicis Chisiani collectio*, edita da Haenel.
Hug. = *Hugolinus.*

In un secondo ordine ho collocate le note critiche. Ho modificato il testo solo là dove ho creduto averne la piena sicurezza,

ma anche in tal caso ne ho dato avviso in nota, riferendo la errata lezione del Codice. Ho seguita l'ortografia del Codice, anche là dove essa è varia, come p. es. *pecunia* e *peccunia*, *conditio* e *condicio*, ecc.; solo ho scritto sempre *actio*, anche là dove il Codice aveva *accio*, perchè troppe volte, sia per le abbreviazioni, sia per la qualità della scrittura, sarebbe stato difficile distinguere l'una dall'altra grafia. Tuttavia ho posti i dittonghi *ae* ed *oe* in luogo del semplice *e*, e naturalmente ho sciolte le abbreviazioni, eccetto le più comuni come *l.* = *lex*, *ar.* = *argumentum*, *aut.* = *authenticum* e simili, che il lettore riconoscerà da sè facilmente. Ho conservato abbreviate le citazioni dei testi, aggiungendo però tra parentesi quadre la numerazione tratta dal *Corpus iuris*, edito da Mommsen, Krueger e Schoell. Le sigle dei glossatori, che in questo genere di studî sono di massima importanza, ho riprodotte, aggiungendo tra parentesi quadre il resto del nome. Tutte le aggiunte da me fatte nel testo si trovano tra parentesi quadre. Là dove l'aggiunta serve a colmare una lacuna nel manoscritto, l'ho avvertito in nota. È superfluo aggiungere, che tutta l'interpunzione è opera mia, perchè nel Codice si trovano solamente dei punti sparsi qua e là; mentre la distinzione dei paragrafi vi è indicata col passare a capoverso.

V. SCIALOJA.

DISSENSIONES DOMINORVM

(Cod. Chis. Æ. VII. 211).

§. 1.
De restitutoria vel rescissoria actione.

Contra sentiunt in hanc rescissoriam vel restitutoriam[1]. Dicit enim **Iac**[obus] eam sua natura esse restitutoriam, et datur a praetore mortuo restitutis. Idem dicit **Mar**[tinus] et **eius filius**, ar. de min. In cau. §. interdum [D. 4, 4, 13, 1]. **Alii** contra, et datur restitutis iudicis officio et non restituendis, C. quibus ex causis. l. ult. [C. 2, 53, 5], et sic a praetore vivo, quia nulla ex hoc edicto propria oritur actio, sed totum pendet ex arbitrio iudicis, ut D. de min. l. quod si §. ult. [D. 4, 4, 24, 5]. Et in hac sentencia est **Al**[bericus] et **Io**[annes], et dicunt: actio rescissoria ab initio nascitur, licet non cum effectu. **Alii** dicunt eam ab initio nasci et cum effectu. Si[2] inpetrata restitutione sumit vires, et ab initio incipit competere cum effectu, et perpetuatur litis contestatione; causa vero restitutionis non perpetuatur litis contestatione, sed intra quadriennium est inchoanda. Item haec rescissoria non datur maiori lapso in absentia: priori succurritur solummodo per officium iudicis, sed posteriori per rescissoriam et per officium succurritur. Et quod dicitur D. e. l. in causae §. interdum [D. 4, 4, 13, 1] « vel rescissa alienatione dato in rem iudicio » ita intelligo, cum captus est minor in traditione rei suae. Verumtamen nec in hoc casu iuvatur, nisi officio iudicis per in integrum restitutionem, et sic postea habebit utilem in rem; et ad hoc est ar. infra e. quod si §. ex hoc [D. 4, 4, 24, 5]. Sed **M**[artinus] totum illud § interdum [D. 4, 4, 13, 1] inducebat pro se, et dicebat, quod minor in persona captus relevabatur iudicis officio, in rem utili rescissoria proposita, suo iure rem exequebatur; et illi § ex hoc edicto [D. 4, 4, 24, 5] respondebat, et dicebat illud esse verum, cum captus erat minor in contractu, sed non in tradicione rei suae.

§ 1. — Vet. Coll. 33 — Rog. 3 — Hug. 48. 49.

[1] Così il Cod. - Leggi *in actione rescissoria vel restitutoria.* Tutto il paragrafo è assai guasto: confr. Hug. 49.
[2] Così il Cod. - Hug. 48 ha *sed.*

§. 2.

An semper competat actio rescissoria et quando cum effectu.

Item differunt in rescissoria. Dicit enim dominus **Io**[annes], quod semper competit rescissoria, sed sine effectu, et ideo oportet adire praetorem, ut inponat ei spacium vitae [3]. Quod cum erit, possum eam intemptare cum effectu; nam semel concessa est a praetore mortuo, ideo non est necessarium eam amplius intemptare [4]; semel enim in perpetuum concessa est, ut D. de condit. insti. l. quae sub conditione §. ult. [D. 28, 7, 8, 8]; sed effectum me petere oportet, sicut diximus in bonorum possessione; nam habeo bonorum possessionem prius ex edicto praetoris mortui, quae dicitur [de]cretalis; sed tamen non possum eam intemptare cum effectu, nisi adeam praetorem vivum. Et hanc sententiam confirmat **R**[ogerius] et **W**[ilhelmus de Cabriano] in casibus, C. de re. mili. quod tempore [C. 2, 50, 3], ubi de actione rescissoria loquitur. E contra dominus **P**[lacentinus] et **Ia**[cobus] dicunt, quod nulla est nec viva nec mortua, nisi cum fuerit a praetore concessa: tunc primum inciperet [5], cum effectum secum habeat. Sed opponitur: rescissoria tollitur anno, ergo alicuius est, aut quo tolleretur? ut C. quibus ex causis ma. in integrum re. l. ult [6] [C. 2, 53, 5] et C. de captivis et postl. re. l. antepenult. [C. 8, 50, 18] et D. de act. et o. In honorariis [D. 44, 7, 35]. Respondent [7]: quod dicitur « tollitur anno rescissoria » id est impetratio rescissoriae, secundum **Io**[annem] **b**[assianum].

§. 3.

De utili petitione hereditatis.

Dissentiunt in utili petitione hereditatis, quae competit adversus titulo possidentem. Dicit enim **Al**[bericus], cum in rem sit, ut D. de pet. her. Sed etsi § antepenult. [D. 5, 3, 25, 18] et personalis sit, mixta in rem et in personam, nulla habita distinctione, finiri eam vita personalium actionum, scilicet XXX annorum. Sed **alii** dicunt eam finiri X vel XX adversus bonorum possessorem [8] cum titulo. **Mar**[tinus] idem; verumtamen dicit, quod hodie utilis petitio non competit contra eum qui titulo possidet, sed tantum rei vendicatio, ut C. de pet. her. l. hereditatis [C. 3, 31, 7] et D. e. nec ullam § 1 [D. 5, 3, 13, 1], quo in casu etiam directa [9] competit. **B**[ulgarus] et **U**[go] dicunt, quod verbum illud, scilicet « tantum », quod est positum in lege C. de pet. her., non exclu-

§ 2. — Hug. 50 pr. 379 pr. Si ricònnette al § precedente.
§ 3. — Vet. Coll. 34 — Rog. 4 — Hug. 161. 384.

[3] Hug.: *ut inspiret in eam spiritum vitae.*

[4] Hug.: *inplorare.*

[5] *Incipiet* Hug. 379.

[6] Cod. *penult.* Ma bisogna leggere *ult.* con Hug.

[7] Cod. ℞. Si può dubitare del più retto modo di sciogliere questa sigla in questo e negli altri luoghi: *respondent* o *responde* o *respondeo?*

[8] Così il Cod., che ha *bo. p.* La Vet. Coll. 34, Rog. 4, Hug. 161 hanno *bonae fidei possessorem.*

[9] Cod. *directam.*

dit utilem petitionem hereditatis, ar. C. de leg. et co. l. ult. [C. 1, 14, 12, 3], ubi dicitur, quod soli imperatori permissum est condere legem, illud verbum non excludit populum romanum. D. de min. minor autem [D. 4, 4, 18].

§. 4.

An bonae fidei possessor ex sola litis contestatione fiat malae fidei possessor.

Item differt **Mar**[tinus] ab **aliis** in hac actione; dicit enim, quod ex sola litis contestatione non fit quis malae fidei possessor, nec de fructibus tenetur, nisi post scientiam rei alienae, ut D. e. sed et si l. §. si ante [D. 5, 3, 25, 7] ar. illius verbi « coepit enim scire » etc., ut C. de fruc. et litis expen. l. II. [C. 7, 51, 2]; et utitur tali argumento: bonae fidei possessor non condempnatur, nisi quatenus invenitur locupletior tempore rei iudicatae, ut D. de pet. her. Si a domino §. penult. [D. 5, 3, 36, 4], non ergo solum ex sola litis contestatione fit malae fidei possessor, cum non teneatur de omnibus fructibus perceptis et percipiendis et quos vetus possessor percepisset, si ei pos[s]idere licuisset. Item bonae fidei possessor post iudicium acceptum iumentorum mancipiorumque mortalitatem praestare non debet, ut D. de pet. her. illud [D. 5, 3, 40]; non enim debuit eo timore ius suum inconcussum relinquere, ut in eadem lege dicitur quod praedo facere debet; ergo post litem contestatam non fit malae fidei possessor. Item alia ratione probat: si actum sit cum aliquo ad ex[h]ibendum, qui tempore iuditii accepti possidebat, si postea non dolo desiit possidere, absolvi debet, ut D. ad ex[h]i. l. tigni [D. 10, 4, 7, 5]; non igitur litis contestatione fit malae fidei possessor, quia, si [10] etiam sine dolo malo desiit possidere, postea condempnari debet, si petitor erat distracturus, ut D. e. illud [D. 5, 3, 40]. Item utitur tali argumento: litigator victus, si postea incumbat [11] rei alienae, non in sola reditione [12] tenetur, sed de omnibus fructibus, quos percepit vel percipere potuit, ex quo res in iudicium deducta est et scientiam rei alienae habuit, ut C. de fruc. et li. ex. l. II [C 7, 51, 2]. Si qua vero lex reperiatur, quae dicat post litem contestatam fieri malae fidei possessor, subaudias ibi: et si post scientiam rei alienae habuit; quod si non habet vel quod si dubitetur, malae fidei possessor non erit, ar. C. de condic. inde. l. ult. [C. 4, 5, 11]. **Bul**[garus] contra: dicit enim, quod ex sola litis contestatione fit malae fidei possessor, et hoc per l. C. de rei ven. certum est [C. 3, 32, 22]. Quod autem obicitur, quod bonae fidei possessor non condempnatur, nisi quatenus inveniatur locupletior tempore rei iudicatae, verum est de fructibus ante litem perceptis; quia de perceptis, post litem contestatam, sicut

§. 4. — Vet. Coll. 35. 81 — Rog. 5. 84 — Hug. 160. 386. confr. 172. 173. 392 — confr. Chis. Haenel 139.

[10] Così il Cod. — Vet. Coll. 81 e Rog. 84: *si hoc esset, etiam si sine d. m.* — Hug. 160: *si fieret, etiam si sine dolo.*

[11] Cod. *inconbat.*

[12] Così il Cod. — Vet. Coll. 81 e Rog. 84: *redhibitione.* — Hug. 160: *restitutione.*

quilibet malae fidei possessor condempnaretur, ut C. e. l. certum [C. 3, 32, 22]. Item quod de bonae fidei possessore dicitur, quod post iudicium acceptum iumentorum et mancipiorum mortalitatem non praestat, speciale est; mortalitatem enim praevidere non potuit, cum sit casus fortuitus. Pro qua sententia multum facit lex D. t. o. Sed etsi. si ante [D. 5, 3, 25, 7] et l. si quid possessor [D. 5, 3, 31], in quibus dicitur omnes possessores pares fieri et onere [13] praedonis versari, scilicet quoad temporis interruptionem et fructuum perceptorum praestationem, quia eos debe[n]t restituere, sive exstent, sive consumpti fuerint, sive inde [14] locupleciores, sive non, et ut teneantur de percipiendis, diverso tamen modo; nam bonae fidei possessor tenetur maxime post scientiam rei alienae de his dumtaxat, quos percipere potuit; malae fidei possessor tenetur et de his, quos non potuit percipere, si modo petitor potuisset, si ei possidere licuisset; et non quoad fatalitatem, vel non quominus fructus suos faciat bonae fidei possessor, ut D. e. t. illud [D. 5, 3, 40] et de usuris. qui scit §. ult. [D. 22, 1, 25, 2]. Et idem secundum **U**[gonem], **R**[ogerium], **Al**[bericum], **Io**[annem] [15].

§. 5.

An in hereditatis petitione malae fidei possessor naturali rei interitu a praestatione rei liberetur.

Item differunt in lege de pet. her. si a domino §. si praedo [D. 5, 3, 36, 3]. Dicit **Bul**[garus] spetiale esse illud in petitione hereditatis, scilicet quod praedo liberetur naturali interitu rei, nisi petitor forte erat distracturus; sed alias malae fidei possessor ab initio et ex post facto, si lite contestata res periit, si non dolo et culpa eius, etiam eo modo, quo peritura esset si restituta fuisset, tenetur ad precium praestandum, licet petitor non fuerat distracturus, ut D. de his qui metus causa l. si cum § quatenus [D. 4, 2, 14, 10] et D. de reg. iu. generaliter [D. 50, 17, 78] et eiusdem legis glosula et D. de leg. I. cum res § ult. [D. 30, 47, 6]. Et, si obiiciatur de depositario et comodatario, respondet: ideo non tenetur de naturali interitu post litem contestatam, quia ab initio voluntate domini possidebat. Sed **Ia**[cobus] contra, et dicit omnem malae fidei possessorem liberari naturali interitu rei, nisi petitor fuerat distracturus, excepto fure, invasore et abigeo, raptore et eo, qui convenitur actione quod metus causa, nisi res periit intra tempus iudicationis; tunc enim a rei praestatione liberatur, quia poenam tripli satis facere cogitur, ut D. de

§. 5. — Hug. 164. 385.

[13] Cod. *hone.*

[14] Questa parola è incerta. Il Cod. ha *in.* — Hug. 160 legge: *sive facti sint locupletiores.*

[15] La sigla R nel Cod. non è tagliata, sicchè regolarmente dovrebbe leggersi, come ho scritto nel testo. Ma forse doveva scriversi ℟ cioè *respondent,* in modo che la proposizione andrebbe formulata così: *et idem secundum Hugonem respondent Albericus, Ioannes.* Confr. Hug. 160.

condict. fur. In re et l. III [D. 13, 1, 8 et 3], D. vi bo. r. l. I. § recti. [16] et C. de condi[c]t. fur. [C. 4, 8, 2] et D. quod metus causa. Si cum. p. quatenus [D. 4, 2, 14, 10]. Et **Al**[bericus] dicit idem quod **Ia**[cobus]. Malae fidei possessor ab initio tenetur semper, etiam si eodem modo res esset peritura apud dominum, ut D. de leg. I. cum res §. ult. [D. 30, 47, 6]; quod si postea coeperit esse malae fidei possessorem, semper tenetur, praeter quam si res eo modo erat peritura [17].

§. 6.

Num usurae fructuum in hereditatis petitione praestentur a possessore.

Item differunt in l. de pet. her. furiosi [18] §. ult. [D. 5, 3, 51, 1]. Dicit **Mar**[tinus], quod in primo casu loquitur de bonae fidei possessore, et ideo non praestare usuras fructuum. In secundo loquitur in malae fidei possessore: non [19] est mirum si usuras fructuum praestet. Sed **Bul**[garus] et **W**[ilhelmus] **de Cabriano** et **Jo**[annes] et **Al**[bericus] contra, et dicunt, quod loquitur in utroque casu in bonae fidei possessore; et haec est ratio, quare non tenetur in priori casu de usuris, sed in posteriori sic, quia post petitam hereditatem fructus percepit ex necessitate, quia tenetur de percipiendis, sed ante petitam non ex necessitate, sed ex voluntate percepit, quia non tenetur de percipiendis: et sic, ubi magis astringitur, plus relevatur, et, ubi minus, plus ibi oneratur [20].

§. 7.

An iudex delegatus causam sibi delegatam alii delegare possit.

Dissentiunt in illa l. C. de iudiciis. l. a iudice [C. 3, 1, 5], quam **quidam** dicunt hodie emendatam per aut. positum in eodem titulo, quod [21] incipit « ad haec », secundum **Bul**[garum] et **Ug**[onem], ut hodie etiam delegatus a principe non possit alii delegare, sicut in illo aut. dicitur. **Alii** dicunt, quod iudex delegatus causam sibi delegatam alii post litem contestatam delegare potest ad instar procuratoris, qui lite contestata alium procuratorem dare potest, ut C. de procur. neque tu. [C. 2, 12, 11] et D. de iuris d. o. i. et quia [D. 2, 1, 6]. Sed **P**[lacentinus] dicit: si causa delegata est ei, qui nulli praeest iurisdictioni, tunc delegatus omni modo cognoscere debet; si vero iurisdictionem habuerit, delegare alii poterit, ar. C. qui pro sua iurisdic. l. I [C. 3, 4, 1]. **Al**[bericus] dicit, quod, si alicui causa specialiter cognoscenda fuerit commissa, ut ipse cognosceret, alii non debet eam delegare, ar. de officio proconsulis l. legatus

§. 6. — Hug. 165. 388.
§. 7. — Hug. 90. — conf. Chis. Haenel 1.

[16] Nel tit. Vi bonorum raptorum (47,8) non si riscontra la legge qui citata. Correggi con Hug. 385 [secondo il Cod. Cantabr.] *de vi et vi armata l. 1, §. rectissime* [D. 43, 16, 1, 34].

[17] Leggi con Hug. 385: *eodem modo erat peritura apud dominum.*

[18] Leggi, raddoppiando l'*her*: *de pet. her. heres furiosi.*

[19] Hug. 388: *et ideo non.*

[20] Cod. *honeratur.*

[21] Cod. q̄, cioè *quae.* Potrebbe darsi anche, che dovesse leggersi *positam* invece di *positum.* Il nostro scrittore, parlando delle autentiche, usa ora il neutro, ora il femminile.

[D. 1, 16, 12]; sed, si generaliter fuerit mandata ei iurisdictio, alii potest eam delegare et iudicem dare, ut D. de iudit. cum praetor §. I. [D. 5, 1, 12, 1]; licet **Mar**[tinus] dixerit, quod speciale est illud in legato proconsulis. Et pro hac sententia domini **Al**[berici] multum facit glosula **Y**[rnerii], quae est super illam l. legatus. t [22]. de officio proconsulis [D. 1, 16, 12]. **Io**[annes] dicit, quod legatus proconsulis ordinariam quandam habet iurisdictionem a principe, ut proconsul, et ideo iudicem dare potest. Item **Io**[annes] dicit aut. de iudiciis in C. non esse correctum, sed ita intelligendum: superiores possunt cetera expedire per consiliarios, delegati non possunt tamen delegare delegati [23]; ut nichil emendet. **Ia**[cobus] dicit l. C. non esse correctam et hodie delegatus nichilominus poterit delegare; et quod dicitur in illo aut., intelligitur ex quo per se coeperit audire, nam postea non delegare [24].

§. 8.

Actore aut reo absente, quo tempore triennii sententia ferenda sit.

Differunt in lege properandum [C. 3, 1, 13]. Dicunt **quidam,** sive actor sive reus abfuerit, sententiam semper esse ferendam prope finem triennii, si de causa iudici liqueat. **Ia**[cobus] contra: dicit enim tunc esse spectandum finem triennii, cum heremodicium contrahitur pro actore nova lege properandum; nam antiquitus actor non citabatur, reo autem absente quacumque [25] triennii sententia ferri potest, cum actor sit praesens, qui probare potest et debeat; alioquin absolvitur reus. Et [26] eadem lege omnes argumentantur arg. quod usque ad triennium non sit dilatandum iudicium; nam iudicium petitionis hereditatis solummodo usque ad annum est differendum, ut C. de pet. her. l. ult. §. Si [27] autem [C. 3, 31, 12, 2], secundum **B**[ulgarum]. Item [28] in hoc casu sententia ferri potest intra triennium, secundum **Al**[bericum], videlicet cum aliquis [in procintu itineris] [29] positus convenitur, ne forte ius actoris propter illius absenciam periclitetur. **Io**[annes] distinguit et dicit, quod aut utraque pars est praesens, aut utraque est absens, aut una praesens altera absens. Cum utraque est praesens, quocumque tempore triennii potest ferre sententiam, dum tamen sibi de causa liqueat. Cum alterutra est absens, distingue utrum [30] aut actor, aut reus. Si qui-

§. 8. — Vet. Coll. 36 — Rog. 6 — Hug. 93.

[22] Il Cod. ha il segno 7, che significa *et*.

[23] Così il Cod. — Cancella questo *delegati*.

[24] Leggi: *nam postea non potest delegare*, o col Chis. Haenel. I: *n. p. non delegat.*

[25] Così il Cod. — Leggi *quocumque loco*, con Vet. Coll. 36, Rog. 6; o *quocumque tempore*, o *quoquo tempore* con Hug. 93.

[26] Il Cod. ha 7 con un punto sotto. Leggi *et ex*, ovvero *ut ex*.

[27] Cod. *Si*. — Le edizioni del Cod. Iust. hanno *Sin*.

[28] Cod. *idem*.

[29] Il Cod. ha qui una lacuna, da me colmata con le parole tra parentesi tratte da Ugolino.

[30] Cod. *utram*.

dem reus, quocumque tempore triennii potest ferre, dummodo sibi de causa liqueat. Cum actor, nullo modo potest sententia ferri, nisi prope finem triennii. Et hoc dicit tali ratione, quia veteri iure reo absente contrahebatur heremodicium, actore vero absente non. Sed nova l. properandum actore absente contrahitur heremodicium, nam antiquitus non citabatur, et ideo quemadmodum ista lege cavetur non nisi prope finem triennii; sed hodie dicit esse emendatam per aut. de litigiosis §. omnem [Nov. 112, 3].

§. 9.

Sitne victus victori semper in expensis condemnandus.

Contra sentiunt in eadem l. §. Sive [31] alterutra [C. 3, 1, 13, 6] super illo verbo « victus victori condempnandus in expensis ». Dicit enim **Mar**[tinus] hoc verum [32] esse, cum probatur victum iuste [33] et per calumpniam litem movisse, ar. C. de epis. et cle. l. omnes §. ult. [C. 1, 3, 32, 8]; alioquin non debet in expensis condempnari. Dominus **Al**[bericus] idem dicit; ad hoc argumentum inducit D. de iudi. eum qui [34] [D. 5, 1, 79], in instit. de poena temere li. §. Item actio in fi. [I. 4, 16, 1 in m.], D. de regulis iuris. qui in alterius [35] etc. [D. 50, 17, 42] et D. de usuris. Qui solutioni [36] [D. 22, 1, 24] et D. si certum peta. qui ad modum (?) [D. 12, 1, ...]; nemo enim expensarum timore ius suum inconcussum relinquere debet, ar. D. de pet. her. illud [D. 5, 3, 40] et D. de re. iu. l. qui sine [37] dolo [D. 50, 17, 63] et l. non potest [38] [D. 50, 17, 99]; quousque ergo putavit ius suum durare, periculum pati non debet. Dominus **Ot**[to] et **alii** contra: dicunt enim, quod semper condempnatur in expensis, quia semper iniuste movisse litem, cum victus fuerit, praesumitur [39], ar. C. de appellat. a proconsulibus [C. 7, 62, 19].

§. 10.

Utrum ei qui ad iudicium vocatus per contumaciam abest, postquam redierit, possessio sit restituenda.

Dissentiunt in e. t. et in e. l. properandum §. sin autem reus [C. 3, 1, 13, 3], videlicet cum quis vocatus ad iudicium per contumatiam abest. Dicit enim **Mar**[tinus], postquam redierit, non esse ei restituendam possessionem, sed servandam ei omnem allegationem de quaestione principali, ut C. ubi in rem actio. l. II [C. 3, 19, 2] et D. de privi. credi. eum qui in possessionem [D. 42, 5, 35] et D. de tabu. ex. locum habet §. condempna. [D. 43, 5, 3, 11]. Si vero non per contumatiam, semper recuperat, si satisdat. Sed **alii**

§. 9. — Hug. 109.
§. 10. — Vet. Coll. 37 — Rog. 8 — Chis. Haenel 2 — Hug. 106. 107

[31] Le edizioni del Cod. Iust. hanno *Sive autem.*
[32] Cod. *enim* (enī).
[33] Così il Cod. Se questo avverbio si congiunge a *litem movisse*, deve leggersi *iniuste.*
[34] Correggi *quem.*
[35] Cod. *quod in alterius u.*
[36] Nel Dig. *Si quis solutioni.*
[37] Cod. *quis iure.*
[38] Cod. *non potest IIIIII —*
[39] Cod. *praesummitur.*

dicunt, sive absit per contumatiam sive non, distinguitur, utrum absit iam lite contestata, in quo casu, si actor iam missus sit in possessionem, nullum reus postea habere [40] auxilium sive de proprietate sive de possessione, ut in hac lege dicitur, an lite nondum [41] contestata vel [quas]i lite contestata, quo casu, si intra annum venit, nullo modo recuperat possessionem, sed salva erit ei de proprietate actio, ut C. ubi in rem ac. l. II [C. 3, 19, 2]. Sed **B**[ulgarus] et **alii** contra: dicunt enim possessionem ei esse restituendam, si postea venerit intra annum et si voluerit praestare fideiussores, ut C. de prae. XXX vel XL ann. l. ult. vel [42] penult. [C. 7, 39, 8, 3] et in aut. de intro. et ex. §. Si vero [Nov. 53, 4]. Immo distinguendum est, si fuerit lis contestata, vel quasi, an nullo modo. In primo casu locum habet quod dicitur de iudic. [C. 3, 1], in secundo quod dicitur ubi in rem act. [C. 3, 19], in tertio quod dicitur de praescrip. XXX an. [C. 7, 39].

§. 11.

De recusatione iudicis.

[V]arie dicunt [43] in e. t. [C. 3, 1] super hoc videlicet, utrum quis possit iudicem suum ordinarium refutare. **Mar**[tinus] dicit, quod ante litem contestatam iudex ordinarius refutari potest, si suspectus habeatur, quia omnes lites sine suspectione procedere debent, et sumit [44] argumentum a contrario sensu legis ita: nemo post litem contestatam potest recusari, ergo ante litem contestatam quilibet ordinariae sedis declinet examen, ut C. de iurisdic. o. i. l. nemo [C. 3, 13, 4]; optimum argumentum in decre. C. III. V. q. quod suspecti et [45] [Decr. Grat. pars secunda 3, 5, 15], et ar. de liberali causa l. si pariter [D. 40, 12, 9]. Sed ibi loquitur in actore et in tali casu, scilicet cum plures iudices ordinarii erant in loco illo, sicut fit Bononiae, unde licitum est actori sub quo iudice maluerit suum adversarium convenire, secundum **Az**[onem]. **Alii** contra sine distinctione dicunt iudicem ordinarium non posse refutari, nisi in casu, veluti cum subiecta suae iurisdictionis iniuxta [46] praeses conatus est contrahere matrimonium, in quo casu permittitur patri eius cum omni familia iurisdictionem evitare, ut C. si quacumque p. p. l. I [C. 5, 7, 1], et in alio casu, qui est in C. quando imp. inter pupillos etc. [47] [C. 3, 14, 1] et in aut. ut omnes obe. iudi. § Si vero [Nov. 69, 3]; et dicunt, quod [in]

§. 11 — Vet. Coll. 3 — Rog. 7 — Chis. Haenel 44 — Hug. 114. 115; conf. 124 — Conf. infra 204.

[40] Leggi *habet*, o *habebit*, o *potest habere*.
[41] Cod. *nundum*.
[42] Cancella *l. ult. vel*.
[43] Cod. *dñr*, cioè *dicuntur*.
[44] Cod. *summit*.
[45] Cod. *suspectet*.
[46] Leggi *iurisdictioni invita*.
[47] Cod. *quando ipi inter pupillum etc.*

illa l. C. de iurisdic. o. i. nemo [C. 3, 13, 4] erat iudex ordinarius, puta praeses provinciae, sed erat delegatus ad aliquam causam; nam, licet alias sit ordinarius, recusari tamen [48] potest ante litem contestatam. In iudice delegato omnes consentiunt, quod ante litem contestatam potest recusari. Dominus **Pi**[llius] sequitur sententiam **Mar**[tini]. Sed **Io**[annes] **b**[assianus] contra; et dicit: si de iure communi liceret iudicem ordinarium refutare, quare quibusdam personis specialiter concederetur? et distinguit inter ordinarium et delegatum. Dominus **Al**[bericus] dicit, quod hodie non prorsus recusatur; sed id potest desiderari, ut alius ei associetur, ut in aut. ubi diffe. iudi. §. Si vero [Nov. 86, 2] et in aut. de executoribus §. Sancimus [Nov. 96, 2, 1] et in aut. de ex[h]iben. et intro. aliud [49] quoque [Nov. 53, 3, 1].

§. 12.

An ius sibi dicens ius suum amittat.

[D]issentiunt, cum quis ius sibi dicit. Nam argumentantur dominus **Iac**[obus] et **Ug**[o]: cum quis rationem habere non potest, si ius sibi dicat, non eum ius suum amit[t]ere, causa [50] vigor iudiciorum et tutela publici iuris in medio est constituta, ne quis valeat sumere sibi ultionem; causa remota ergo removetur effectus, ut C. de Iudaeis [51] l. nullus [C. 1, 9, 14] et in D. quae in fraud. cre. ait praetor [D. 42, 8, 10]. Sed hoc argumentum fallit in C. de epis. conventi. [C. 1, 3, 15] et in senatusconsulto macedoniano, quod inventum fuit, ne filii insidiarentur vitae parentum. Idem est in feminis, quae postulare prohibentur, licet quiete postulent, causa sumpta ab improbissima muliere Calfurnia. Idem est in caeco, licet ipse non adversa [51bis] postulet sella. Et pro hac sententia facit lex C. [de] decurionibus. generali [52] [C. 10, 32, 54]. Sed **alii** contra: et dicunt sine ulla distinctione eum, qui ius sibi dicit, ius crediti non habere, ut D. de vi p. ad l. iul. de vi p. l. penult. [D. 48, 7, 7] et C. unde vi. Si quis in tantam [C. 8, 4, 7] et in instit. de vi bo. rap. [I, 4, 2, 1] et D. quod metus causa. extat [D. 4, 2, 13], sive debitum suum capiat, sive etiam personam adversarii inhoneste capiat et eum per iusiurandum vel alio modo cogat, ut sibi rationem faciat, ut C. de actione et o. [C. 4, 10]. Contra in aut. Immo [ad C. 4, 10, 12] et C. de malefi. et mathe. l. ult. [C. 9, 18, 9].

§. 13.

Quatenus creditor ius sibi dicens ius crediti amittat.

[I]tem variant super illo verbo, quod est in fine l. extat [D. 4, 2, 13]. Dicunt **quidam**, quod ius creditor non habebit, scilicet quantum ad illam rem,

§ 12. — Vet. Coll. 38 — Rog. 9 — Chis. Haenel 154 — Hug. 377; conf. 120.
§ 13. — Chis. Haenel 154 — Hug. 377, 2.

[48] Cod. *non* invece di *tamen*. Il *tamen* trovasi in Chis. Haenel. 44.
[49] Leggi *Illud*.
[50] Cod. *c̄a*; forse deve leggersi *c̄u* cioè *cum*.
[51] Cod. *de tu. dix.*
[51bis] Leggi *aversa*. Vedi D. 3, 1, 1, 5.
[52] Cod. *gnalr* cioè *generaliter*.

in qua sibi ius dixit, et tali utuntur argumento: non ulterius debet progredi poena quam reperiatur delictum, ut C. de poenis. Sancimus [C. 9, 47, 22] et D. de poenis. Sanctio [D. 48, 19, 41]. Sed contra [53] dicit enim, quod ius crediti non habebit quoad omnia et sic nichil habebit, secundum **Al**[bericum]. Item plus dicit, quod si dampnum dederit ob hoc, quod rationem habere non potest, vel ius crediti non amittit: et hoc arg. verbi, quod est in fine praecedentis [54] l. ius sibi dicit; nam cum dampnum dat, ius sibi dicit, ergo ius crediti non amit[t]it. Sed **quidam** contra.

§ 13 bis. An is qui rem suam a malae fidei possessore detentam deteriorem fecit, ius suum amittat.

Mar[tinus] dicit: si rem meam mala fide possides et in iudicium deduco, si dampnum in ea dedi, veluti vineas cecidi, ius meum non amisi [55]. Sed dominus **Bulg**[arus] contra.

§ 14 De const. « Si quis in tantam » et num invasor dominio ipso iure privetur.

[D]ominus **Pla**[centinus] dicit constitutionem « Si quis in tantam [C. 8, 4, 7] » non habere locum, ubi interdictum unde vi vel actio bonorum raptorum locum habet; et dicit unde vi interdictum locum habere, quando dolo vel sine dolo vis facta est. Sed quaeritur: quare tantum punitur qui sine dolo invadit, quantum qui cum dolo? Respondet, nimirum quia ille tenetur criminaliter; sed aliter non. Sed **Al**[bericus] et **Oderi**[cus] et **alii** contra. Item dicit **Pla**[centinus], quod non privatur ipso iure dominio, qui sua auctoritate possessionem occupavit, sed amit[t]ere debet per sententiam. Et in hoc cum eo consentit **Al**[bericus]. **Quidam** tamen contra.

§ 15 De condemnatione in id quod facere potest

[D]ifferunt, qualiter intelligatur « in id quod facere potest ». Dicunt **quidam**, ut **Io**[annes], habita ratione ne egeat, ar. D. de re. iu. In condempnatione [D. 50, 17, 173] et D. de donat. l. qui ex dona. [D. 39, 5, 12] et D. de re. iu. cum ex causa [D. 42, 1, 30]. **Alii** dicunt, quatenus habet, non habita ratione ne egeat, ar. in instit. de act. §. Item si de dote circa fi. t. [I. 4, 6, 37-40]. Sed ad hoc respondet **Io**[annes], eatenus patiuntur [56] facultates, quatenus est eis facile vel [57] facere facile. Intelligitur enim vel facere facile esse usque ad habitam rationem ne egeat, ar. D. de ver. si. l. nepos Proculo [D. 50, 16, 125].

§ 13 bis (Questo § nel nostro Cod. è scritto senza distacco dal precedente) — Vet. Coll. 24 — Rog. 70. — Chis. Haenel. 154 — Hug. 377,3 — Conf. più oltre 154.
§ 14 — Chis. Haenel. 155 — Hug. 347.
§ 15 — Hug. 430.

[53] Il Cod. non ha qui alcuna sigla di glossatore. Leggi *Al*[bericus] con Hug. Nel nostro Cod. si ha invece il susseguente *secundum Al*[bericum].
[54] Cod. *praecedente.*
[55] Cod. *amissi.*
[56] Cod. *paciuntur.*
[57] Così il Cod. — Cancella *facile vel.*

§ 16
De actionibus pro socio, pignoraticia, familiae erciscundae et communi dividundo.

[V]ariatur in actione pro socio, pignoraticia, familiae herciscundae et communi dividundo. Dicunt enim **Bul**[garus] et **Io**[annes], **Iac**[obus], cum istae sint personales actiones [58] omnimodo XXX annorum spacio finiri; unde post hoc temporis spacium neutrum invito socio a comunione discedere posse. Secundum istos hee actiones ab initio nasçuntur, id est ex contractu et quasi contractu; et non nascuntur ex voluntate, ut **quidam** volunt dicere, sed [59] infra apparet. Sed **Io**[annes] **b**[assianus] dicit de actione pro socio, quod non oritur ab initio, sed finita demum societate. **Alii** dicunt contra, quod praedictae actiones non currunt, nisi ex quo coeperint competere, id est, ex quo unus alteri denuntiavit velle dividere et a communione [60] recedere, tunc incipiunt competere et natae sunt, ut C. de prae. XXX vel XL an. Sicut [C. 7, 39, 3] et C. de annali except. l. I § ad haec et p. nemo [C. 7, 40, 1, 1*c*. 1*d*.], hoc est postquam argumentum est de voluntate, scilicet quod voluit a communione [60] discedere, sicut in pro socio. Nam in actione [61] pro socio certum est non posse agi manente societate, nisi in casu, ut D. pro socio. l. actione §. penult. [D. 17, 2, 65, 15], et in pignoraticia, quae competit soluto [62] debito, ut D. de pigno. actione. Si rem §. omnis [D. 13, 7, 9, 3] et C. e. l. penult. [C. 4, 24, 11], quam dominus **Ia**[cobus] dicit ab initio natam, non tamen cum effectu. De aliis dicit, quoniam [63] ex voluntate nulla actio nascitur, ar. contra. D. pro socio. actione [D. 17, 2, 65]. Respondent [64]: statim ex quo peto data est actio, quemadmodum cum dico: promisi tibi X cum petieris [65]. **Io**[annes] dicit, quod actio pro socio non nascitur, nisi finita societate; et quod dicitur in D. de pign. actione. Si rem §. omnis [D. 13, 7, 9, 3] intelligitur cum effectu; nam ab initio est, sed intemptari non potest ad pignus petendum, nisi pecunia soluta vel alias satisfactum; sed propter dolum vel culpam in pignore a creditore commissam intemptari poterit, etiam si peccunia non fuerit soluta vel alias satisfactum. Non ne idem vides in actione ex empto? si mici [66] rem vendidisti et tradidisti, actio

§ 16 — Vet. Coll. 39 — Rog. 10 — Hug. 330,3.

[58] Cod. *p. acco. s.* (a sopra, segno di abbreviazione)
[59] Cod. S; — Correggi *Sicut*.
[60] Cod. *accoe*, cioè *actione*.
[61] Cod. *actionem*.
[62] Cod. *solo*.
[63] Cod. *qm* ordinaria abbreviazione di *quoniam*. Hug. 330: *quod*.
[64] Cod. ℟. Anche qui è dubbio il modo di spiegare questa sigla: o *respondent* o *respondet*.
[65] Cod. *pecieris*.
[66] Così il Cod. per *mihi*.

ex empto dormit, donec evicta fuerit: re evicta, suscitatur a dormitatione et cum ef[f]ectu [com]petit. secundum Al[bericum].

§. 17.

Actio pignoraticia et ius offerendi an XXX annorum praescriptione tollantur.

Quando quis rem suam obligavit et tradidit possessionem, et per XXX annos moratus est solvere, et ius offerendi debiti, quod ei [67] competebat, et actio pignoraticia post XXX annos, omne est sublatum, secundum B[ulgarum], ut C. e. l. cum no. [C. 7, 39, 7] et t. de anna. ex. l. I [C. 7, 40, 1]; et sic rem, quam creditor sibi obligatam per XXX annos possedit, postea debitor repetere non poterit. Dominus Al[bericus] idem, et ad hoc inducit argumentum D. de bo. poss. l. [D. 37, 1....] [68]. Sic ergo secundum istos nascitur ab initio pignoratitia, licet non possit intendi cum effectu, nisi precio soluto vel alias satisfacto. Nam omne ius et omnis actio tollitur praescriptione XXX annorum. **Mar**[tinus] contra: dicit enim, quod, si creditor rem sibi pignoratam et per centum annos possedit, non amittit debitor ius offerendi, nec actio pignoratitia tollitur; et sic rem cum effectu petere poterit, quia haec pignoratitia non oritur ab initio, sed precio soluto vel alias creditori satisfacto; tolli autem non potest, nisi prius nata sit. Dominus **Ug**[o] in medio refert, dicens quod, si creditor rem sibi obligatam tamquam pignus et per centum annos possedit, id est debitoris et eius nomine, debitor potest cum effectu petere, quia nec ius offerendi debiti, nec actio pignoratitia tollitur; sed, si possessionem subvertendo incipit pro suo possidere, et sic postea per XXX annos possederit, non poterit debitor petere cum effectu; quia ius offerendi tollitur, actio vero pignoratitia nec tollitur, nec tolli potest proprie, cum nec nata sit, nec nasci possit.

§. 18.

An praescriptione dominium adquiratur.

In eo enim differunt, utrum quis X vel XX vel XXX annis dominus efficiatur et directam habeat rei vendicationem. **Mar**[tinus] dicit possidentem cum titulo [67] et bona fide X vel XX annis posse directam rei vendicationem habere ex l. C. de praes. XXX vel XL an. Si quis et l. I [C. 7, 39, 8 et 1] et ar. in aut. de nupt. § Si vero [Nov. 22, 24, i. f.], ubi dicit dominum esse eum, cum directa in rem ei competat. **Al**[bericus] idem dicit. Sed **Bul**[garus] et **alii** contra dicunt praescriptiones supradictas non esse comparatas vel inventas ad adquirendum dominium, sed ad hoc, ut quis valeat se defendere praescriptione

§. 17 — Hug. 333 — Confr. in questa raccolta 16. 158 — Vet. Coll. 39 — Rog. 10 — Chis. Haenel 99 — Hug. 330. 332. 334.

§. 18. — Vet. Coll. 27 — Rog. 27 — Chis. Haenel. 55 — Hug. 327. 328 — Confr. più oltre 215.

[67] Cod. *eius.*

[68] Manca l'indicazione della legge; potrebbe leggersi *l. sic,* ma nel titolo citato nessuna legge incomincia così. Hug. 333 ha *l. in bonorum,* che è la 10.

[67] Cod. *titullo.*

[quae solet obiici] [68] dominium vendicanti, dicuntque [69] posses[s]orem utilem vendicationem habere. Pro hac sententia videtur facere lex, quae est in D. de iure iurando. Si duo. § [1] [70] [D. 12, 2, 13, 1]. Sed [71] dominus **Iac**[obus] dicit illas praescriptiones esse inventas ad dominium quaerendum, et ad hoc etiam, ut quis valeat se tueri: nam utrumque quodammodo dicit.

§. 19.

De alienatione rei alienae a principe facta.

Discordant in alienatione facta a principe. Nam **quidam** dicunt, sive imperator scivit rem esse alienam, sive ignoravit, illud optinere quod lex dicit, quae est in C. de quadrie. praescript. bene [C. 7, 37, 3]. Dicit **Iac**[obus] illam legem loqui, quando imperator ignoravit. **Pi**[llius] dicit, tunc demum optinere illud, cum imperator scivit, ar. de officio praetor. l. Barbarius [D. 1, 14, 3] [72] et in instit. de legat. quod [I. 2, 20, 4, i. m.]. **Al**[bericus] idem dicit.

§. 20.

An ex alieno pacto utilis actio detur.

Differunt. Dicit **Mar**[tinus], quod ex alieno pacto utilis actio datur ei, in cuius persona conceptum est, et hoc ex l. C. ad exhi. l. penult. [C. 3, 42, 8] et t. de donat. quae sub modo l. quoc. [C. 8, 54, 3]. **Bul**[garus] vero, **U**[go] et **Io**[annes] dicunt non dari, nisi ubi expressim hoc dicit lex; cum ratio sit iuris ex alieno pacto non dari actionem.

§. 21.

Si venditor tradit ante mundum completum, an dominium transferatur.

Cum convenit, ut venditio fieret in scriptis, mundo non completo si res tradatur, dicit **Bul**[garus] dominium transferri, sed per condic[t]ionem sine causa vel iniusta causa repeti. **Io**[annes] idem. **Alii** dicunt non transferri dominium, exemplo rei datae suffragatori, ut C. de suf[f]ra. [C. 4, 3, 1]. Sed **Io**[annes] huic legi respondet, et dicit speciale esse in hoc casu, quia alio modo non potest dominium transferri.

§. 22.

Praescriptio ex quo tempore currere incipiat adversus annuum vel menstruum aut simile debitum.

Differunt in lege C. de praescrip. XXX an. Cum notissi. §. In his [C. 7, 39, 7, 6]. Dicit enim dominus **Mar**[tinus], cum aliquid promissum est singulis annis vel mensibus vel alias hoc modo dari debeat, singulorum annorum currere praescriptionem, id est unicuique anno debeat opponi praescriptio XXX annorum, ut C. de praescript. XXX an. Cum notis. § In his etiam. [C. 7, 39, 7, 6]. Nam licet una est haec stipulatio, tamen plures continet obligationes, nam ita promissa in singulis annis plura sunt, ut D. quibus m. usufr. a. Si duobus [D. 7,

§. 19. — Vet. Coll. 71 — Rog. 50 — Hug. 323.
§. 20. — Hug. 256.2
§. 21. — Hug. 221.
§. 22. — Vet. Coll. 10 — Rog. 59 — Hug. 326.

[68] Queste parole mancano nel Cod. Le ho restituite secondo Hug. 327 (Haenel, *Diss.* p. 90, nota i.)

[69] Cod. *dicentque.*

[70] Manca nel Cod. l'indicazione del §.

[71] Cod. *Si.*

[72] Con Hug. leggi *de off. procur. Caes. l. I* [D. 1, 19, 1].

4, 2] et praescriptio non incipit currere, nisi ex quo actio potest intendi cum effectu, ut ar. D. de stipulatio. sed si servus [D. 45, 3, 25]. Et hoc idem dicunt [73] U[go] et **Al**[bericus]. Sed **Bul**[garus] contra: dicit enim, quod una est stipulatio et omnis actio, quae descendit ex ea, tollitur una praescriptione XXX annorum. In hoc concordat **Io**[annes], ut ar. C. de usuris. eos qui [C. 4, 32, 26]. Sed illud verum est in acces[s]oria. Sed hoc stare non potest, cum deducta fuerit in stipulatione et ita principalis videtur; unde una sublata per solutionem, altera non tollitur, ut ar. infra depositi l. IIII [C. 4, 34, 4] et D. de eo quod certo loco. Centum [D. 13, 4, 8]; et praescriptio solutioni comparatur, ut ar. D. de admi. t. Si pupillus alterum [D. 26, 7, 45]. Vel distinguas inter legata et stipulationes, ut in primo quod **Mar**[tinus], in secundo quod **Bul**[garus], ut D. de donat. c. mor. Senatus § ultim. [D. 39, 6, 35, 7]; et quod lex faciat comparationem ... istorum verum est, ut in utroque casu incipiat [74] currere a tempore, quo cessatum est, ut D. de verb. o. [Si] Stichum §. ult. [D. 45, 1, 16, 1] et de donat. causa mor. Senatus §. ult. [D. 39, 6, 35, 7]. Secus autem est in legatis, sicut in supradictis legibus et in l. C. de praesc. XXX an. [C. 7, 39] dicitur. Ad quod dominus **Mar**[tinus] respondet et dicit: una est stipulatio, id est verborum conceptio, ex qua plures oriuntur [75] obligationes, et idem per omnia dicit esse in stipulatione, quod etiam in legatis, et una actio, quae descendit ex ea, tolli debet ergo una praescriptione. Quod enim una actio per partem tolli et per partem manere certe illud absurdum dicere videtur, scilicet XXX annis [76]. Et huic concordat **Io**[annes] **b**[assianus].

§. 23. An suus heres usucapere possit rem, quam defunctus usucapere non potuit.

Bulg[arus] dicit, quod suus heres potest usucapere, quod defunctus non potuit, sumpto a se initio, non a defuncto; non tamen pro herede, sed pro suo, cum viciorum sit successor, ut D. de diver. et t. p. an et l. cum heres [D. 44, 3, 5 et 11] et C. pro herede l. II [C. 7, 29, 2] et D. pro suo. si ancillam §. penult. [D. 41, 10, 4, 1]. Contra **Mar**[tinus] vero dicit, quod suus heres non

§. 23. — Vet. Coll. 19 — Rog. 67 — Hug. 314. 316 — Conf. più oltre 85.

[73] Cod. *dice.*

[74] *(Qui finisce la pagina del manoscritto; ma si legge poi la seguente aggiunta nel margine inferiore).* § d. Una est stipulatio, scilicet quantum ad unam verborum conceptione[m], tamen plures intelliguntur obligationes. Sed contra dicitur in legato singulorum annorum. Nam una est verborum conceptio, non plura sunt legata. Dico ergo quod una est stipulatio, ideo tantum semel cedit dies et tempus tantum inspicitur quo quis stipulatur, quantum ad hoc, ut possit ei acquiri stipulatio. Et sic tollitur tota una praescriptione: secus in legato praedicto, in quo inest tacita conditio et semper inspicitur .... *(Qui il margine è tagliato dal legatore).*

[75] Cod. *oriontur.*

[76] Le parole *Quod enim..... videtur* sono fuori di posto, e debbono collocarsi dopo *annis:* sono probabilmente uno dei tanti glossemi, che si notano in questo § 22.

potest usucapere, quod defunctus non potuit, neque pro herede, neque pro suo, cum viciorum sit successor, ut D. de diver. et t. prae. Cum heres [D. 44, 3, 11], C. de adquisit. poss. l. vitia [C. 7, 32, 11] et t. de usuca. pro herede l. IIII et V [C. 7, 29, 4 et 5] [77].

§. 24. An heres suus vel extraneus usucapere possit rem, quam defunctus usucapere non potuit.

Rog[erius], **W**[ilhelmus de Cabriano] dicunt, quod successor iuris, sive fuerit suus sive extraneus, etiam sumpto a se initio non potest usucapere, quod defunctus non potuit, vicio rei vel personae. **Al**[bericus] contra: dicit enim, quod vitium personae non inpedit usucapionem in extraneo herede, si sumat initium ex sua persona, ut D. de diversis et t. prae. an [D. 44, 3, 5] et D. pro herede. plerique [D. 41, 5, 3]; in suo vero consentit, quia viciorum successor est, ut D. de public. act. Si ego. § partus [D. 6, 2, 11, 2] et in instit. de usuca. § diutina [78] [I. 2, 6, 12] et C. pro herede l. ult. [C. 7, 29, 4]. Ego **Pi**[llius?] consentio **R**[ogerio?] et **W**[ilhelmo?].

§. 25. An res a defuncto personaliter debita ab herede usucapi possit.

Item dissentiunt in re personaliter debita. Dicit enim dominus **Mar**[tinus] **R**[ogerius] et **W**[ilhelmus de Cabriano], quod etiam ab extraneo herede usucapi non poterit. Sed **alii** contra; ut D. pro herede l. plerique [D. 41, 5, 3]. **Io**[annes] [79] distinguit inter suum et extraneum, sed tantum inter vitium rei et personae; dicit solum vitium rei non inpedire.

§. 26. Usucapione rei mobilis actionem hypothecariam non exstingui.

Dicit dominus **U**[go], quod re mobili usucapta non removebitur creditor ab hipothecaria spacio longi temporis, ut C. de pign. l. usucapio [C. 8, 13, 7]. Sed **Bu**[lgarus] et **W**[ilhelmus de Cabriano] contra, ut C. adver. c. l. I et II [C. 7, 36, 1 et 2]. Sed **U**[go] dicit illas leges habere locum in rebus immobilibus.

§. 27. De non numeratae pecuniae exceptione, an post biennium opponi possit.

Differunt in non numerata peccunia. Dicit **Iac**[obus] iniquitatem esse, ut post biennium volens quis exceptionem opponere non numeratae peccuniae non audiatur, maxime volens in se onus [80] probationis transferre, et hoc ar. C. de non nume. pe. l. generaliter [C. 4, 30, 13], et quia [si] intra biennium solvisset, condictio indebiti competeret, quae est perpetua, ergo et post biennium potest opponere exceptionem. **Alii** dicunt eum post biennium teneri praecise, licet pupillus sit, ut C. e. l. Si intra et l. cum ultra [C. 4, 30, 8 et 9].

§. 24. — Hug. 314 i. f. — È la continuazione del § 23.
§. 25. — Hug. 315. 314 i. f.
§. 26. — Chis. Haenel 160 — Hug. 351 i. f.
§. 27. — Vet. Coll. 40 — Rog. 11 — Chis. Haenel 114 — Hug. 20. 238.

[77] Nel tit. cit. non vi è la l. 5. Deve forse leggersi *l. 2 et 4*. Hug. ha *l. 1 et 3*, non bene.
[78] Cod. *diviti.*
[79] Aggiungi *non*, con Hug. 314 i. f.
[80] Cod. *honus.*

§. 28. Exceptio non numeratae pecuniae an contra instrumentum publicum admittatur.

Dominus **Al**[bericus] dicit, quod exceptio non numeratae pecuniae non potest opponi publico instrumento; si prima facie instrumentum appareat sine ulla vituperatione, adeo facit pro creditore, quod nullo modo habeat necesse probare se peccuniam numerasse. Sed debitor, quandocumque voluerit etiam usque ad XXX annos, poterit probare sibi peccuniam non fuisse numeratam, ar. C. arbitrium tu. l. ult. [C. 5, 51, 13] et C. ad vell. l. antiquae [C. 4, 29, 23] et t. de non numerata pe. l. generaliter [C. 4, 30, 13] cum aut. ut liceat ma. et avi. §. ad hoc [Nov. 117 c. 2]. **Alii** contra, et dicunt speciale esse in praedictis casibus.

§. 29. Condictio furtiva utrum ex maleficio, an ex variis causarum figuris descendat.

Differunt in condictione furtiva, quam dicit **Mar**[tinus] et **Ia**[cobus] descendere ex maleficio. **Ugo** et **alii** contra, et dicunt, quod non ex maleficio, sed ex variis figuris causarum. Et quod descendit ex maleficio **Ia**[cobus] et **Mar**[tinus] inducunt l. D. de compen. [D. 16, 2, 10, 2], in qua dicitur, quod compensacio admittitur, sive quis teneatur ex maleficio, sive ex contractu, ut in actione [81] furti et condictione furtiva, ut D. de compen. Si ambo § quoties [D. 16, 2, 10, 2]; ergo condictio furtiva descendit ex maleficio. Item actio rerum amotarum descendit ex maleficio, ut D. de rerum amo. Si mulier [82] § ult. [D. 25, 2, 21, 6], et non finitur anno, sicut condictio furtiva; ergo condictio furtiva descendit ex maleficio. **Ug**[o] et **alii** dicunt, quod actiones, quae nascuntur ex maleficio, non dantur in heredem, nisi post litem contestatam et nisi in quantum ad eos pervenit; sed condictio furtiva datur in heredem, etiam si nihil ad eum pervenit; ergo non descendit ex maleficio. Ad quod **Mar**[tinus] respondet: condictio furtiva ideo datur in heredem, quia est rei persecutoria, ut D. e. Si pro § condic. [D. 13, 1, 7, 2]; sicut heredes depositarii, si depositarius com[m]isit dolum in re deposita, tenerentur, et si nihil ad eos pervenerit et ante litem contestatam, et manifestum est, quod illa actio descendit ex maleficio, quia ex dolo defuncti, sed quia est persecutoria, idcirco datur in heredes. Item **Ug**[o] et **alii** dicunt, quod condictio furtiva datur in peculium, ut D. de peculio. licet §. ex [D. 15, 1, 3, 12]; sed actiones descendentes ex maleficio non solent in peculium dari, ut D. de his qui deiecerint l. I [D. 9, 3, 1, 7]; ergo condictio furtiva non descendit ex maleficio. Ad quod **Mar**[tinus] et **Iac**[obus]: quaedam actiones descendentes ex maleficio dantur in peculium, ut actio rerum amotarum, quae ex maleficio descendit, ut D. de peculio. licet

§. 28. — Hug. 239.
§. 29. — Vet. Coll. 41 — Rog. 12 — Hug. 204. 396.

[81] Cod. *aut.*
[82] Cod. *similiter.*

§. ex [D. 15, 1, 3, 12] et D. rerum amo. et ideo [D. 25, 2, 3]. Item **Ug**[o] et **alii**: si plures tenentur actione ex maleficio, uno solvente ceteri non liberantur; sed si plures tenentur condictione furtiva, uno solvente ceteri liberantur, ut C. e. l. I [C. 4, 8, 1]; ergo condictio furtiva non descendit ex maleficio. Dominus **Mar**[tinus] et **Iac**[obus] contra, et dicunt, quod quandoque plures tenentur actione descendente ex maleficio, et tamen uno solvente ceteri liberantur, ut dicitur de eo, per quem [83] factum est quominus quis in iuditio sistat l. I § Si plures [D. 2, 10, 1, 4]; dicitur ibi, quod, si plures fecerint dolo quominus quis in iuditio sistat, omnes tenentur et tamen uno solvente ceteri liberantur. Dicit **G**[arnerius?] [84], quod, si procurator meus indebitum solverit meo nomine scienti indebitum, condictio furtiva ipsi datur et mihi datur, si ratum habui, quia per rati habitionem retro pecunia mea fuisse creditur, ut D. de condi. fur. quaero [85] [D. 13, 1, 18]. **R**[ogerius] [86] contra dicit condictionem indebiti mihi dari, quia ex uno furto duae condictiones furtivae non reperiuntur oriri.

§. 30. Idem argumentum.

Item **Ug**[o] dicit: si servus committit maleficium in servitute, eo manumisso tenetur, quia noxa caput sequitur; sed si servus committit furtum in servitute, eo manumisso non tenetur condictione furtiva, nisi postea contrectet; ergo condictio furtiva non descendit [ex maleficio]. Dominus **Mar**[tinus] ad hoc ita respondet, quod in condictione furtiva duo sunt necessaria, contrectatio et posses[s]io; sed servus in servitute nichil potest possidere, et ideo non tenetur post manumissionem, nisi postea contrectet. [87] Sed si postea contrectet [88], tenetur; ergo ipsa contrectatio ex maleficio est. Praeterea dicit non esse mirandum, si per omnia non servat regulam ex delicto venientium, cum alias inveniatur, si servus minorem circumscripserit, tenetur dominus, sicut pater, de peculio, et, si ex peculio satisfieri non possit, aut verberabitur servus aut noxae dedetur, ut D. de mino. quod si servus [89] [D. 4, 4, 24, 3]; et in factum actio,

§ 30 — Hug. 204 i. f. 397 — È la continuazione del § precedente.

[83] Cod. *quam*.

[84] Cod. *G*. — Hug. ha: *Dic ergo*, che nel mscr. doveva essere così abbreviato *dic* $\overset{o}{g}$; non mi pare però accettabile neppure tale lezione. Credo debba correggersi così: *d. ug.*, cioè: *dicit Ug*[o].

[85] Leggi *Quoniam* con Hug. Cantabr.

[86] Correggi ℞ cioè *respondet*. — Hug. nel Cod. Cantabr. ha *U. respondet;* negli altri codd. manca la sigla del glossatore, mancanza che doveva essere antica e ha dato luogo nel nostro cod. allo scambio di ℞[espondet] con R[ogerius]. — Credo errata la sigla *U.* del Cod. Cantabr.; deve leggersi invece *M[artinus]* o *Ia[cobus]* o l'uno e l'altro.

[87] Cod. *contrectat*. Invece di *n* cioè *nisi*, nel Cod. si legge piuttosto *u* cioè *ubi*.

[88] Cod. *contractet*.

[89] Cod. *servet*.

quae nomine mensoris servi in dominum datur, ex negotio gesto originem trahit et noxaliter tamen datur, ut D. si mensor fal. mo. dix. l. III §. ult. [D. 11, 6, 3, 6]: nam frequens est aliquid extra racionem inveniri.

§. 31.

An condictio furtiva competat colono.

Mar[tinus] dicit condictionem furtivam competere colono, qui ad peccuniam conduxit, ut D. de fur. Si apes §. ult. [D. 47, 2, 26, 1]. **Bul**[garus] contra. Idem est secundum **Al**[bericum] et **Io**[annem], et dicunt, quod nullo modo colono competere [90], ut D. loca. cum [in] plures §. messem [D. 19, 2, 60, 5]. **Mar**[tinus] et **U**[go] dicunt condictionem furtivam competere.

§. 32.

De actione de peculio.

Dissentiunt in actione de peculio. Dicit enim **Mar**[tinus] actionem de peculio propriam esse, ar. illius legis insti. quod cum eo. §. in rem. [I. 4, 7, 4], ubi dicitur: una est actio, qua [91] agitur de peculio et de eo quod in rem domini versum est; et ex eo, quod dicitur depositi nomine dominum posse conveniri de peculio, ut D. e. l. depo. [D. 15, 1, 5]. **Alii** contra: dicunt enim non propriam esse actionem de peculio; sed est agendum actione ex contractu cum adiectione de peculio, ut actio depositi de peculio, mandati, iudicati, ut D. de peculio l. III. §. si servus et l. depositi [D. 15, 1, 3, 8 et 5].

§. 33.

De actione vendita. Ex nomine vendito an solidum exigi possit.

Contra sentiunt in actione vendita. Nam **Bul**[garus] dicit nomen posse distrahi et donari et solidum exigi, si nichil simulatum intercedit, sive actio sit dubitata, sive non. **Ia**[cobus] dicit contra: dicit enim venditionem simulatam nullius momenti, sed ex vera venditione non amplius posse agi, nisi quatenus datum est, ap[p]licitis tamen usuris, ut C. e. per di. [C. 4, 35, 22]. Dominus **Al**[bericus] dicit: lex illa loquitur de dubitatis dumtaxat actionibus, et si vera [92] intercesserit talium actionum [93] venditio vel donatio, nichil valet quod actum est ad hoc, ut emptor possit plus petere quam dedit. **Martinus** dicebat idem.

§. 34.

Qui rem a non domino emit et postea a domino redemit, an venditori de pretio teneatur.

Dissentiunt in quadam lege D. de evictionibus. Si rem [D. 21, 2, 29]. Nam dicit **Mar**[tinus], cum aliquis rem alienam a non domino emerit, et, tradita sibi possessione [94] ab eo, cognoscens alienam esse et [95] eam a domino redemerit, non tenetur venditori de precio, ut D. de evictionibus. Si vendi. [D. 21, 2, 9]; indulgendumque asserit ei, qui calumpniam evitat, ut D. de aliena. i. mu. ca. Item [96]

§ 31. — Vet. Coll. 21 — Rog. 69 — Hug. 205. 398.
§. 32. — Vet. Coll. 44 — Rog. 13 — Hug. 403.
§. 33. — Vet. Coll. 45 — Rog. 14 — Hug. 249.
§. 34. — Vet. Coll. 46 — Rog. 15 — Hug. 413.

[90] O leggi *competit*, o cancella il *quod* precedente.
[91] Cod. *quia*.
[92] Cod. *verba*.
[93] Cod. *actionem*.
[94] Cod. *possessionem*.
[95] Cancella questo *et*.
[96] Cod. *Int*.

si res §. ult. [D. 4, 7, 4, 6 (1 ?)]. **Ia**[cobus] contra: dicit enim, quod possessione vendita et tradita a non domino, omnimodo tenetur emptor de precio, quia omnino sine distinctione coepit esse obligatus.

§. 35.

Num donator evictionem praestet.

Differunt in quadam lege C. t. e. l. II [C. 8, 44, 2]: quam dicit **Bul**[garus] esse emendatam per legem iustinianam, ut in insti. de donat. §. aliae autem [I. 2, 7, 2], ubi dicitur, quod ad exemplum venditionis incumbit donatori necessitas tradendi; quemadmodum igitur in venditione praestatur evictio sine omni pacto vel stipulatione, ita et in donatione debet praestari evictio. **Iac**[obus] distinguit, utrum donatio incipiat a donatione [97], an a precedente pactione. Si incipiat a praecedenti pactione, tunc praestatur evictio, ar. C. de iure do. l. I [C. 5, 12, 1]; sed, si a donatione [97], minime; quo casu fit condictione [98] ex lege illa C. de donat. l. si quis ar. [C. 8, 53, 35], qua cavetur donatorem rem compelli tradere; non autem videtur rem tradidisse, qui eam non facit accipientis, vel non videtur tradita, si quis eam iure avocaverit, ut D. de act. empti [99]. Ratio [D. 19, 1, 3] et D. de legat. III. Quod contractu §. heres [100] [D. 32, 29, 3]; merito igitur conveniri potest, ut re evicta tradatur. Cum vero a donatione [97] incipit, donator nullo tempore fuit obligatus, et ideo re evicta non omnimodo tenetur. **M**[artinus] vero sine distinctione dicebat, quod, si quis donaverit rem alienam, ea evicta, omni modo tenetur, ubi dolum adhibuit, ut D. de donat. Aristo. §. ult. [D. 39, 5, 18, 3]. Et in hoc omnes conveniunt; sed ita, si sciens alienam donaverit. **Ug**[o] dicit, quod ex simplici pacto in omni donatione praestantur evictiones.

§. 36.

Quis probare debeat, et si reus onus probationis in se transferre velit.

Dissentiunt in probatione. **Ia**[cobus] dicit, quod, licet actor ex necessitate probare debeat quod intendit, mos tamen reo gerendus est, si voluerit onus [101] probationis in se transferre, ut D. de proba. Circa [D. 22, 3, 14], et ne videatur quod eius favore sit introductum, videlicet ut actor necessario probet, hoc ad eius, scilicet rei, laesionem videri inventum: quod esset, si ipse vellet probare et non audiretur. **Alii** contra: dicunt enim sine distinctione actori probationem incumbere et ex multis legibus, quae hoc clamant, scilicet actorem probare debere; et quod dicitur reum probare posse, speciale est in libertate, ut dicitur in illa lege de probat. circa [D. 22, 3, 14] et D. de liberali causa l. cui [D. 40, 12, 39].

§. 35. — Vet. Coll. 63 — Rog. 33 — Chis. Haenel 59 — Hug. 358. 359.
§. 36. — Vet. Coll. 47 — Rog. 16 — Chis. Haenel 97 — Hug. 8. 418.

[97] Leggi *datione*.
[98] Queste parole sono errate. Anzitutto esse si riferiscono al caso della *pactio*; deve poi leggersi con la Vet. Coll. *quo casu fuit obligatus condictione*.
[99] Cod. *empto*.
[100] Questa citazione è errata. Leggi *Qui concubinam* § *Si heres* [D. 32, 29, 3].
[101] Cod. *honus*.

§. 37. Quot testibus testamentum probandum sit.

Differunt in probatione testamenti. **M**[artinus] facit differenciam, utrum sit quaestio voluntatis, quo casu dicit testamentum posse probari VII testibus, an quaestio solempnitatis, quo casu dicit probari II vel III testibus; nam ubi numerus testium non adicitur, ibi duo sufficiunt, ut D. de test. l. ubi [D. 22, 5, 12]: et ad hoc est argumentum quod dicitur in C. de bono. poss. secundum ta. l. II [C. 6, 11, 2], ubi cavetur bonorum possessionem peti posse ex testamento sine scriptis facto, si numerus VII testium affuisse probari potest, quod II vel III testibus probari posse [102]. **Alii** contra: dicuntque testamentum probandum tantum VII testibus, ut plenissima veritas reveletur, ut C. de fidei com. l. ult. [C. 6, 42, 32]. Illam vero [103] differenciam, utrum sit quaestio voluntatis, an solempnitatis, pro nichilo habendam esse dicunt; cum, si heres confiteatur, sed ad solempnitatem iuris decurrat, omnimodo cogendus est solvere, ut in instit. de fideicomm. heredita. in fi. t. [I. 2, 23, 12 i. f.]. Quod **U**[go] verum esse dicit, cum testator solempniter testari voluit. **U**[go] dicit, sicut in testamento VII testes desiderantur, ita in donatione causa mortis, ut C. de codicill. l. ult. [C. 6, 36, 8]. **Quidam** tamen [104] contra. Dominus **Ia**[cobus] dicebat indistincte, quia, sive est quaestio de voluntate, id est de veritate, sive de solemnitate, bene potest testamentum probari per II vel III testes, secundum verbum domini « In ore [105] duorum vel trium stat omne verbum » [106].

§. 38. An procurator levissimam culpam praestet.

[D]icit **Bulg**[arus] a procuratore levissimam culpam praestandam esse. Quod non placet **Al**[berico]. Dicit et **Ot**[to] idem; nam voce culpae non continetur levissima, ut D. de lege aqui. Sed etsi. et l. in lege aqui. [D. 9, 2, 5 et 44]. **Io**[annes] dicit levissimam culpam esse praestandam, ut C. de procurat. [C. 2, 12, 10?] et C. de mandat. l. a procurat. [C. 4, 35, 13]. **M**[artinus] contra, ut D. de reg. iuris. contractus [D. 50, 17, 23]. **Al**[bericus] levem praestandam dicit.

§. 39. Quum testamentum nullo iure constat, etsi qui ab intestato successit professus fuerit libertos, an haec professio valeat.

[D]iffert **M**[artinus] in quadam lege de iuris et facti ignorancia l. cum te. [C. 1, 18, 8], ubi dicit, cum testamentum nullo iure constat, ex sola professione per errorem facta eius, qui succedit ab intestato, profitentis libertos vel orcinos, cum nullum antecessit iudicium defuncti, non posse constitui li-

§. 37. — Vet. Coll. 68 — Rog. 39 — Hug. 275.
§. 38. — Vet. Coll. 9 — Rog. 58 — Hug. 29. 248.
§. 39. — Vet. Coll. 48 — Rog. 17 — Hug. 4.

[102] Leggi *potest*.
[103] Cod. *veram*.
[104] Cod. *t.*
[105] Cod. *hore*.
[106] Nell'ultima parte di questo §. le parole: *Ugo dicit sicut..... quidam tamen contra* sono evidentemente fuori di posto. Conf. Hug. 275.

bertos proprios vel orcinos. Si ergo non per errorem fuerit professus eos libertos, tacito pacto argumentatur **Ia**[cobus] eos in libertate se posse tueri, quasi libertate fruantur, usus glosula domini **Y**[rnerii], quae dicit, ex ignoranti[a] deficit id quod a sciente fieret, ut hic pactum, alias delictum. **Alii** contra, dicentes pariter haberi scientem et ignorantem ius sive factum.

§. 40. Missus in possessionem ex secundo decreto ex causa damni infecti, an dominus fiat.

[D]issentiunt de dampno infecto. Nam dominus **Ia**[cobus] dicit (sed et **Mar**[tinus] idem) aliquem in possessionem ex causa dampni infecti adversario non cavente missum in possessionem, possidendo ex secundo decreto, dominium usucapere, sive dominus fuit qui noluit cavere, sive non, ut D. de dampno infecto l. praetoris et l. si fi. §. Iulianus et l. dampni §. non solum [D. 39, 2, 6 et 15, 16 et 18, 15]. **Alii**, scilicet **B**[ulgarus], **W**[ilhelmus de Cabriano], **Al**[bericus], **Io**[annes] contra distinguunt, utrum dominus noluerit [107] cavere, an non dominus. Si dominus non fuit, sit locus praecedenti [108] sententiae; [si] dominus fuit, omnimodo dominium transit [109] ad possessorem, ut D. de damp. infecto l. hoc amplius [D. 39, 2, 9] et D. communi di. Sed etsi [110] et l. communi di. § Si tii. [111] [D. 10, 3, 5, et 7, 9].

§. 41. De litteris positis in aliena charta.

[D]issentiunt in litteris aureis. Dicit **Ia**[cobus], litteris positis in aliena carta vel membrana, nam sine distinctione dicit cedere cartis. [112] **Alii** vero ita demum cedere cartis dicunt, si preciosiores sint cartae; et hoc asserunt argumento tabularum.

§. 42. De pictura posita in aliena tabula.

[D]ifferunt in pictura posita in aliena tabula; nam, cum sit dominus factus, qui tabulam pinxerit, habet directam rei vendicationem et adversus dominum tabulae, si paratus sit precium tabulae solvere; similique modo datur utilem vendicationem domino tabulae parato solvere picturae precium. Asseruntque hunc esse casum, in quo deterioris condicionis est possessor quam petitor. **Ia**[cobus] et **Mar**[tinus] dicunt, dominum tabulae offerendo precium picturae petere posse, nisi dominus picturae paratus fuerit solvere precium tabulae; ne videatur deterioris condicionis possessor quam petitor; et inducunt argu-

§. 40. — Vet. Coll. 49. 22 — Rog. 18 — Hug. 424. 142.
§. 41. — Vet. Coll. 50 — Rog. 19 — Hug. 450.
§. 42. — Vet. Coll. 51 — Rog. 20 — Hug. 451.

[107] Cod. *voluerit.*
[108] Cod. *praecedente.*
[109] Cod. *transsit.*
[110] Leggi *Sed si.*
[111] Leggi § *Plane si iam.*
[112] Questa proposizione, evidentemente scorretta, deve forse leggersi così: *Dissentiunt in litteris aureis positis in aliena carta vel membrana. Nam Ia[cobus] sine distinctione dicit cedere cartis.*

mentum ex lege illa D. de acq. rerum do. l. quaest.[113] [D. 41, 1, 9, 2] et in instit. de rer. di. §. Si quis in aliena tabula [I. 2, 1, 34].

§. 43.

Utrum pactum de evictione sit de natura contractus.

[D]issentiunt, utrum pactum de evictione sit de natura contractus. Dicit **Mar**[tinus] esse. Sed **Ia**[cobus] contra: nam dicit id pactum esse de natura, id est de substantia contractus, sine quo contractus esse non potest, veluti pactum de augendo vel diminuendo pretio: evictio ut praestetur, dicit esse de adminiculis et non de substantia contractus, ut D. de contrahenda empt. l. pacta conve. [D. 18, 1, 72], cum etiam non oporteat in omni vendicione duplam praestari, ut in minimis; sed de preciosis rebus, veluti si margarita vel ornamenta preciosa vel vestis regalis vel aliud quid non contemptibile, ut D. de evictionibus l. praetoris[114] [D. 21, 2, 37, 1].

§. 44.

De litis renuntiatione.

[I]tem differunt in illa l. postquam C. de pact. [C. 2, 3, 4]. Dicunt enim **B**[ulgarus] et **W**[ilhelmus de Cabriano], quod si actor liti renuntiavit, sive in iuditio sive extra iudicium, sive adversario praesente sive absente, valet renuntiatio, nec amplius potest venire contra. **Mar**[tinus] dicit contra, quod non praeiudicat, nisi sit facta in iure.

§. 45.

De pactis in continenti factis, utrum novam actionem pariant et veterem informent.

[D]issentiunt, utrum sit idem pactum, si fiat in continenti, tam in bonae fidei iudiciis quam in stricti iuris, id est ut novam pariat actionem et veterem informet. Dicit **Mar**[tinus] et **Al**[bericus] in bonae fidei iudiciis pactum in continenti factum, sive sit de natura contractus sive non, novam parit actionem, scilicet praescriptis verbis, et veterem informat ex eo contractu, ut C. de pact. l. in bonae fidei [C. 2, 3, 13] et D. de pact. Iuris §. Sed cum [D. 2, 14, 7, 4]. **Ia**[cobus] dicit et **Plac**[115] [entinus] et **U**[go] idem esse in stricti[116] iuris iudiciis, quod in bonae fidei. et e contrario, ut novam actionem pariat pactum appositum in continenti, scilicet praescriptis verbis, et veterem, quae fuerat, informet[117]; et argumentum suum pro hac sententia ei proficiens est in C. de pact. l. petens [C. 2, 3, 27] et D. si certum pe. lecta [D. 12, 1, 40]; illas quidem leges, quae loquuntur[118] in bonae fidei iudiciis, sic determinat, quasi non videantur loqui ad differentiam stricti iuris iudic[iorum]; sed quia cum essent bonae fidei, videbatur quod pactum etiam ex intervallo factum

§. 43. — Vet. Coll. 52 — Rog. 21. — Hug. 407.
§. 44. — Chis. Haenel 152 — Hug. 9.
§. 45. — Vet. Coll. 53 — Rog. 22 — Hug. 10.

[113] Leggi *Qua ratione.*
[114] Leggi *emptori.*
[115] Cod. *Plau.* Forse proviene da *Pla. U.*
[116] Cod. *strictis.*
[117] Cod. *informat.*
[118] Cod. *loquontur.*

debet [119] parere novam actionem et veterem informare, quod removet [120]. **Al**[bericus?] sic extra [121]. Dominus **Ug**[o] dicebat, quod pactum in stricti iuris iudiciis in continenti appositum novam parit actionem, sed veterem non informat, ar. D. de pact. iuris §. sed cum [D. 2. 14, 7, 4] et de condi. c. d. l. ult. [D. 12, 4, 16]. Quod **Aliis** non placet: et manifeste [122] eius sententia reprobatur in D. si certum pe. lecta [D. 12, 1, 40].

§. 46.
De stipulatione quae est secuta gratia servandi placiti.

[D]issentiunt in quadam lege C. t. e. petens [C. 2, 3, 27], quae dicit aliquem posse petere ex stipulatione, quae secuta est gratia [123] servandi pacti, sive antecessit pactum, sive post statim sit interpositum. **Ia**[cobus] dicit, quod illud « statim » non debet intelligi ad differentiam, si post fiat non statim; sed sic evenit, sed [124] subaudias « maxime statim », cum idem sit [ex] intervallo; et eo argumento, quod valeat [125] stipulatio: promittis mihi quod cras erit iudicatum? **B**[ulgarus], **M**[artinus] hanc legem determinant, quod aliud est cum pendet stipulatio ex arbitrio [126] contrahentium, aliud est ex arbitrio iudicis; et dicunt esse accipiendum « statim » in sua significatione, quoniam continuus actus desideratur in stipulatione, ut D. de verb. o. l. continuus actus [D. 45, 1, 137].

§. 47.
Quas actiones habeat filius familias.

[C]ontra sentiunt in l. de act. et oblig. filius fa. [D. 44, 7, 9], quae dicit filio familias nullam dari actionem suo nomine nisi iniuriarum, quod vi aut clam, depositi et comodati, quas patre absente intendere poterit, ut D. de iudic. Si longius [D. 5, 1, 18] et de procuratione [127] filius [D. 3, 3, 8]; patre tamen praesente, quandoque aget iniuriarum, eo scilicet suspecto, ut D. de iniur. Sed si unius §. filio. [D. 47, 10, 17, 11]. **Mar**[tinus] dicit, quod illas habet directas, sed multas vero alias habet utiles, ut D. de iudic. si longius §. 1 [D. 5, 1, 18, 1]; et ideo actiones in factum filius familias poterit exercere, ut D. de act. et ob. in factum [D. 44, 7, 13]. **Ia**[cobus et **B**[ulgarus] dicunt, quod illas quatuor habet utiles suo nomine et nullam habet directam.

§. 46. — Vet. Coll. 54 — Rog. 23 — Hug. 13.
§. 47. — Vet. Coll. 23 — Rog. 24 — Hug. 434.

[119] Leggi *deberet*.
[120] Forse deve leggersi *removent*.
[121] Così il Cod. evidentemente guasto. Peggiore ancora è Hug. 13. — Credo che si debba correggere così: *Al(ias) sic extat*, che sarebbe un avviso dello scrittore, il quale al testo primitivo aggiunse, traendolo da altro testo, ciò che segue.
[122] Cod. *maniffeste*.
[123] Cod. *gratiam*.
[124] Leggi *vel* con le altre raccolte.
[125] Cod. *valleat*.
[126] Cod. *ex arbitrium*.
[127] Leggi *procuratoribus*.

Si quae vero inveniantur utiles, quae ei competant, dicunt eum non habere suo nomine eas, sed a praetore tribuendas. **Al**[bericus] dicit idem, quod **Ia**-[cobus] et **B**[ulgarus]: et dicunt, quod praedictae quatuor actiones positae fuerunt causa exempli in lege illa.

§. 48.

De dote a patre profecta, an, filia in matrimonio defuncta, ad patrem redeat.

[D]ifferunt in dote a patre profecta. Nam solus **Mar**[tinus] dicit eam debere ad patrem redire, filiis non existentibus; et hoc probat ex l. illa C. de coll. illam [C. 6, 20, 19], quae dicit dotem nepotes conferre suis patruis vel avunculis volentes ad successionem venire avi; col[l]igitur ergo ex illa lege, quod, filia in matrimonio defuncta, liberis exstantibus, si patri competeret actio, non omni modo coartarentur nepotes ex filia ad collationem; unde constat, quia possunt conferre et debent, si voluerint habere successionem avitam, possunt et dotem praecipuam habere, hoc est si eam successionem spreverint; et quia dos proprium est patrimonium filiae, ut D. de mino. l. III. §. Si iur. [128] [D. 4, 4, 3, 5]. **Al**[bericus] idem dicit, quod **M**[artinus], quamvis olim contradicebat, ideo quia sententia **M**[artini] pro eo faciebat in propria causa. **Pla**[centinus] idem sentit, et quibusdam obiectionibus sic respondet: quod dicitur in C. de rei uxo. act. § primum [129] [C. 5, 13, 1, 5] « sileat ob liberos retentio » tunc optinet, cum matrimonium solutum est divorcio; et quod dicitur in D. de iure do. l. iure [D. 23, 3, 6] « patrem dampnum pecuniae et filiae amissae non debet sentire » tunc locum habet, cum defuncta est filia sine liberis; nec enim sine liberis decedit, qui nepotem relinquit [130], ut D. de verb. si. liberum [131] [D. 50, 16, 220]. Praeterea hanc sententiam confirmat [132] ex illa lege D. de pact. do. inter so. § cum inter [D. 23, 4, 26, 2] et D. soluto matrimonio. post dotem [D. 24, 3, 40]. Confirmat [133] etiam sententiam hanc per illam legem C. famil. herc. uxor [C. 3, 36, 2] et aut. donat. [134] §. Si

§. 48. — Vet. Coll. 55 — Rog. 25 — Hug. 269.

[128] Questa citazione del §. è errata. Nelle altre raccolte si legge *Sed utrum*, che è il §. 4.

[129] Non so spiegare questo *Primum;* forse è la *l. I.* — Il §. 5 che è quello citato, incomincia *Taceat.*

[130] Cod. *reliquid.*

[131] Cod. *liberos.*

[132] Cod. *confirmant.*

[133] *In margine all'altezza del verso: « soluto matrimonio post dotem. Confirmat etc. » si legge:* « §. Sed ego mediam eligo, ut dicam mulierem, quae contrahit secundas nuptias, posse quae habet in dotem dare, cum tempore mortis non videtur plus esse in dotem quam habet unus filiorum, qui minusculam portionem ex eius bonis habet ». Le quali parole evidentemente sono state ivi apposte per errore, e si riferiscono invece alla seguente dissensione §. 49.

[134] Correggi *de nupt.*

vero [Nov. 22, 23]. **Alii** contra: dicunt enim profectitiam dotem omnino patri esse reddendam, non habita distinctione existentium liberorum, ut C. soluto matrimonio. dos a pa. [C. 5, 18, 4] et t. de rei uxo. act. [C. 5, 13, 1, 5], ubi dicit « sileat ob liberos retentio »; et quia succursum est patri, filia amissa, loco solatii succedat ei, et red[d]atur ei dos a patre profecta, ne et filiae amissae et peccuniae dampnum sentiat, ut D. de iure do. iure [D. 23, 3, 6]; et quia per pactum videtur remanere apud virum et pro numero existentium liberorum, ut D. de pac. do. Inter §. cum et l. Si pater [D. 23, 4, 26, 2 et 12], ex qua utraque pars argumentatur. Nec obloquitur, quod dos sit proprium filiae patrimonium, sed quasi patrimonium; non enim dicitur, quod sit vere patrimonium [135]; cum etiam pecculium dicatur proprium patrimonium vel pusillum [136], ut D. de peculio l. depositi et l. quotiens in fine legis [D. 15, 1, 5 et 47 i. f.]. **M**[artinus] argumentatur ex quadam lege D. ad l. fal. pater [D. 35, 2, 14] et D. de coll. do. l. ult. [D. 37, 7, 9], ubi dicit dotem in ratione falcidiae non deduci, et si pater petierit, quia dos in hereditate patris non invenitur. Quod ita solvitur: in ratione legis falcidiae, scilicet iure institutionis non deducitur, sed in quartam debitam iure naturae imputatur, ut C. de rei ux. ac. § Videamus et § cumque. [C. 5, 13, 1, 11 i. m.].

§. 49.

An mulier omnia sua bona in dotem dare possit.

Bul[garus] et **Pi**[llius] dicunt nulla [137] lege prohibitum mulierem omnia bona in dotem dare, ut C. de iure dot. nulla [C. 5, 12, 4]. **M**[artinus] dicit, cum transit ad secunda vota, quod non potest omnia bona in dotem dare, ut C. de secundis nuptiis. hac [C. 5, 9, 6] et in aut. de nupt. [Nov. 22] [138].

§. 50.

An post litem contestatam veniant usurae in stricti iuris iudiciis.

Contra sentiunt in eo, quod **Ia**[cobus] et **M**[artinus] dicunt, quod post litem contestatam usurae currunt in stricti iuris iudiciis, ar. illius legis D. de usur. lite [D. 22, 1, 35], quae dicit, quod post litem contestatam usurae currunt; asseruntque [139] eam loqui in stricti iuris iudiciis. Idem dicit **Al**[bericus], cum in bonae fidei contractibus ex mora usurae debentur, ut D. de usur. mora [D. 22, 1, 32]; cum, et si fundus sit petitus vel homo, post litem contestatam omnis causa restituatur, ut D. si certum pe. l. cum fundus [D. 12, 1, 31]. **Alii** contra dicunt legem illam loqui in bonae fidei iudiciis, nec esse aliquam legem,

§. 49. — Questo §. nel ms. non è staccato dal precedente — Vet. Coll. 5 — Rog. 54 — Hug. 42.
§. 50. — Vet. Coll. 56 — Rog. 26 — Hug. 416.

135 Le parole *sed quasi patrimonium*, che nel Cod. si trovano prima di *non enim*, sono fuori di luogo e vanno qui trasportate.

136 Cod. *pulsivum*.

137 Cod. *in illa*.

138 Qui va collocata evidentemente la nota marginale apposta alla pagina precedente. Vedi n. 133.

139 Cod. *asseritque*.

quae dicat post litem contestatam in stricti iuris iudiciis usuras currere. **Io**[annes] dicit idem, et **Pla**[centinus], quia in stricti iuris iudiciis venit fructus tantum, ut D. e. videamus §. Si actio. [140] [D. 22, 1, 38, 7]; et hic plus operatur litis contestatio quam interpellatio, nam post interpellationem non statim sunt fructus restituendi.

§. 51.

An sola oblatione debiti quis liberetur.

In eo etiam differunt, an sola oblatione debiti quis liberetur. Et sunt qui dicunt, quod, qui paratus est solvere extra iudicium, ita demum liberatur, si consignavit et deposuit, C. e. acceptam. si per te. si creditrici [141] [C. 4, 32, 19 et 9 et 6] et C. de solutionibus et li obsign. [C. 8, 42, 9]. **Alii** contra, et dicunt, quum quis paratus est solvere, statim liberatur, idoneo tamen loco et tempore, ex illa lege D. quibus modis pignus VI. §. 1 [D. 20, 6, 6, 1], quae dicit: « qui paratus est solvere merito videtur pignus liberasse »; et dicunt consignationem et depositionem inventam ad inhibendum [142] cursum usurarum, ut [143] ex praedictis legibus C. e. t. apparet.

§. 52.

Usuras iure novo non deberi.

Dicit **M**[artinus] et **W**[ilhelmus de Cabriano] usuras non deberi, nisi pro solido siliquam unam et pro modio VIII partem modii, ut in aut. ut nullus mutuans agricolae [Nov. 34]; quam constitutionem locum habere dicit in omnibus, et generaliter loqui. **Ia**[cobus] dicit et **B**[ulgarus] et **Ug**[o] eam locum habere in agricolis tantum, ut rubrica [144] indicat. **Al**[bericus] dicit constitutionem illam loqui in omnibus creditoribus et specialiter in agricolis debitoribus, secundum rubricam [144] aut. Verum tamen **omnes** consentiunt novo iure canonum usuras non deberi, praeterquam ab ipsis, contra quos arma sumere licet per canones, ut in decretis XIIII q. IIII C. ab illo qui canones [Decr. Pars Sec. 14, 4, 12], quia nostrae leges non dedignantur mutari [per] sacros canones, ut in aut. ut clerici apud proprios episcopos, in fine [Nov. 83, 1].

§. 53.

An debitor, qui promisit poenam, post interpellationem offerendo purgare possit moram.

Contra sentiunt, quando quis promittit quid dare vel quid facere, et, si non daret, promisit poenam, an post interpellationem offerendo quod promisit purgare possit moram. Dominus **Ia**[cobus] dicit, si promissor interpellatus fuerit et non solvit, postea offerendo non posse purgare moram; et hoc probat argumento illius, qui certa die promisit aliquid dare, qui post diem transactam non potest purgare moram offerendo, ut C. de contr. et commi. sti. magnam

§. 51. — Vet. Coll. 62 — Rog. 32 — Hug. 241.
§. 52. — Vet. Coll. 64 — Rog. 35 — Chis. Haenel. 118 — Hug. 243 — Confr. più oltre 233.
§. 53. — Vet. Coll. 57 — Rog. 28 — Hug. 356.

[140] Leggi *actionem*.
[141] Cod. *creditum*.
[142] Cod. *innibendum*.
[143] Cod. *et*.
[144] Cod. *robrica*.

[C. 8, 37, 12]; nam, si arbiter iussit dare certa die peccuniam, transacto die poena committitur, ut D. de act. et ob. l. traiecti. [D. 44, 7, 23] et D. de arbitris. Celsus [D. 4, 8, 23], cum etiam dies abeant post interpellationem [145]; quemadmodum ergo post diem offerendo non potest purgare, ita nec post interpellationem. **Alii** contra, et dicunt post factam interpellationem ante litem contestatam tamen intra modicum tempus, dum adversarii nichil interest, posse moram purgare, ut D. de verb. ob. Si ita quis §. I et l. Si insulam. §. penult. [D. 45, 1, 135, 1 et 84 et....] [146] et D. Si quis caut. et si post [D. 2, 11, 8] et D. de recept. Celsus [D. 4, 8, 23]. Quas leges dominus **Ia**[cobus] ita determinat, quoniam aliud est cum dies adicitur a partibus, aliud cum a lege; in supradictis [147] dicit poenam non fuisse promissam, et ideo moram non posse purgari, cum adiecta poena diversum foret; nam cum poenam stipulamur etc., ut D. de verb. o. stipulatio [148] ista § alteri [D. 45, 1, 38, 17]. Sic non inspicitur, quid intersit, sed quae sit quantitas quaeque conditio; et sic enim aliud est cum dies a[p]posita est, quam semper in mente possunt habere promis[s]ores, et a qua potest provocari, aliud esse post interpellationem, a qua provocari non licet: possunt moram purgare [149].

§. 54.

De praescriptione actionis iniuriarum.

Dissentiunt **M**[artinus] ab **aliis** in actione iniuriarum. Nam **omnes** dicunt actionem iniuriarum, sive ex iure praetorio, sive ex lege Cornelia venientem, tol[l]i utili anno. In hac sententia est **Al**[bericus], et hoc asserit ex illa lege C. t. e. Si non [C. 9, 35, 5]; cum et iniuria, quae metu fit, utili anno tollatur, ut D. quod metus c. Si cum ex. § II [D. 4, 2, 14, 2]; nam et magistratus, qui sine fraude in ius vocari non potest, si iniuriam quasi privatus fecerit, quoad magistratum habet in ius vocari non potest, ut D. de iniuriis. nec ma. [D. 47, 10, 32]. Quam legem dicit **M**[artinus] esse specialem, et asserit [150] actiones praetorias uno anno continuo tolli; diversum tamen dicit de iniuria metu facta, ut D. quod metus c. l. si cum § II [D. 4, 2, 14, 2]; eam vero, quae venit ex lege Cornelia. dicit finiri vita personalium actionum, scilicet annorum XXX; nam quae actiones proficiscuntur ex lege, solent perpetuo vivere, ut in instit. de tem-

§. 54. — Vet. Coll. 58 — Rog. 29 — Chis. Haenel 170 — Hug. 364. 365.

[145] Leggi *habeatur pro interpellatione* con Vet. Coll.

[146] Vi è in queste citazioni un errore. Le altre raccolte nei luoghi corrispondenti hanno: ... *l. si insulam, l. interdum. et l. penult....* Ma non so, se questa ultima citazione debba accettarsi.

[147] Cod. *supradictas.*

[148] Cod. *stipullatio.*

[149] La fine di questo paragrafo è assai guasta; nè io son certo del modo migliore di leggerla.

[150] Cod. *esse et asserit specialem.*

poralibus [151] et perpe. act. [I. 4, 12]. Dominus **Ia**[cobus] dicit, quod actio iniuriarum originaliter praetoria est, et ideo tam ex lege Cornelia, quam ex iure praetorio venire eam; nam praetor generaliter de omni locutus est iniuria; et ideo tollitur continuo, ut C. de iniuriis. Si non [C. 9, 35, 5], ubi dicit continuo anno finiri, excepta ea quae metu descendit, quae utili anno tollitur, ut D. quod metus causa. Si cum. § II [D. 4, 2, 14, 2].

§. 55.

Quis debeat aestimationem facere in actione iniuriarum.

Contra sentiunt in eadem actione iniuriarum, utrum, cum ea agitur, debeat iudex eam extimare, an pars. Dicit **M**[artinus], quod, cum agitur iniuriarum praetoria, extimatio debet fieri ex parte et non a iudice. Sed cum agitur iniuriarum ex lege Cornelia, extimatio debet fieri a iudice et non a parte; et hoc ex lege illa D. de iniuriis. consti. [D. 47, 10, 37]. Quam legem dominus **Ia**[cobus] dicit sic esse intelligendam, ut iudex debeat eam extimare, nec minus et pars; sed in praetoria [152] consentit cum eo.

§. 56.

Utrum venditor teneatur praecise ad rem tradendam.

Dissentit dominus **M**[artinus] ab **omnibus aliis**, utrum venditor teneatur praecise ad rem tradendam, quam vendidit. Et dicit, cum res existat et possibilitas est tradendi, cogitur venditor eam tradere, nec est audiendus volens [153] interesse praestare; et hoc probat ex lege illa D. de act. empt. et ven. ex empto [D. 19, 1, 11], quae dicit, cum inter emptorem et venditorem nichil convenit, ea praestantur, quae naturaliter insunt, « et in primis rem praestare venditorem oportet ». Quod scilicet verbum in se talem necessitatem continere dicit, ut, cum res exstat et tradi potest, cogatur venditor omnino eam praestare, ut in instit. de donat. § I [154] [I. 2, 7, 2] et ex lege eiusdem t. quae dicit: « si quis rem alienam vendidit et medio tempore heres domino extiterit, cogitur implere venditionem ». Item si rem aliquam mihi vendidisti et tibi nolenti tradere aliquid dedi, ut traderes, datur mihi condictio ob turpem causam ad repetendum id quod dedi, vel actio ex eo contractu, ut D. de condict. ob turpem c. l. ult. § I [D. 12, 5, 9, 1]. Vides ergo, quod necesse habebas tradere; nam, si non haberes necesse tradere, non tenereris condictione ob turpem causam vel actione ex eo contractu. Respondent: non obstat lex illa, quia ibi necesse habebat et rem tradere vel interesse praestare, et, cum neutrum illorum facere volebat, dedisti mihi aliquid ut traderes [155]; tunc, quia turpiter accepi, teneor condi-

§. 55. — Vet. Coll. 59 — Rog. 29 i. f. — Chis. Haenel 171 — Hug. 366.
§. 56. — Vet. Coll. 60 — Rog. 30 — Hug. 409.

[151] Cod. *temporis.*
[152] Cod. *praetoriam.*
[153] Cod. *vellens.*
[154] Correggi II.
[155] Correggi *habebam.... volebam.... traderem.*

ctione ob turpem causam vel actione ex eo contractu, secundum **Io**[annem] **b**[assianum], et ex aliis multis similibus legibus; et quia [156] cum obligatus sit venditor ad rem tradendam, non dicit eum posse liberari praestando interesse [157]. Quid enim si panem vendideris, et te non tradente me mortuo, quod interesse poterit praestari? legitur in D. de heredita. vel act. vend. vendicio [158] [D. 18, 4, 21] utique rem praestandam esse, et similiter in D. de rei ven. qui resti. [D. 6, 1, 68]; ibi enim dicit, cum quis convictus [est] rei vendicatione, eum habere necesse rem restituere, aut, si nolit eam restituere, manu militari esse ei aufferendam. Sed haec sententia generalis est, sive agatur in rem sive in persona[m]. Sed **Ug**[o] et **alii** contra, et ita respondent ei legi, et dicunt multum interesse, utrum quis agat personali actione rei suae ratione, puta si res comodata vel deposita sit, an non. Nam, si agitur ratione rei suae, tunc locum habet quod hic dicitur, ut, si res non restituatur, manu militari etc. In instit. de donat. § perficiuntur [I. 2, 7, 2 i. m.] legitur, quod, quemadmodum inponitur necessitas tradendi venditori, sic ad exemplum venditoris donatori nostra constitutio necessitatem inponit traditionis: quare dicit, quod venditor praecise tenetur ad rem tradendam. Item legitur in C. unde vi. Si quando [C. 8, 4, 9], quod iureiurando dato declaratum fuerit iudicem condempnare oportere, et hoc facere debet ex necessitate. Unde ex his et aliis argumentis colligitur manifeste, quod illud « oportet » quod est in D. de act. empt. et ven. [D. 19, 1, 11], omnimodam continet in se necessitatem traditionis. **B**[ulgarus], **Ia**[cobus], **U**[go] et **Al**[bericus] et **Io**[annes]. **R**[ogerius] contra, et quod dicunt comprobant ex multis legibus. Nam si res vendita non tradatur, ad interesse emptoris agitur, ut D. de act. empt. l. I [D. 19, 1, 1] et C. e. tradi. [C. 4, 49, 4] et D. de evict. l. VIII [D. 21, 2, 8]. Quas leges [et] his similes dicit **M**[artinus] in eo casu loqui, cum res non extat; quod falsum est, ut D. quibus mo. pi. vel ypo. sol. voluntate [159] [D. 20, 6, 10] C. de fide instru. l. contrariis [160] [C. 4, 21, 17], ibi enim dicit, quod necessitas inponitur venditori vel contractum venditionis perficere vel quod interest emptoris solvere; quare ad rem tradendam praecise non tenetur, sed ad hoc ut rem praestet vel interesse. Nec illud « oportet » necessitatem absolutam, sed causam causativam significat; quandoque necessitatem in se continet « oportet », cum omnia significat, veluti servum oportet ac[c]usare interfectorem domini sui, si velit libertatem optinere, ut C. de his quibus ut indignis. l. ult. in fi.

[156] Così Rog. — Cod. q̄.

[157] Questa parte del testo è certamente guasta. Manca la menzione di Martino, che dovrebbe esserci, e che è nella Vet. Coll. e in Rog.

[158] Leggi *venditor*.

[159] Cod. *volontate*.

[160] Leggi *contractus*.

[C. 6, 35, 12, 1]. Idem dicitur de venditore, quia oportet eum tradere, si non vult interesse praestare. Item [161] cum venditor teneatur ad hoc vel illud faciendum, ut C. de fide instru. l. contractus [C. 4, 21, 17], est eius electio [162] quod facere velit; nam, cum quis Stichum vel Pan[p]hilum promittit, est in eius electione [163] quem dare velit, ut D. de iure do. l. plerumque circa fi. [D. 23, 3, 10, 6]; nam et cum quis dampnatur in X aut noxae dedere [164], obligatur in X, tamen noxae tradendo servum liberatur, ut D. de re. iu. l. miles [D. 42, 1, 6]; et similiter venditor, quamvis in solutionem rei vel in solam rem [165] teneatur et sola res sit in obligatione, tamen liberatur praestando interesse, quia in eius sit electione [166], utrum rem an extimationem praestare velit, ar. D. de leg. I. non amplius. § ult. [D. 30, 26, 2], et de usuf. le. l. generali. § ult. et l. fundi [D. 33, 2, 32, 9 et 38] et ad trebellia. ex facto [D. 36, 1, 18] et C. de fideicommi. liber. l. ult. [C. 7, 4, 17]; ar. contra. D. de contrahen. empt. Si cum fun. [D. 18, 1, 68] et de rerum permu. l. I. §. ult. [D. 19, 4, 1, 4], secundum **Py**[llium].

§. 57.

De actione furti gratia usus vel possessionis.

Dissentiunt in actione furti, utrum diferatur [166 bis] gratia usus vel possessionis. Et est **quorundam** sententia, ut **M**[artini], cum furtum fit gratia usus vel possessionis, interesse duplari vel quadruplari; quod aequitas [167] suadere videtur, cum animus subripientis talis non sit, ut ipsius rei furtum committere vellet. **Quorundam aliorum** sententia est dicendum, quocumque modo fiat furtum, sive ipsius rei gratia vel possessionis vel usus, semper verum rei precium duplari vel quadruplari, cum aliud non potest contrectari nisi corpus: hoc dicit **B**[ulgaro?] teste **Y**[rnerius?]; cum in furti actione non id quod interest duplatur vel quadruplatur, sed verum rei precium; nam quicquam venit in condictione furtiva, venit in actione furti duplandum vel quadruplandum, ar. D. de servo cor. l. in hoc iuditio [D. 11, 3, 10] et ar. D. quod m. c. Sicut ex. [168] § quadru. [D. 4, 2, 14, 7], secundum **Io**[annem], ut D. de furtis l. in furt. [D. 47, 2, 50], nisi quid specialiter, ut in lance rasa, dicatur, ut D. e. l. si quid fur § ult. [D. 47, 2, 22, 2]. Si dominus agat furti ratione usus, duplatur

§. 57. — Vet. Coll. 61 — Rog. 31 — Hug. 463.

[161] Cod. *idem.*
[162] Cod. *ellectio.*
[163] Cod. *ellectione.*
[164] Cod. *debere.*
[165] Hug. ha *in solam rem;* tuttavia mi par dubbio se debba cancellarsi *in solutionem rei* o *in solam rem.*
[166] Cod. *ellectionem.*
[166 bis] Vet. Coll. e Rog. *quum ea defertur.*
[167] Cod. *equitatis.*
[168] Dig. *Item si cum exceptione.*

totum verum rei precium, et si modicum eius intersit, ar. D. de fur. Si vendidero [D. 47, 2, 81], secundum **Io**[annem], et, si plus intersit quam sit in ipsa re, id quoque duplabitur vel quadruplabitur, ar. D. e. in fi. [169] § I. [D. 47, 2, 81, 1], secundum ...

§. 58.

Utrum ecclesia romana C annorum praescriptionem habeat.

Dissentiunt in eo, utrum sola romana ecclesia gaudeat praescriptione C annorum. Dicit **M**[artinus], quoniam constitutio posita in aut. in Coll. II « ut ecclesia romana etc. » [Nov. 9] innovata est per inferiorem constitutionem, scilicet « haec constitutio innovat » in coll. VIII [Nov. 111], ut sine distinctione hoc aut. [170] universae ecclesiae praescriptionem XL annorum. **B**[ulgarus] vero dicit, quod illa prior constitutio innovata sit, non tamen sola ecclesia romana [171] potest dici hoc privilegio privilegiata, sed sola gaudeat praescriptione C annorum; quod qua ratione dicat ignoro. **Ia**[cobus] dicit, quod illa posterior constitutio, quae est in VIII coll. non emendat vel innovat priorem « ut ecclesia romana etc. », sed innovat constitutio[nem], quae est in C. de sacro s. ec. l. ult. [C. 1, 2, 23]. Dominus **Al**[bericus] contra, et dicit, quod non emendat constitutionem C., sed illam superiorem constitutionem « ut ecclesia romana ».

§. 59.

An minor restituatur adversus iusiurandum.

Varia dicunt, an minor possit venire contra venditionem, quam iure iurando firmavit. **M**[artinus] dicit, quod non, si facta sit venditio cum decreto, quo casu necessaria est restitutio, quae necessaria non esset, si venditio non teneret. **Ia**[cobus] et **Pla**[centinus] legem illam C. si adversus vendit. [C. 2, 27, 1] generaliter loqui dicunt, ut quaecumque venditio fiat a minore, decreto scilicet interveniente vel non, firmata tamen iure iurando, adversus eam venditionem venire non posse, ne princeps auctor [172] habeatur perfidiae et periurii, et via aperiatur periuriis per leges, quae puniunt periuria; ea scilicet distinctione habita, ut si pupillus sit, qui iuravit, non prohibeatur adversus ius iurandum venire, quia sciens fallere non videtur, nec ideo deierare, ut D. de iure iur. qui iusiurandum [173] [D. 12, 2, 26]. Haec discordia per legem novam imperatoris Frederici sopita est, quae incipit hac edic. §. ultimum [Feud. 2, 53, 10].

§. 60.

An minor in venditione iureiu-

Sed in eadem lege differunt **Pla**[centinus] et **Pi**[llius]: dicunt enim, quod si minor in vendicione, quam iure iurando firmaverat, ultra dimidiam iusti

§. 58. — Vet. Coll. 65 — Rog. 36 — Chis. Haenel 122 — Hug. 1.
§. 59. — Vet. Coll. 66 — Rog. 37 — Hug. 36.
§. 60. — Hug. 37.

[169] Mi par certo, che così sia qui citata la legge, che ho indicata nel testo.
[170] Leggi *habeant.*
[171] Cod. *solam ecclesiam romanam.*
[172] Cod. *actor.*
[173] Correggi *iurasse.*

rando confirmata enormiter laesus restitutionem petere possit.

precii fuerit deceptus, poterit agere adversus emptorem vel actione ex vendito vel in factum vel iudicis officio vel condictione ex lege pro varietate sententiarum, ut vel res sibi restituatur vel iustum precium suppleatur. Nam in minorum venditionibus hoc facit sacramentum, quod in aliorum [174] maior aetas operatur. Ergo quemadmodum praedicto modo subvenitur [175] maioribus, ut C. de rescin. ven. l. II [C. 4, 44, 2], et in hoc casu minoribus, sacramento non obstante; nam propter sacramentum a iure speciali et non communi excluditur. **Alii** contra, et dicunt omnem viam agendi per sacramentum sibi esse exclusam, ar. de iure. iu. [176] si duo. § II [D. 12, 2, 13, 2]; nam, si hoc concederetur ei, iam sibi via periurii aperiretur, quod leges prohibent [177] et puniunt, ut C. de indicta vi. l. II in f. [C. 6, 40, 2, 2] et D. de iure. iu. Si duo. §. ult. [D. 12, 2, 13, 6]. Sed **Io**[annes] **caha.** [178] dicunt legem Fe[derici] [179] loqui in contractibus, secus in stipulationibus. ar. quod eius dicitur D. de verbo. sign. Labeo [180] [D. 50, 16, 14]. Item dicit **Caha** [178] et **Az**[o] eam loqui in contractibus perfectis, ubi secuta est traditio; sin autem non est secuta traditio, potest minor contra venire. Item in venditionibus factis cum decreto; secus sine. Item quid si aliquis iuravit se nunquam venturum contra venditionem, quam aliquo tempore faceret, et postea aliquas faceret, nunquam aliquam earum potest infringere, an omnes? Respondeo, ut C. de ap[p]el. c. II [C. 7, 62, 2] et D. quod cuiusque universita. nomine. Item [D. 3, 4, 6].

§. 61.

De his qui vetitas personas in ius vocant, venia edicti non petita.

Contra sentiunt in his, qui vetitas personas in ius vocant, venia edicti non petita. Nam **quidam** dicunt, solum libertum in casu puniri poena, scilicet L aureorum. Sed **Al**[bericus] **Ia**[cobus] dicit non solum libertum ea poena puniri vel teneri, sed etiam filium et omnes, qui in ius vetitas personas vocant; et dicit l. penult. D. de in ius vo. [D. 2. 4, 24] generaliter loqui, quae dicit in eum, qui facit adversus ea, L aureorum iudicium dari; ex qua lege colligi potest omnes eos, qui continentur l. II et III et IIII eius tituli, vocantes aliquos adversus edictum praetoris ea poena esse afficiendos. Dominus **Al**[bericus] per omnia cum **Ia**[cobo] sentit.

§. 61. — Vet. Coll. 67 — Rog. 38 — Hug. 469.

[174] Cod. *alliorum.*
[175] Cod. *subveniatur.*
[176] Cod. *de iure et.*
[177] Cod. *prohibentur.*
[178] Forse *Cazavillanus* (CAZA), o Guglielmo di Cabriano (CA.)?
[179] Così il Cod. invece di *Fri*[derici] o *Fre*[derici].
[180] Ho riprodotto qui ciò che è scritto nel Cod., ma credo che molti errori rendano questo passo poco intelligibile, nè io so correggerli. Si tratta evidentemente di aggiunte posteriori; forse di note marginali incorporate nel testo. Confr. Hug. 37.

§. 62.

An legata venerabilibus locis indebite soluta repeti possint.

Est autem sententia **quorumdam** l. in instit. t. de obligatione quae quasi ex contractu [I. 3, 27, 7], quae dicit legata indebita soluta venerabili loco non repeti, ita esse intelligendam, si fuit legatum relictum in minus perfecta voluntate. **Ia**[cobus] dicit idem in quolibet privato contingere, cum naturale debitum solvitur, repeti non posse; sed ita legem illam esse intelligendam, etiamsi nulla testatoris praecessit voluntas: et hoc favore ecclesiae.

§. 63.

De eodem argumento.

[I]mmo solet dici: haec diversitas ita debuit assignari, ut si legatum quoad omnes est indebitum et solvitur, datur repeticio; si vero non ipse qui solvit, sed alius debet, non repetitur, ut ea quae per inficiationem crescunt. **Alii** immo et simili fit [181] debitum, favore relligionis non repetitur.

§. 64.

Utrum sit contractus innominatus, si panis mutuo datur.

Item quaeri solet in instit. quibus [modis] re contra. ob. [I. 3, 14, pr.], si panis mutuo datur, quis contractus sit. Et **fere omnes** dicunt innominatum esse contractum, scilicet do ut des. Sed solus **Ia**[cobus] dicit proprie non esse mutuum, quia non constat pondere numero et mensura, sed ad instar mutui certi condictione utili agendum est, quia is qui panem mutuo dat, gratiam accipienti facere videtur.

§. 65.

Utrum malae fidei possessor faciat furtum de fructibus.

Differunt in malae fidei possessore, qui percepit fructus. Nam **quidam** dicunt malae fidei possessorem furti teneri de fructibus perceptis. Furti tenetur qui contrectat [182] rem alienam mobilem invito domino lucrandi causa. Nam et de extantibus tenetur rei vendicatione, de consumptis condictione, ut C. de condict. ex lege l. penult. [C. 4, 9, 3]; et furti tenetur, quia contrectat rem mobilem alienam invito domino animo lucrandi, et nichil obviat quia possessionem dominus non habuerit, ut D. de fur. Si his qui. § I et l. inficiando. §. Si colonus [D. 47, 2, 60 et 68, 5] et D. quod vi aut clam. Si alius. § nota. [D. 43, 24, 7, 5] et de vi et vi [183] a. l. I §. illud [D. 43, 16, 1, 6] et D. de condict. ob tur. ca. idem est §. Sed et si [D. 12, 5, 4 i. f.]. **Ia**[cobus] contra: dicit enim, non tenetur de fructibus furti de [184] actione, maxime usus hoc argumento, quia quodammodo ex necessitate legis eos percepit, aliquando tenetur de percipiendis, et ideo iniquum est eum de his fructibus teneri, cum necessitate legis eos percepit, et quia furti actio non competit ei, qui non habuit [185] possessionem

§. 62. — Vet. Coll. 69 — Rog. 40 — Hug. 461.
§. 63. — Aggiunta al § 62, manca nelle altre raccolte.
§. 64. — Vet. Coll. 72 — Rog. 41 — Hug. 459.
§. 65. — Vet. Coll. 70 — Rog. 49 — Hug. 202.

[181] Correggi *et si nulli sit.*
[182] Cod. *contractat.*
[183] Cod. *de vu et ī.*
[184] Cancella il *de.*
[185] La scrittura del Cod. è incerta: forse si potrebbe leggere anche *habuerit.*

vel dominium, ut D. de prae. verb. Si gra. in fi. l. [D. 19, 5, 17, 5] et D. de fur. Si vendidero. § ult. [D. 47, 2, 81, 7] et D. de crimine ex. her. l. II [D. 47, 19, 2] et D. de usu. qui scit § bonae [186] [D. 22, 1, 25, 2] et D. de rei ven. fructus [D. 6, 1, 33] et C. de liberali c. filius [187] [C. 7, 16, 37] et D. pro suo. Si ancillam [D. 41, 10, 4], ubi dicit, quia licet heres adisset hereditatem, unde dominus etiam hereditatis est effectus, tamen, si possessionem rei subtractae non habuerit, non competit actio furti. Cui respondet M[artinus], hoc ideo venire, quia hereditati furtum non fit, nisi in tribus casibus, ut D. de furt. l. hereditariae § aut [D. 47, 2, 69 et 70]. Item inducit Ia[cobus] alias leges, ut D. si quis t. li. [188] esse ius. l. I. § Scaevola [D. 47, 4, 1, 15]. Item inducit argumentum tale: malae fidei [189] possessor deducit inpensas factas in fructibus, ut D. de pet. her. si a domino. §. ult. [D. 5, 3, 36, 5]; sed fur non deducit in re furtiva, ut D. de condictio. furt. [190] ex argento [D. 13, 1, 13]; ergo non fuit [191] furtum fructuum.

§. 66.

Utrum in criminali causa iurandum sit de calumnia.

Contra sentiunt, utrum in criminali causa iurandum sit de calumpnia. **B**[ulgarus] et **U**[go] et **Al**[bericus] et **Ot**[to] et **Pla**[centinus] dicunt, quod in criminalibus causis non debet iurari de calumpnia, quia publica iudicia nichil habent omnino commune ceteris iudiciis, neque per actionem ordinariam [192], ut in instit. de publicis j. [I. 4, 18 pr.] et ad hoc est argumentum et D. de ver. s. litis [D. 50, 16, 36] iu. in principio [193], et quoniam calumpniantes ad vindictam poscit [194] similitudo sup[p]lici[i], ut C. de acc. l. accus. [195] [C. 9, 2, 17]. **Ia**[cobus] et **M**[artinus] vero contra, ut C. de iure iur. propter calumniam dando [196] l. prima [C. 2, 58, 1] et ar. in C. de fide instru. l. ult. [C. 4, 21, 21] et ar. in aut. ut liti. iurent §. Si quis litigi. [Nov. 124, 2]. Et **Io**[annes] adhaeret literae, quae dicit « in omnibus litibus ». Item quia in criminalibus poenam sanguinis irrogantibus licitum est unicuique qualitercumque sanguinem suum redimere adversarium corrumpendo, ut D. de bo. eorum qui. l. I

§. 66. — Vet. Coll. 16 — Rog. 42 — Hug. 65.

[186] Cod. *quid sit § bene.*
[187] Correggi *Si filium.*
[188] Cod. *la.*
[189] Cod. *si,* invece *fi*[dei].
[190] Cod. *condicio. si ic.*
[191] Leggi *facit.*
[192] Leggi *ordinantur.*
[193] Cancella le parole *et ad hoc... litis,* che sono un glossema, e riunisci la citazione delle Istituzioni *de publicis iu. in principio* [I. 4, 18 pr.].
[194] Cod. *possit.*
[195] Cod. *actus.*
[196] Cod. *quam do.*

[D. 48, 21, 1]. Item quia accusatio et calumpniosa interdum restitui [197] potest; immo, quia [198] plus est, ex necessitate institui debet [199], ar. D. de bonis liber. Qui cum minor. Si quis mor. [200] [D. 38, 2, 14, 7]. Item quia personae minus legittimae, ut servorum vel minorum, quarum voces alias non admittuntur, ad ac[c]usandum recipiuntur. Et ad id probandum induci potest, quod legitur in autenti. [Nov. 124, 2?].

§. 67.

An qui dedit arras teneatur ad interesse.

Dicunt **M**[artinus] et **U**[go]: si de precio alicuius rei vendendo convenerit et emptor arras nomine precii dederit et velit postea a contractu discedere, arras, quas dedit, perdet et interesse praestabit, sed arrae computantur in interesse; est ratio, quia si non teneretur ad interesse, iam esset liberum ei recedere ab eo contractu sine consensu alterius, quod perfectum erat, quod est contra legem, ut C. de resci. vendi. l. III [C. 4, 44, 3]. **B**[ulgarus] dicit venditorem debere esse contentum amissione arrarum, ut C. de fide instru. contractus [C. 4, 21, 17]. Hoc verum est, cum simpliciter arrae datae fuerunt...... voce precii. Nam si dixerit emptor: do tibi hoc pro arra et pretio, iam non est res integra, et sic non poterit recedere a contractu invito alterutro; tenetur igitur uterque ad contractum complendum vel ad interesse solvendum. Et hoc secundum **quosdam.**

§. 68.

An per servum, qui deseruit possessionem, fiat praeiudicium domino.

Differunt in lege C. t. de acq. poss. ex libris [C. 7, 32, 12]. Dicit enim dominus **U**[go]: si servus vel alius, de quo eadem lex loquitur, deseruerit possessionem vel tradidit alii, non generat praeiudicium domino circa possessionem vel circa dominium, sicut in eadem lege dicitur. In hac enim lege colonus possessionem alii non tradidit; cum enim tradidit, fit praeiudicium domino, quia possessionem amittit, ut D. e. l. III. §. Si quis [D. 41, 2, 3, 8]; sed poterit eam recuperare per condic[t]ionem ex lege illa « ex libris » sive mobilis sive immobilis. **M**[artinus] dicit, quod dominus possessionem amittit, ut D. e. l. III. §. Si quis [D. 41, 2, 3, 8], sed amissam recuperare poterit, et sic non generatur ei praeiudicium. **Ot**[to] vero dicit: per colonum tradentem, sed non poss[..... ?] potest amitti. Item dicit **B**[ulgarus]: civiliter et naturaliter possidens, si desinat animum possidendi habere, omnem possessionem amittit, si incipiat ab animo. Respond.... non, tantum civilem [201].

§. 67. — Vet. Coll. 2 — Rog. 52 — Hug. 222.
§. 68. — Vet. Coll. 4 — Rog. 53 — Chis. Haenel 126 — Hug. 321. 322.

[197] Leggi *institui.*
[198] Leggi *quod.*
[199] Cod. *debetur.*
[200] Leggi *Qui cum maior. Si patris mor.*
[201] Questa ultima parte del § 68, da *Otto vero* alla fine, è certamente mendosa; nè io saprei correggerla. Forse anche la fine appartiene ad una diversa *dissensio.*

§. 69.

An possim habere ratum, quod tuo nomine vendidisti.

Dicit **M**[artinus], si rem meam vendidisti tuo nomine, possum habere ratum, ut C. de rei ven. l. mater [C. 3, 32, 3]. **B**[ulgarus] contra, et dicit non posse, nisi in defectum, re forte extincta vel alio modo proprietate amissa, ut C. de rei ven. mater [C. 3, 32, 3] et C. de comunium rerum al. l. I [C. 4, 52, 1] et D. de neg. g. l. ult. [D. 3, 5, 48] et si certum [202] petatur. Si socius [D, 12, 1, 16] et C. si contra ius vel uti. Si con. [C. 1, 22, ?]et D. de solutionibus. Dispensatorem [D. 46, 3, 62]; nam quod meo nomine gestum non est ratum habere non possum, ar. D. de neg. g. Si pupilli. §. Si quis [D. 3, 5, 5, 4] et D. de precario. Si servus [D. 43, 26, 13]; et D. si certum peta. Si eum [D. 12, 1, 23].

§. 70.

An remissa actione in spem futurae hereditatis possit rediri ad pristinam causam.

Dicit **B**[ulgarus]: si [re]misisti alicui debitum vel actionem, ut te heredem instituat, nec instituat, poteris redire ad pristinam actionem, ut C. de transactioni. Sive apud [C. 2, 4, 28]. **M**[artinus] dicit, quod non, ut C. de transac. Si maior [C. 2, 4, 22]. **Io**[annes] dicit, quod, si remisisti alicui actionem hoc gerens in animo, ut te heredem instituat, vel remisisti debitum pure, et fecit tibi pactum de instituendo, neutrobique non [203] poteris, agere et tenet remissio; etiam tercio scilicet casu, quando sub condicione remisit, tenet etiam remissio.

§. 71.
Utrum accusationes perpetuentur litis contestatione.

B[ulgarus] dicit, quod accusationes non perpetuantur litis contestatione. **M**[artinus] contra.

§. 72.
Si cavi me accepisse pecuniam ob turpem causam, an perpetuo possim opponere exceptionem non numeratae pecuniae.

M[artinus] dicit [204], si cavi me accepisse pecuniam ob turpem causam, quod perpetuo possum opponere exceptionem non numeratae peccuniae, ut C. de condic. ob tur. ca. l. I. [C. 4, 7, 1]. Sed [205] **B**[ulgarus] dicit intra biennium, ut C. de non numerata pe. Si intra [C. 4, 30, 8].

§. 73.
An fructus fructuum veniant in speciali in rem actione.

Mar[tinus] dicit, quod fructus fructuum veniunt in speciali in rem actione, ut D. de pet. her. Illud § praedo [D. 5, 3, 40, 1]. Sed **B**[ulgarus] contra.

§. 74.
An competat in rem actio de arbore in fundum alienum translata.

Dicit **Mar**[tinus] in rem utilem dari, et contra eum, qui dolo malo transtulit [206], de arbore quae in alienum agrum translata coaluit [207], et radices inmisit,

§. 69. — Vet. Coll. 6 — Rog. 55 — Chis. Haenel 74 — Hug. 167. 168. 171.
§. 70. — Vet. Coll. 7 — Rog. 56 — Hug. 18.
§. 71. — Vet. Coll. 12 — Rog. 61 — Chis. Haenel 41. 68 — Hug. 330. 56. 125. 324 — Confr. più oltre 202.
§. 72. — Vet. Coll. 13 — Rog. 62 — Hug. 200.
§. 73. — Vet. Coll. 20 — Rog. 68 — Hug. 208. 387 i. f.
§. 74. — Vet. Coll. 25 — Rog. 71 — Hug. 389.

[202] Cod. *Sicut cum.*

[203] Leggi *utrobique non* o cancella il *non.*

[204] Il § 72 si è nel Cod. confuso col § 71, dal quale non è in alcun modo distinto. Bisogna leggere in fine del § 71: *Martinus contra*, e in principio del § 72: *Martinus dicit;* laddove il Cod. ha *M[artinus] contra dicit.*

[205] Cod. *secundum.*

[206] Le parole *et contra... transtulit* sono una glossema.

[207] Cod. *cohaluit.*

ut D. de rei ven. l. I vel [208] V § de arbore [D. 6, 1, 5, 3] sicut Proculus [209] et Nerva dicebant; et inducebat argumentum D. de rei ven. l. in rem [D. 6, 1, 23, 5], ubi dicit, quod ea, quae cedunt solo loco accessionis, non possunt vendicari, quamdiu cohaerent, sed potest agi ad ex[h]ibendum, ut separentur et postea vendicentur [210]: et sic in isto casu potest vendicari arbor [211]. Sed B[ulgarus] et U[go] negant, quia, cum lex aliquid in praeteritum indulget, in futurum negat, ut D. de con. leg. et con. [212] cum lex [D. 1, 3, 22]. **Ia**[cobus] dicit actionem in rem per interpretationem dari, scilicet ad exstimationem arboris consequendam. Dominus **Al**[bericus] idem dicit quod **M**[artinus]. Dominus **R**[ogerius] hodie non dat, quia alia arbor esse intelligitur, ut D. de acquir. re. do. hoc sed etsi. § arbor [D. 41, 1, 26, 1]. Item **omnes** consentiunt, quod de arbore ista datur utilis in rem actio contra eum, qui dolo malo transtulit. **Io**[annes] dicit dari utilem in factum actionem, ar. D. de donat. inter vir. et ux. [213] l. utilem tamen [D. 24, 1, 30] et. ar. de rei ven. In rem. §. Item [D. 6, 1, 23, 5].

§. 75.

An praedo restituat fructus perceptos a creditore, qui bona fide rem pignori accepit.

Dicit dominus **B**[ulgarus], si praedo rem pignori dedit et creditor fructus percepit, quod eos restituet praedoni, et praedo non restituet petenti, ut D. de pign. act. Si pignore § Si praedo [D. 13, 7, 22, 2]. Sed **Mar**[tinus] contra. **Io**[annes] dicit idem quod **M**[artinus]. Dicunt enim praedonem cogendum ad restitutionem, et exponunt verbum illud, scilicet « proderit ei quod creditor fuit bonae fidei possessor » etc., et dicunt ei prodesse ad hoc, ut compensentur creditori fructus in debito; cogitur ergo praedo eos restituere vero domino.

§. 76.

An qui pro libero se gessit X annis fiat liber et civis romanus.

Differunt in quadam lege C. de longi temporis prae. quae pro libertate [214] l. II [C. 7, 22, 2]. Nam dicit **M**[artinus], quod, [si] quis iustis rationibus ductus pro libero se gesserit XX [215] annis, sive inter praesentes sive inter absentes, efficitur civis romanus. Sed, si X annis tantum, licet inter praesentes, non fit liber. **Alii** contra: et dicunt: si X annis se pro libero gessit inter praesentes iustis rationibus ductus, fit liber et civis romanus.

§. 75. — Vet. Coll. 26 — Rog. 72 — Hug. 402.
§. 76. — Vet. Coll. 73 — Rog. 76 — Hug. 309.

[208] Cancella *I vel.*
[209] Dig. *Varus.*
[210] Cod. *vendicaretur.*
[211] Cod. *ar.*
[212] Leggi *de leg. et senatuscon.*
[213] Cod. *inter vir. et vir.*
[214] Cod. *prae liberare.*
[215] Cod. *XXX.*

§. 77.

Utrum raptor semper sit fur manifestus.

Mar[tinus] dicit, quod raptor semper est manifestus [216] fur, sive deprehendatur sive non, ut D. de furt. Si vendidero §. cum raptor [D. 47, 2, 81, 3]. Sed **B**[ulgarus] contra.

§. 78.

Utrum fructus percepti intra quadrimestre tempus restituantur.

Bulg[arus] dicit, quod fructus percepti intra quadrimestre [217] tempus non restituuntur, nec in rei vendicatione, nec in personali actione, si mora non praecesserit ante litem contestatam, ut D. de usur. l. in fideicom. [D. 22, 1, 3]. Sed **M**[artinus] contra: dicit enim quadrimestre [218] tempus non debere dari ei, qui convenitur rei vendicatione; immo manu militari est res ei aufferenda, ut D. de rei ven. qui [219] restituere [D. 6, 1, 68]. Sed ei, qui convenitur personali actione, datur quadrimestre [218] tempus, non sit in actione [220] arbitrari[a] vel bonae fidei, ut D. de usur. in fideicom. [D. 22, 1, 3]; et hoc sive mora praecesserit litis contestationem, sive non. Nam, quando est arbitraria vel bonae fidei et lite[m] contestata[m] mora praecesserit, quadrimestris temporis fructus praestantur.

§. 79.

An aliquis de causa, in qua consilium dederit vel patrocinium praestiterit, postea iudex esse possit.

Dissentiunt, an aliquis de causa, in qua consilium [221] dederit vel patrocinium praestiterit, postea iudex esse possit. **M**[artinus] dicit, quod non potest, ut C. de asse. l. ult. [C. 1, 51, 14]. **B**[ulgarus] et **alii** contra: et dicunt, si advocationem aliquam in causam praestitero, et postea in magistratus accusatus [222] fuero, eandem causam alii demandare potero, ut D. de iuris dic. o. i. l. praetor [C. 2, 1, 17]; ergo multo magis ego ipsemet cognoscere potero. Ad quem, enim, si a delegato appellatur, erit provocandum, nisi ad delegantem, ut D. de appella. impera. [223] [D. 49, 1, 21] et C. de appel. praecipimus [C. 7, 62, 32]?

§. 80.

An emphyteuta ius suum in scriptis vendere necesse habeat.

Differunt in emphiteotico, [an] ius suum in scriptis vendere necesse habeat. **M**[artinus] dicit, quod emptio illa debet fieri in scriptis et, si non fuerit in scriptis, nullius erit momenti. **B**[ulgarus] contra **alii** [224].

§. 81.

Utrum simplex donatio conferatur.

Dissentiunt, an simplex donatio sit conferenda. **M**[artinus] dicit omnia data esse conferenda, sive sit dos vel donatio propter nuptias, sive donatio

§. 77. — Vet. Coll. 74 — Rog. 77 — Hug. 437.
§. 78. — Vet. Coll. 75 — Rog. 78 — Hug. 414.
§. 79. — Vet. Coll. 76 — Rog. 79 — Hug. 3.
§. 80. — Vet. Coll. 77 — Rog. 80 — Hug. 259.
§. 81. — Vet. Coll. 78 — Rog. 81 — Chis. Haenel 58 — Hug. 277. 153 — Confr. più oltre 218.

[216] Cod. *maniffestus.*
[217] Cod. *quadrumeste.*
[218] Cod. *quadrimeste.*
[219] Cod. *qui c* con l'abbreviazione del *cre.*
[220] Leggi *nisi sit actio.*
[221] Cod. *conscilium.*
[222] Correggi *in magistratum creatus*, o *magistratus creatus.*
[223] Cod. *imperi.*
[224] Leggi *et alii contra.*

simplex, quae morte confirmatur; et hoc ex aut. t. de triente et se. §. Illud quoque [Nov. 18, 6]; et dicit lex penultima C. e. t. [C. 6, 20, 20] immutari vel corrigi. B[ulgarus] dicit, quod simplex donatio non confertur, nisi nominatim dicatur, vel cum alius frater confert donationem propter nuptias, ut C. e. l. penult. [C. 6, 20, 20] et D. de inofficioso t. Si vero [225] [D. 5, 2, 25]; et dicit, quod lex illa non mutatur per aut., nisi quod ex testamento confertur dos et donatio nuptialis, et si non nominatim dictum [226] sit « conferatur », nisi expressim [227] dictum sit, ut non conferatur. Et hoc probat ex illo ar. [228] verbo aut. « omnibus quae de collationibus dicta sunt suum robur obtinentibus ». Item alio modo probat: simplex donatio morte confirmatur et habet vim relicti, et falcidia detrahitur, sicut de relictis; ergo sicut relicta non conferuntur, ita nec simplex donatio. M[artinus] ad hoc respondet, et dicit: si expresse confirmatur [229], non confertur, quia est relictum; si tacite, confertur, quia non est relictum, sed habet vim relicti.

§. 82.

Utrum filia possit heres institui in dote.

Dissentiunt, utrum filia possit heres institui in dote. M[artinus] dicit non posse, et hoc sic probat. Filia debet institui de eo, quod est in hereditate patris; sed dos non [est] in hereditate patris, ut D. ad l. falci. pater [D. 35, 2, 14]; ergo non potest institui ex dote. Item dos sequitur filia[m] exheredatam, ut C. de rei uxo. act. §. Videamus [C. 5, 13, 1, 11]; ergo non est in hereditate vel in bonis patris, quod, si esset, eam exheredatam non sequeretur. Item potest se abstinere ab hereditate patris, et tamen dotem habet; non ergo dos est in hereditate patris; si in hereditate patris non est, igitur in ea institui non potest, cum de bonis patris, ut dictum est, institui debeat, ut D. quibus modis pignus vel ypotheca. Lucius [D. 20, 6, 11]. Sed sic fieri potest, ut sit contenta dote, dicendo ita: « filia heres esto et sis dote contenta », et sic habet loco institutionis eam. Et utitur hoc argumento: cum enim pater possit eam dotis nomine alias [230] contemplatione exheredare, ut D. de coll. dot. l. pater [D. 37, 7, 8]; multo magis iure potest facere, ut sit contenta dote. Si obiciatur sic: quamvis dos non sit in hereditate patris quantum ad possessionem, est tamen quantum ad dominium; huic contra probatur; nam donatione [231] dotis

§. 82. — Vet. Coll. 80 — Rog. 83 — Hug. 268.

[225] Leggi *Si non.*
[226] Cod. *dica datum* con punti sotto il *dica* per cancellarlo.
[227] Cod. *explesim.*
[228] Cancella *ar.*
[229] Cod. *confermatur.*
[230] Cancella *nomine alias.*
[231] Leggi *datione.*

dominium mutatur, ut D. de peculio l. quoties §. ult. [D. 15, 1, 47, 6]; ergo dominium non remanet apud patrem. B[ulgarus] dicit patrem posse instituere filiam ex dote, et utitur his argumentis: dos confertur; sed id quod confertur videtur esse in bonis patris, praesertim cum tantum ad patrem pertinentia bona sint conferenda, ut D. de coll. bo. l. I § Si ab eo [232] [D. 37, 6, 1, 19]; ergo dos mortis tempore censetur in bonis patris, saltim quantum ad iuris intellectum; ergo filia potest in dotem institui. Quod dicitur: non est in hereditate, verum est quantum ad possessionem; sed dominium remanet apud patrem. Nec inconveniens est, si dicatur filiam dominam esse, quia plures in simul possunt habere dominium eiusdem rei, sicut video et in marito et uxore, quod uterque habet dominium, alio tamen et alio modo; et etiam filii intelliguntur domini vivente patre et nichilominus habent [233] pater quam [234] administracionem. Item si testator dixit ita: « te filiam ideo exheredavi, quia te dote contentam esse volui », bene intelligitur exheredata ex voluntate patris, ut D. de her. insti. qui volebat [D. 28, 5, 62]; a simili ergo potest dici, quod pater possit filiam in dotem instituere. Sed Yr[nerius] dicebat, quod, si pater eam in aliquo instituat et iubeat esse contentam, tenet institutio, sed aget contra filia de repletione [235] ex novis. l. C. de inofficioso t. omnimodo [C. 3, 28, 30], si dos et praelegatum non sufficiant ad legittimam; ac si habeat dotem sufficiente[m] ad quartam, non poterat agere per querelam, ut C. de inofficioso t. l. quoniam nouel. [C. 3, 28, 29] et. C. de rei ux. ac. § videamus [C. 5, 13, 1, 11]. Ergo si hodie hoc, id est dotem, habeat iure institutionis, postea sufficiunt [236] ad legittimam, non habet quod queratur, cum tantum sit per aut. adiectum, ut legittimam, quam poterat habere quoquo relicti titulo, habeat iure institutionis: de ea scilicet dote dico, quae a patre profecta est vel ab alio facto eius, ut C. de inofficioso t. quoniam no. [C. 3, 28, 29] et D. de iure do. l. profec. [D. 23, 3, 5]. Sed obiectioni factae, scilicet quod dos non est in bonis patris, ut D. ad fal. pater [D. 35, 2, 14], alio modo respondere possum; quoniam ibi pater exegerat sine voluntate filiae, et sic pater tantum habuerat quantum ad se exegerat et sic non est in hereditate patris dos, quia non dicitur, postquam commixta est cum bonis, ar. C. de inofficioso t. l. ult. [C. 3, 28, 37]: filia autem idcirco dotem proprio iure prosequetur, quia quoties pater sine consensu filiae dotem exigit, vel e contra, alteri integra remanet actio, ut

[232] Leggi *ipso*.
[233] Leggi *habet*.
[234] Cancella *quam*.
[235] Cod. *replicatiane*.
[236] Così il Cod. evidentemente errato.

D. solu. matrimonio. l. II [D. 24, 3, 2], et sic dicitur filia proprio iure dotem habere. Item illi obiectioni, scilicet dotem sequi filiam exheredatam, sic respondeo: in littera est solutio, quia mortuo patre perdurante matrimonio sola remanet filia, quae de dote poterit experiri, quia actio de dote ex stipulatu non transit ad alios heredes; unde ex necessitate sequitur filiam hoc ideo forte quia [236bis] ut possit alii nubere, quia interest reipublicae dotes etc., ut D. sol. matrimonio l. I [D. 24, 3, 1]. Praeterea potest opponi de eo, quod dicitur dotem esse patrimonium filiae; cui sic respondeo: non dicitur absolute patrimonium, sed est illi quasi patrimonium, et sic inproprie dicitur patrimonium; nam et peculium dicitur patrimonium servi, sed inproprie est servi, sed domini; vel dicas patrimonium filiae ad differentiam fratrum et sororum, patris tamen est; vel dicas, est patrimonium quantum ad utilitatem, quia inde alitur et sustentatur, non tamen est filiae, quod probat exactio eius communis patris et filiae, ut D. sol. matrimonio l. secunda [D. 24, 3, 2].

§. 83.

Utrum quis possit suscipere in se generaliter omnes fortuitos casus.

Differunt in eo, utrum quis possit suscipere in se generaliter omnes fortuitos casus. B[ulgarus] dicit enim conventionem illam non valere, ut omnis casus praestetur in re deposita et comodata et similibus, nisi specialiter exprimantur, ar. D. si quis caut. sed et §. quaesitum [D. 2, 11, 4, 4]. Io[annes] b[assianus] dicit idem, et inducit argumentum D. manda. et Aristo. [D. 17, 1, 39]. Sed M[artinus] contra, quod quis potest generaliter suscipere in se omnes fortuitos casus, ut D. de pactis. Iuris §. si cum [237] quis [D. 2, 14, 7, 15] et C. como. l. dictum sit [238] [C. 4, 23, 1] et C. locati l. dominus [239] [C. 4, 65, 1] et C. quando muli. tu. l. ult. [C. 5, 35, 3]. Legem autem, quae est D. si quis caut. [D. 2, 11, 4, 4] sic determinat, quia dicit illud speciale in stipulationibus iudicio sistendi causa factis, et hoc quia iuditium redditur [in] invitum, praesumitur sic per metum pepigisse. Illam vero legem de pactis. Iuris. §. Si quis [D. 2, 14, 7, 15], quae dicit, si convenit, ut in deposito praestetur omne periculum, talem conventionem [240] valere, ita determinat, hoc dicens de eo periculo tantum esse intelligendum, quod alterius custodia et diligencia praevideri potest, ut D. depositi l. I. §. saepe [D. 16, 3, 1, 35] et D. como. Si ut § comodatum [D. 13, 6, 5, 3]; asserit eos casus tantum esse praestandos, de quibus specialiter

§. 83. — Vet. Coll. 29 — Rog. 74 — Chis. Haenel 43 — Hug. 369. 368 — conf. più oltre 206.

236bis Cancella *quia*.
237 Dig. *Sed et si*.
238 Correggi *l. I.* Non so il *dictum sit* donde possa provenire.
239 Migliore è la citazione in Hug. *D. locati l. dominus* [D. 19, 2, 55].
240 Cod. *coniunctionem*.

conventum; ex generali autem promissione hos tantum casus, qui diligencia et custodia praevideri possunt, suscipi posse. Dicit dominus **Al**[bericus] super generali conventione facta de omnibus fortuitis casibus praestandis idem, quod **M**[artinus]. Sed si convencio fuerit facta, ut omne periculum praestetur, talis conventio valet, ut D. de pact. Iuris gen. §. Si quis [D. 2, 14, 7, 15]; verum tamen non tenetur ille, qui suscepit omne periculum generaliter, nisi de eo quod custodia et diligencia evitari potest, ut D. depositi l. I. §. Saepe [D. 16, 3, 1, 35]; et ad hoc inducit argumentum D. naut. caup. sta. l. et ita §. ex hoc [D. 4, 9, 3, 1]. Idem dicit de eo, qui accepit equum extimatum ex causa comodati, quem lex dicit teneri de omni periculo; quod **Al**[bericus] sic exponit: scilicet quod custodia et diligencia potest evitari vel praevideri; de fortuitis enim casibus non tenetur, ut D. depositi l. I. §. Saepe [D. 16, 3, 1, 35]. **Io**[annes] **B**[assianus] [241] quod in praedicta l. de pactis. Iuris [D. 2, 14, 7, 15] accipitur periculum pro dolo et culpa, ut ar. D. depositi l. I § Saepe [D. 16, 3, 1, 35] et ar. de mag. conve. non simi. [D. 27, 8, 4].

§. 84.

Cessetne hodie SC Velleiani beneficium.

Dissentiunt in velleiano [242]. Dicit **M**[artinus], quod hodie cessat velleianum, cum omnia sint innovata, quae de velleiano veteribus legibus vel ab imperiali maiestate sunt introducta, ut hodie per legem domini Iustiniani in C. e. generaliter [C. 4, 29, 25] ipso iure non obligetur, nisi in instrumento publice confecto et a tribus testibus consignato, quo casu novissimo iure aut. [Nov. 134, 8] non tenetur, nisi manifeste probetur peccuniam in utilitatem mulieris processisse, ut C. ad velleia. antiquae. §. ne [C. 4, 29, 23, 2] et in aut. ut nulli in. § et illud [Nov. 134, 8]. Si ergo pro dote, pro libertate fideiusserit, non obligatur. Et dicit, quod lex « antiquae » [23] debet esse ultima in titulo [243] C. ad velleia. [C. 4, 29] et aliae duae leges sequentes per illam corrigantur. **B**[ulgarus] et **U**[go] et **Ia**[cobus] et **Io**[annes] contra. et dicunt legem illam « antiquae » [23] nichil aliud innovare, nisi ut in his casibus, ubi olim mulier iuvabatur per velleianum, hodie ipso iure tuta sit, nisi in instrumento publice confecto et a tribus testibus subsignato sese obligaverit, quo casu velleiani exceptio necessaria est. Aut. [Nov. 134, 8] dicunt specialiter loqui et in eo tantum casu, cum pro viro mulier intercedit. Ideoque aliis legibus, quibus ei per velleianum non succurritur, in nullo derogatum videtur. Si ergo pro

§. 84. — Vet. Coll. 79 — Rog. 82 — Chis. Haenel 110 — Hug. 236. 235.

[241] Il Cod. ha *Io. B.* col *B* maiuscolo, che sarebbe l'ordinaria abbreviazione di *B[ulgarus]*, mentre per *Io[annes] b[assianus]* è usato il *b* minuscolo.

[242] Cod. *vellaiano.*

[243] Cod. *titullo.*

dote, pro libertate vel similibus se se obligavit, quia olim exceptione non iuvabatur, nec hodie ipso iure tuta erit. Dominus **Al**[bericus] idem sentit et hoc plus dicit, quia lex illa « antiquae » [23] non esse debet ultima, sed antepenultima, et sequentes non corrigit.

§. 85. An heredes possint usucapere rem defuncto commodatam.

Bul[garus] dicit, quod extranei heredes possunt usucapere rem defuncto comodatam. **M**[artinus] dicit tam de suo quam de extraneo.

§. 86. Quomodo b. f. possessor impensas voluptarias ab herede repetere possit.

Dicit **B**[ulgarus], quod bonae fidei possessor impet haberi voluptarias inpensas tantum commode [244]. **Ia**[cobus] et **U**[go] dicunt, quod habet exceptionem, ut D. e. utiles [D. 5, 3, 39].

§. 87. An certi condictio competat tantum ad pecuniam numeratam.

Bul[garus] dicit (**ego** idem), quod certi condictio competit tantum ad peccuniam numeratam, ut D. de condi. tritica. l. I [D. 13, 3, 1]. **M**[artinus] etiam ad species eam pertinere af[f]irmat, ut D. si certum pe. certi condi. [D. 12, 1, 9] et D. rer. amo. sic ubi. §. enim [245] [D. 25, 2, 17, 2], si certum pe. cum fundus [D. 12, 1, 31], quia fundus petitur certi condictione. **Alii** vero dicunt, non certi condictione, sed triticaria, et ita glosulant legem istam.

§. 88. De actione iniuriarum civili et criminali, an unum iudicium possit tolli per aliud.

Dicit **B**[ulgarus], quod, si caput alicuius percussum sit gladio, quia [246] potest agere iniuriarum civiliter et criminaliter et unum iudicium potest tolli per aliud, ut D. de iniuriis. praetor edic. §. I et l. quod senatus [D. 47, 10, 7, 1 et 6]. **M**[artinus] distinguit et dicit, quod unum iudicium non tollitur per aliud, quando agitur de re familiari, ut C. quando civiliter [247] actio [C. 9, 31, 1]; nam quando de re quae spectat ad publicam vindictam, tunc sentit cum eo.

§. 89. Utrum transactio facta ob falsa instrumenta possit revocari.

Contra sentiunt in eo, utrum transactio facta ob falsa instrumenta possit revocari. **B**[ulgarus] dicit, si fuerit transactum. **Al**[bericus] dicit per restitutionem, ut D. de re iudi. divus [D. 42, 1, 33]. more enim [248] falsorum instrumentorum, quod debet falsum civiliter revelari et in modum exceptionis. **M**[artinus] dicit, per actionem in factum tantum, si solutum est, ut D. ad l. co.

§. 85. — Vet. Coll. 19 — Rog. 67 — Hug. 314. 315. 316 — Confr. sopra 23. 24. 25.
§. 86. — Hug. 315. 387. 166.
§. 87. — Vet. Coll. 28 — Rog. 73 — Chis. Haenel 49 — Hug. 394. 399 — Conf. più oltre 209.
§. 88. — Vet. Coll. 30 — Rog. 75 — Hug. 363.
§. 89. — Vet. Coll. 8 — Rog. 57 — Hug. 19 — Confr. più oltre 162.

[244] Tutto ciò, che qui si trova dopo *possessor*, è evidentemente errato. Hug. 315 invece ha: *petit ab herede voluntarias* (leggi *voluptarias) inpensas. Contra dicunt Iac.* etc.

[245] Leggi *si concubi[na]. §. Non.* L'errore di questa citazione trovasi ripetuto in Hugolino 394.

[246] Cancella *quia* o il precedente *quod*, e leggi *quod* invece di *quia:* i segni del *quod* e del *quia* sono spesso nel Cod. confusi l'uno con l'altro.

[247] Leggi *civilis.*

[248] Leggi: *Si fuerit transactum timore.* La proposizione *Al[bericus].... divus* è fuori di posto: deve stare in fine del §. dove è stata ripetuta, ma erroneamente. L'intrusione di quelle parole ha poi fatto scrivere *more enim* invece di *timore.*

de fal. l. qui [D. 48, 10, 25]; sed ubi non est solutum, non per actionem, sed per exceptionem. **Al**[bericus] dicit, per replicationem [249], ut D. de re iu. divus [D. 42, 1, 33].

§. 90.

An inutilis acceptilatio in se habeat utile pactum.

Bulg[arus] dicit inutilem acceptilationem habere in se utile pactum, nisi in contrarium actum sit, ne haberet, ut D. de accep. l. accept. [250] [D. 46, 4, 8] et D. de pact. l. Si §. penult. [D. 2, 14, 27, 9]. **M**[artinus] dicit, quod non habet in se pactum, nisi hoc actum sit, ut haberet, ut D. de accept. l. VIII [D. 46, 4, 8]. **Ego** autem dico referre, utrum debitore[m] creditor hoc modo liberare voluerit, an, quia competentiorem modum putaverit, per acceptilationem liberavit; quod semper praesumo, ubi iusta causa fuit liberandi, pone, quia convenerat, vel a testatore, ut liberaret [250 bis], dampnatus fuerit. An vero de causa liberandi cogitavit, tantum volens eum tamen per acceptilationem liberare. In primo casu semper [h]abebit acceptilatio pactum; in secundo nequaquam; ar. D. de donat. l. I. § ult. [D. 39, 5, 1, 7] et D. de acq. re. do. l. cum in corpus [D. 41, 1, 36] et D. si certum pe. Si ego [D. 12, 1, 42] et C. de iure do. Si dotem [251] [C. 5, 12, 24]. **Pi**[llius]. **Io**[annes] distinguit, utrum acceptilatio sit inutilis ratione contractus, quia obligatus erat re, verbis vel litteris, an ratione ineptae [252] conceptionis. Si est inutilis ratione contractus, tunc habet utile pactum et valet ad excipiendum [253], ar. D. Si acceptilat. p̃ ℞ [254] et D. de pact. Si unus [255] p. ult. [D. 2, 14, 27, 9], nisi forte hoc inter contrahentes agitur, ut D. de acceptilatione. an inutilis [D. 46, 4, 8]. **Al**[bericus] distinguit, utrum ille, qui accepto fert, sciat talem acceptilationem non valere, an vero ignoret. Priori casu nullum habet pactum, nisi hoc expressim agitur: posteriori habet pactum, et valet ad excipiendum.

§. 91.

An per alium recte quis manumittat.

Bul[garus] dicit, quod non possum manumittere per alium, nisi per filium, ullo modo, ut C. communia de manu. l. I §. ult. [C. 7, 15, 1, 3]. **M**[artinus] contra: dicit enim verum esse generaliter per alium posse manumitti, ut D. solu. matrimonio [256] [D. 24, 3, 64] et D. manda. Si hominem [D. 17, 1, 30]; et

§. 90. — Vet. Coll. 11 — Rog. 60 — Hug. 435.
§. 91. — Vet. Coll. 14 — Rog. 63, conf. 44 — Chis. Haenel 66 — Hug. 303.

[249] Leggi *restitutionem.* Vedi nota precedente.
[250] Leggi *an inutilis acceptilatio.* Simile errore è in Hugolino.
[250 bis] Cod. *liberetur.*
[251] Forse deve citarsi la l. *Si mulier dotem* [25].
[252] Cod. *inemptae.*
[253] Cod. *excepiendum.*
[254] È forse qui citata la l. *Si accepto latum* [D. 46, 4, 19 pr.].
[255] Cod. *uni* o *uim.*
[256] Manca la citazione della legge; come manca anche in Hug. — Ho seguito la citazione di Rogerio, che porta la l. *Si vero negotium* [64].

si verum est in vindicta libertate, quae dignior est, multo magis vel pariter in ceteris. Sed vindicta non potest per alium manumitti, nisi per filium, ut C. de vindicta li. l. III [C. 7, 1, 3] et C. communia de ma. l. I §. ult. [C. 7, 15, 1, 3]. **Al**[bericus] dicit, quod per procuratorem recte quis manumitti[t], praeter quam vindicta, si tamen speciale habeatur ad hoc mandatum, aliter enim non, et si generalissimus sit procurator; et vallatur l. C. de dolo. cum proponas [C. 2, 20, 4]; et quod dicitur, vindicta, nisi per filium, scilicet non posse manumitti, dicit ibi esse speciale propter dignitatem illius manumissionis.

§. 92.

An reo, qui dolo desiit possidere, actor cavere debeat.

Bulg[arus] dicit, quod, si dolo desiit quis possidere, debet actor cavere, quod non erit impedimento quominus rem persequatur, ut D. de rei ven. eius et l. haec [D. 6, 1, 46 et 47] et D. de re iudi. l. in depositi [D. 42, 1, 12]. **M**[artinus] contra: et dicit speciale esse in deposito et comodato, ut D. de rei ven. l. is qui do. [257] [D. 6, 1, 69]. Sed quod dicitur de re [258] iu. [D. 42, 1] non negat illam cautionem, sed dicit non debere cedere actionem, ubi non habebat causam possidendi.

§. 93.
An mulier rem dotalem a marito venditam constante matrimonio vindicare possit.

Dicit **M**[artinus], quod, si maritus vendidit rem dotalem, mulier potest eam vendicare etiam matrimonio constante. **B**[ulgarus] contra, ut C. de iure do. in rebus [C. 5, 12, 30].

§. 94.
An idem possit bis ferre testimonium contra eundem.

Bulg[arus] dicit, quod, idem non potest bis ferre testimonium contra eundem, sive in civili sive in criminali negotio, ut D. de testibus l. antepenult. [D. 22, 5, 23]. **M**[artinus] contra: et dicit, quod potest in civili et in criminali causa.

§. 95.

Possit ne res iudicata ex communi partium pacto instaurari.

Plac[entinus] dicit, quod si [259] res iudicata ex communi pacto potest instaurari, sicut transactio, ut C. de transac. Si diversas et l. ubi. [C. 2, 4, 14 et 40]. Sed **Oder**[icus] contra. Quicquid hic sequitur usque ad finem huius dis[s]ensionis vidi in aliis dissensionibus [260] non esse, sed sic continuabatur ibi littera: et h·y [261] hoc dicebat ea ratione, ne sententiae essent illusoriae, ar. D. ne quid

§. 92. — Vet. Coll. 15 — Rog. 64 — Hug. 391.
§. 93. — Vet. Coll. 17 — Rog. 65 — Hug. 267.
§. 94. — Vet. Coll. 18 — Rog. 66 — Hug. 420.
§. 95. — Chis. Haenel 153 — Hug. 17.

[257] Cod. *da.*
[258] Cod. *rei.*
[259] Cancella il *si.*
[260] Cod. *discencionibus.*
[261] Così il Codice. Il Cod. Chis. Haenel si ferma alla parola *contra.* Sembra dunque che il nostro scrittore abbia voluto alludere a quella collezione, quando scrisse « *quicquid id sequitur etc.* ». In Hug. invece la dissensione continua senz'altro così: *Odericus et Y[rnerius] contra dicebant ea ratione, etc.* Sembra perciò che le lettere *h·y* del nostro

in lo. p. l. ult. [D. 43, 8, 7]. **Io**[annes] **b**[assianus] contra, et dicit, quod omnes [262] habent potestatem renunciandi his, quae pro se sunt introducta, et inducit [263] duas leges expressas D. de pact. Iuris gentium. §. si paciscar [D. 2, 14, 7, 14] et C. de pact. cum postea [C. 2, 3, 8]; et illi legi ne quid in p. loco [D. 43, 8, 7] et aliis similibus ita respondet: non videntur sententiae illusoriae, quia satis habet ille, si hoc remittat. Item inducit l. de re iudi. Si se non ob. §. condempna. [D. 42, 1, 4, 6] ut C. sententiam rescindi non posse l. I [C. 7, 50, 1] et C. quando provo. necesse non est l. I [C. 7, 64, 1]. Sed **Az**[o] distinguit per legem D. quae sententiae sine appellatione [264] rescinda[n]tur l. I in prin. [D. 49, 8, 1 pr.].

§. 96.

Transactio de calumnia per calumniam facta an valeat.

Bul[garus] dicit, quod de re facta transactio per calumpniam non valet; sed de calumpnia, licet per calumpniam, recte valet, ne lites extendantur in inmensum, ar. C. de plus pet. in fi. [C. 3, 10, 3]. **Io**[annes] **b**[assianus] idem dicit. **Pla**[centinus] contra, et dicit transactionem utrobique nullam esse, si per calumpniam extorqueatur.

§. 97.

An praesumptio ex Nov. 117 c. 2 pro ceteris liberis admittenda sit, si contraria sit voluntas testatoris.

Differunt in aut. quod est positum in C. de naturalibus li. [ad C. 5, 27, 11 (Nov. 117, 2)], ubi dicitur, quod, si quis habeat liberos ex muliere libera, cum qua possit habere coniugium, et in instrumento publice confecto eos filios nominaverit et non adiecerit naturales, isti habebunt ius legiptimorum filiorum, et, si de uno tantum dixerit, ceteri idem ius habebunt, praesumptione omnino pro eis faciente. **Iac**[obus] dicit contrariam voluntatem testatoris non esse admittendam. Sed **alii** contra: et dicunt praesumptionem esse admittendam, si contraria voluntas non apparuerit.

(Continua)

§. 96. — Chis. Haenel 154 — Hug. 377.4.
§. 97. — Rog. 34 — Hug. 271.
§. 98. — Vet. Coll. 82 — Rog. 85 — Hug. 445.

Cod. si debbano leggere *Y[rnerius]*; ma io ne dubito forte, e credo anzi che in quelle lettere si celi un errore, che ha dato origine all'altro di Hugolino, e forse debbano addirittura cancellarsi, o debba leggersi invece *Py[llius]*.

[262] Cod. *homnes*.
[263] Cod. *inducunt*.
[264] Cod. *appellationem*.

CENNI BIBLIOGRAFICI

Rivalta Avv. Valentino, *Discorso sopra la scuola delle leggi romane in Ravenna, ed il collegio dei giureconsulti Ravennati.* — Ravenna, tip. editr. s. Apollinare, 1888.

In occasione dell'ottavo centenario dell'Università di Bologna, l'egregio avv. Rivalta ha pubblicato questo erudito ed importante lavoro storico sulla scuola ravennate del diritto romano, che può dirsi essere stata una preparazione del rinomato Studio bolognese. Desolata l'Italia dalle guerre del secolo ottavo, la scuola romana delle leggi ebbe rifugio nella sede dell'Esarcato; ove l'autorità e l'osservanza del diritto romano nei rapporti della vita civile indubbiamente si mantennero saldissime per tutto l'alto mèdio evo, ed ove da Roma fu trasportata grande copia di libri legali. Della scuola esistente in Ravenna e tenuta in grande considerazione nei primi anni del secolo undecimo, si ha una prova decisiva nella contemporanea testimonianza di s. Pier Damiano, il quale ricorda di avervi tenuto una disputa sulla computazione dei gradi di parentela. Nello stesso tempo la Toscana chiamava a sè i legisti di Romagna, per l'insegnamento del diritto: e da ciò l'A. trae un altro argomento per l'antichità e la rinomanza dello Studio ravennate, il quale non potè salire allora in fama all'improvviso, ma probabilmente era incominciato qualche secolo innanzi, e forse all'epoca dei Carolingi.

Dei legisti ravennati nel secolo XI il ch. Rivalta ha diligentemente raccolto le poche memorie superstiti; ed ha inoltre con sana critica ricordato gli speciali lavori giuridici ad essi attribuiti. Nè omette di ricordare, che quei primi giuristi di Ravenna sono eziandio riputati autori della miglior parte della letteratura giuridica auteriore ad Irnerio; e che, secondo una rispettabile tradizione, lo stesso Irnerio studiò e professò diritto nella scuola di Ravenna, prima di recarsi a piantare scuola in Bologna.

Un intiero capitolo è dall'A. consacrato alla esposizione del carattere scientifico della scuola ravennate, che germogliò in un terreno già lungamente preparato da ogni ramo del sapere. Bastano i soli nomi di Cassiodorio e di Boezio, per intendere come Ravenna, che dopo Roma tenne in Italia il primo posto per importanza politica, ebbe anche il primato negli studi del diritto anteriormente ai glossatori; essendo quei giureconsulti, siccome saviamente nota il ch. A. « educati dalla dialettica scolastica al vero metodo per determinare con brevità e chiarezza i principî generali contenuti nei testi, criticarne le varianti lezioni, annotarli, commentarli, e far servire ai bisogni intellettuali e materiali del popolo le fonti di tutta la scienza legale ». Quindi con buona ragione da storici autorevolissimi è attribuito alla scuola di Ravenna il *Brachylogus*, il cui metodo di trattazione perfettamente si addice alla coltura dei professori di essa.

La scuola Ravennate durò a fiorire oltre la metà del secolo XII; poi venne oscurata da quella di Bologna, alla quale passò il vanto della rinnovata giurisprudenza. Le varie vicende, che il pubblico insegnamento delle leggi ebbe in Ravenna fino ai dì nostri, sono ordinatamente esposte dall'A. nell'ultimo capitolo; al quale, come appendice, sono aggiunte

le antiche costituzioni del collegio dei giureconsulti e le disposizioni degli antichi statuti di Ravenna ad esso relative. La dotta e pregevolissima monografia chiudesi con la serie cronologica dei giureconsulti e dottori Ravennati dal secolo XI al XIX; registrandovisi tutti i nomi di coloro che esercitarono in quella nobile città l'avvocatura, o furono professori, o scrittori di opere legali.

G. G.

PIETRO GAZZOLO, *I Sindaci delle società commerciali per azioni secondo la legislazione italiana.* — Genova, tip. del R. Istituto sordo-muti, 1888.

Quest'opuscolo contiene una succinta ed ordinata esposizione delle norme stabilite dal vigente codice italiano di commercio, in materia di sindacato: ed è un lavoro che non manca certo di utilità per gli uomini di affari.

Che anzi, vi sono intermezzate osservazioni critiche e proposte collo scopo di eliminare in una revisione del codice gli inconvenienti proprî dell'organismo di tali società.

Se non che molti scrittori, particolarmente esteri, hanno fatto profondi studî con il medesimo fine: ma rimedî efficaci non si rinvennero, e dubitiamo assai che tali possano considerarsi quelli dall'autore proposti.

F. C.

ALFRED ET MAURICE CROISET, *Histoire de la littérature grecque*, tome premier, Paris, E. Thorin, 1887, p. XXXVI-605.

Di Storie della letteratura greca la Germania ne ha parecchie, sebbene non tutte complete; gli studiosi di questo ramo importantissimo della filologia classica conoscono quelle di O. Müller, del Bernhardy, del Munk, del Bergk e del Sittl. La Francia mancava di un lavoro siffatto che, sotto il punto di vista veramente scientifico, potesse rivaleggiare con quelli pubblicati in Germania e che abbiamo ora citati. Alfredo e Maurizio Croiset, professore l'uno alla facoltà di Parigi, professore l'altro alla facoltà di Montpellier, hanno, e con ragione, pensato di dotare la loro patria di quest'opera mancante. Essi si propongono di narrare la storia della letteratura ellenica, dalle origini fino ai tempi di Giustiniano, in cinque volumi, dei quali si pubblica oggi il primo. I due autori di questa storia si sono diviso il lavoro in maniera che ciascuna delle grandi divisioni dell'opera costituisse essenzialmente il lavoro di un solo fra essi e il cui nome si troverà sempre in testa ad ognuna delle parti del libro.

Il primo volume che porta il nome di Maurizio Croiset, contiene, oltre un'introduzione generale (nella quale sono esposti, a grandi linee, i criteri storici ai quali gli autori vogliono informare il loro libro), la storia delle origini e del periodo che si può chiamare epico. Vi si descrivono le prime fasi attraverso le quali passò il genio letterario della Grecia; la successiva comparsa delle grandi epopee, la formazione dell'Iliade e dell'Odissea, l'elaborazione dei poemi ciclici, e infine il formarsi della poesia esiodica che dall'omerica si distingue per un carattere essenzialmente didattico. Questo il contenuto del primo volume.

A me pare che quello di Maurizio Croiset sia un lavoro fortemente meditato, scritto con quella forma lucida tutta propria dei lavori francesi e al corrente degli ultimi risultati della erudizione tedesca. Assai importanti ci sembrano i capitoli relativi ai poemi omerici. Gli studiosi sanno quanto si sia scritto intorno alla questione a cui danno origine quei poemi, quanto disparati e talvolta paradossali siano i sistemi che gli eruditi tedeschi hanno formulato per isciogliere il problema omerico; or bene, chi voglia aggirarsi in questo laberinto di sistemi senza smarrirsi leggerà con frutto le pagine finamente scritte in proposito da M. Croiset.

A me non rimane che augurare che i successivi volumi di questa opera importante non tardino molto a comparire, e che questa storia della letteratura greca possa essere bene accolta anche nel mio paese; sebbene, lo devo confessare con dolore, al greco non spiri in questo momento un vento troppo favorevole. Anzi io (e mi si perdoni, finendo, la digressione) non mi faccio illusioni: resistere alla corrente ostile all'insegnamento del greco, negli istituti secondari, non sarà possibile; lo renderanno facoltativo, ma, quel giorno, quella lingua che ora si insegna e s'impara così male, sarà insegnata e imparata in modo anche peggiore, talchè il suo insegnamento finirà per consunzione, e allora sarà dato un primo e fortissimo colpo a quella istruzione classica che forma la base (vogliano o non vogliano i radicali della pedagogia) della coltura moderna.

L. C.

Poiret Jules, *Essai sur l'éloquence judiciaire à Rome pendant la République.* — Paris, Thorin, 1887.

Gasquy Armand, *Cicéron jurisconsulte; avec une table des principaux passages contenus dans les oeuvres de Cicéron.* — Paris, Thorin, 1887.

Sebbene scritti da diversi autori, ed avendo quindi colore lor proprio nella trattazione, questi due libri si compiono a vicenda ed armonizzano ad uno scopo medesimo. Esso è presentare fedelmente al lettore il ritratto dell'eloquenza forense nella antica Roma retta ad istituzioni republicane, considerandone gli elementi costitutivi, l'influenza che esercitavano sul popolo a cui essa rivolgeva le sue parole, e del pari l'influenza che sugli oratori esercitava l'ambiente nel quale dovevano parlare; presentandone a dir così l'attuazione nel tipo più illustre dei romani oratori, Marco Tullio.

Il Poiret con una scelta erudizione, acconcio metodo, stile attraente, volse le sue cure al primo obbietto nella pregevole opera di cui ora diamo un breve cenno al lettore. Premesse alcune generali considerazioni intorno all'importanza della eloquenza giudiziaria presso gli antichi e singolarmente in Roma, tratteggiando a grande linee l'influenza necessaria che esercitar dovea in mezzo ad un popolo libero e alle frequenti commozioni sociali, per l'alternare frequente del predominio del patriziato o della plebe, il fascino di una eloquente parola sulla moltitudine; quasi a stabilire innanzi tutto il luogo ove dovea svolgersi questo dramma giudiziario pieno di interesse, fa una accurata descrizione del foro romano valendosi opportunamente delle ultime accurate ricerche della scienza archeologica, aggiungendovi alcune assai fondate congetture ad illustrarle, in ordine però sempre al suo scopo dei giudizî criminali. Segue poi l'ordinato esame degli elementi essenziali di

tale giudizio, cioè l'organismo medesimo di cotali corti di giustizia, i giudici, l'accusato e le altre persone che o come testimoni o come fautori o come semplici spettatori intervengono al giudizio. In modo specialissimo poi tratta degli oratori, siano essi accusatori o difensori del reo.

Espone quindi lo svolgersi medesimo del dibattimento giudiziale dal suo principio fino al suo ultimo compimento col pronunziarsi della sentenza. In un cotal esame scientifico e strettamente critico due sono a dir così i termini che gli stanno dinanzi, la Grecia e Roma, studiandone ingegnosamente le analogie e le differenze, lumeggiandole opportunamente colle prove attinte ad una scelta e temperante erudizione storica e giuridica, insistendo sopra tutto sul carattere proprio e nativo dell'eloquenza giudiziaria romana nel periodo di tempo da lui considerato. Non mancano anche in questa parte alcune nuove ricerche dell'autore, tra le quali ci piace far speciale menzione di ciò che ivi con somma probabilità dice intorno al modo ed al tempo in cui nella azione giudiziaria avea luogo l'*altercatio*. Una tale trattazione porgeva spontanea all'autore la materia dei due ultimi capi coi quali chiude la sua pregevole opera. Il primo è: quali sono i caratteri dell'eloquenza cui i romani davano il primato; disquisizione che gli porge il destro di schierare innanzi al lettore tutta la serie dei più chiari oratori romani, accennandone la particolare fisonomia, se ci è lecito esprimerci in cotal guisa.

Un tale assunto è ancora più particolareggiato nell'ultimo capo che ha per titolo: quali sono fra i caratteri dell'eloquenza preferita a Roma quelli che più convengono all'oratore romano; e conchiude essere essi la *urbanitas* e la *gravitas* nel senso che hanno tali parole presso gli scrittori romani di quel tempo e segnatamente di Cicerone.

Se il chiarissimo Poiret nell'opera ora esaminata prendeva dalle fonti generali la prova di ciò che egli affermava intorno all'eloquenza giudiziaria dei romani, un altro pur chiaro autore, Armand Gasquy, prendeva a dimostrarlo attuato in colui che tutta la posterità ha riverito e sempre ammirerà come il principe dei romani oratori. Cicerone presentato come profondo giureconsulto è lo scopo che si propone l'autore. Premesso quindi l'intimo legame che insieme congiunge presso i romani l'eloquenza del foro e la conoscenza della legge, esamina una tale armonia attuata mirabilmente in alcune delle più celebri orazioni Tulliane in materia civile, quali quella *Pro Quinctio; Pro Roscio comoedo; pro Caecina etc.* ed in ciascuna di esse proponendo da prima la specie del fatto, ne viene mano mano svolgendo gli elementi che da esso provengono, e dimostra con quale perizia profonda ed estesa delle leggi romane, il principe dei romani oratori rafforzi la sua maravigliosa eloquenza.

Una tale affermazione è pienamente comprovata da una accurata analisi arricchita di quelle opportune osservazioni che gli antichi e moderni autori fecero su tal materia ed insieme dimostra la perizia dell'autore delle fonti del diritto romano.

Quindi noi crediamo che egli ha diritto di conchiudere doversi annoverare Cicerone fra i più chiari romani giureconsulti. Con ciò, come pure il Poiret già citato disopra, dimostra non essere conforme alla necessaria imparzialità del vero il giudizio dato dal Mommsen, che Cicerone non è che un avvocato mediocre ed essere una ammirazione cieca e priva di fondamento quella che a lui ancora tributa la posterità.

Fra molti pregi che ha il libro del Gasquy ci sia lecito per amore di verità notare alcune inesattezze nelle citazioni e segnatamente l'inconcepibile citazione a pagina 7: *Cf. Démosthène contre Stephanos 2 disc.* § *14.*

L'una e l'altra di queste due opere riuscirà di grande vantaggio non solo ai cultori della scienza giuridica, ma altresì a coloro che debbono negli studi letterari proporre e spiegare i capilavori della Tulliana eloquenza.

S. S.

Poiret J. — *De centumviris et causis centumviralibus.* Parisiis, ed Thorin, 1886.

Nella storia del diritto romano ha dato occasione a molte dispute l'indagine relativa alle cause centumvirali. Dissentono grandemente gli autori circa il tempo della istituzione dei centumviri, e circa il modo della loro elezione: sul procedimento medesimo delle questioni ad essi sottoposte sogliono incontrarsi parecchie difficoltà. Il ch. Poiret, in brevi ma succose pagine, ha esposto quanto a siffatta istituzione si riferisce. Derivandola dagli antichissimi ordinamenti di Roma, e specialmente dalle riforme introdotte da Servio Tullio nel diritto pubblico, la mette in relazione con la divisione territoriale della città. Esclude poi la elezione dei centumviri per suffragio popolare, e la attribuisce ai magistrati, cioè al pretore ed ai decemviri giudiziarii.

Intorno alle cause centumvirali, l'A. parla solamente delle più importanti, quali sono: la successione ereditaria, la gentilità, la tutela, il dominio quiritario, lo stato di libertà, ecc. ed esamina in quali tempi precipuamente cotesti giudizi furono sottoposti al giudizio dei centumviri. Discussa poi con molta erudizione l'origine e l'indole dei *decemviri stlit. iudic.*, che si palesano e come giudici, e come magistrati, sono investigati i loro rapporti con i centumviri; e di questi sono accennate compendiosamente la storia e le vicende, fino all'abolizione del giudizio centumvirale col declinare dell'impero nel secolo quarto.

G. G.

PUBBLICAZIONI PERIODICHE RICEVUTE DALL'ACCADEMIA

(dal 1º Aprile al 31 Luglio 1888)

—

Italiane

Annali di Statistica.

Archivio della Società romana di storia patria — Vol. XI (1888) fasc. 1.

Atti della R. Accademia dei Lincei — Serie quarta. Rendiconti, vol. IV fasc. 7-13.

— Memorie della classe di scienze morali, storiche e filologiche. Serie quarta, vol. IV, parte 2ª fasc. 1-4.

Bullettino di archeologia cristiana.

Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma — Anno XVI (1888) fasc. 4-7.

Bulletin de l'Institut international de statistique.

Corte (la) suprema di Roma — Anno XII (1887) fasc. 12; anno XIII (1888) fasc. 1-4.

Cultura (la) — Anno VII, vol. 9º n. 5-12.

Digesto (il) italiano — disp. 79-85.

Enciclopedia giuridica italiana — fasc. 61-63.

Foro (il) italiano — Vol. XIII (1888) fasc. 4-8.

Gazzetta Ufficiale del regno d'Italia — Aprile-Luglio 1888.

Legge (la), monitore giudiziario ed amministrativo del regno d'Italia — Anno XXVIII (1888) vol. I n. 14-26; vol. II n. 1-6.

Mélanges d'archéologie et d'histoire — Année VIII (1888) fasc. 3-4.

Notizie degli scavi di antichità — Gennaio-Aprile 1888.

Rivista italiana per le scienze giuridiche — Vol. V fasc. 1, 2.

Römische Quartalschrift für christl. Alterthumskunde und für Kirchengeschichte — Anno II (1888) fasc. 1, 2.

Temi (la) romana — Anno VII (1887) fasc. 10-12; anno VIII (1888) fasc. 1.

Archivio giuridico. Pisa — Vol. XL fasc. 1-4.

Archivio storico italiano. Firenze — Serie quinta, tom. I fasc. 2, 3.

Archivio storico lombardo. Milano — Serie seconda, fasc. 18.

Archivio storico per le Marche e per l'Umbria. Foligno.

Archivio storico per le province napolitane. Napoli. — Anno XIII (1888) fasc. 1, 2.

Archivio storico siciliano. Palermo — Anno XIII fasc. 1.

Archivio storico per Trieste, l'Istria e il Trentino. Firenze.

Archivio veneto. Venezia — Anno XVII fasc. 69.

Atti della R. Accademia Lucchese. Lucca.

Atti della R. Accademia delle scienze di Torino. Torino — Vol. XXIII disp. 4-12.

Atti del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Venezia — Serie sesta, tomo VI disp. 2-4.

Atti della Società di archeologia e belle arti per la provincia di Torino. Torino.

Atti della Società Ligure di storia patria. Genova.

Atti e Memorie delle RR. Deputazioni di storia patria per le province Modenesi e Parmensi. Modena.

Circolo (il) giuridico. Palermo — Seconda serie, vol. IX (1888) n. 3, 4.

Civiltà (la) Cattolica. Firenze — Aprile-Luglio 1888, quaderni 907-914.

Filangieri (il), rivista di giurisprudenza. Napoli — Anno XIII parte 1ª fasc. 4-6; parte 2ª fasc. 15-27.

Memorie e Documenti per servire alla storia di Lucca. Lucca.

Miscellanea di storia italiana. Torino.

Rivista critica della letteratura italiana. Firenze — Anno V (1888) n. 2.

Rivista di filologia ed istruzione classica. Torino — Anno XVI fasc. 7-12.

Rivista storica italiana. Torino — Anno V (1888) fasc. 1, 2, 3.

Studi Senesi. Siena.

Straniere

Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome. Paris.

Bullettino di archeologia e storia dalmata. Spalato — Anno XI (1888) n. 4, 5, 6.

Bulletin critique d'histoire, de littérature et de théologie. Paris — IXᵉ année (1888) n. 7-15.

Bulletin de correspondance africaine. Alger.

Historisches Jahrbuch. München — Vol. IX (1888) fasc. 2, 3.

Journal du droit canon et de la jurisprudence canonique. Paris — VIIIᵉ année (1888) n. 4-7.

Journal du Palais. Paris — Année 1888, livraisons 1-5.

Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung. Innsbruck — Vol. IX (1888) fasc. 2.

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium — Zagabriae, vol. XVIII, XIX.

Nouvelle revue historique de droit français et étranger. Paris — XIIᵉ année (1888) n. 2, 3.

Philologische Wochenschrift. Berlin — Vol. VIII (1888) n. 13-32.

Polybiblion, revue bibliographique universelle. Paris — Partie littéraire. Année 1888, tom. XXVII, livraisons 4-7.

— Partie technique. Année 1888, tom. XIV, livraisons 4-7.

Revue catholique des institutions et du droit. Grenoble — XVIᵉ année (1888) n. 4-6. Nouvelle série tom. I n. 1, 2.

Revue de droit international et de législation comparée. Bruxelles — Tom. XX (1888) n. 1, 2, 3.

Revue de l'Afrique française. Paris — fasc. 39-46.

Revue générale du droit. Paris — XIIᵉ année (1888) livr. 2-4.

Revue historique. Paris — XIIIᵉ année, tom. XXXVII n. 1, 2.

Revue des questions historiques. Paris — Fascicule 87.

Studien und Mittheilungen aus dem Benedictiner-und dem Cistercienser-Orden. Brunn — Vol. IX (1888) fasc. 2.

Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Weimar. — Vol. IX (1888) n. 1.